

काव्यमाला. १८.

श्रीअमरुक्तकविविरचितम्

अमरुशतकम् ।

अर्जुनवर्मदेवप्रणीतया रसिकसंजीवनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्यापुरवासिना परयोपाह-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथशर्मणा च
संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययम्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८८९

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणार्थकिये सर्वथा जानजी दादाजी इत्यस्यैवाधिकारः ।)

मूल्यं १० आणकाः ।

अमरुकाविः ।

अमरुशतक मण्डनमिश्रपत्न्या शारदाया प्रधानामुत्तरदानार्थं गतातोऽमरुकाख्यमही-
पतदेहं प्रविष्टेन श्रीशंकराचार्येण प्रणीतमिति बहूनां प्रवादः “भगवाञ्छंकराचार्यो दिग्विज-
यच्छलेन काश्मीरमगमत् । तत्र शृङ्गाररसवर्णनार्थं सम्यैऽस्याथतः ‘शृङ्गारी चेत्कवि काव्ये
जात रसमप्य जगत्’ इति वचनादमरुनाम्नो राज्ञो मृतस्य परत्वं प्रवेशविषया शरीरे म-
वेशं कृत्वा स्वीकृतेन सह केलि विधाय प्रातस्तथा कारयामात् । पिशुनैः कापटिकोऽयमा-
जन्मब्रह्मचार्यत्पुपहसितः शातरसमनं व्याचष्टे इति निबदन्ती” इति रविचन्द्रः स्वकृताया
अमरुशतकटीकाया प्रारम्भे लिलेख किं लेतत्सर्वं शंकरदिग्विजयाननलोकनमूलं प्रमाद-
विलसितम् तथा हि माधवकविप्रणीते शंकरदिग्विजये नवमदशमसर्गयोः “कलां कियन्तो वद-
पुष्पधन्वनं निमात्मिका किं च पदं समाश्रिता । पूर्वं च पथे कथमन्यथा स्थितिः कथं युतत्वा
कथमेव पूरये ॥” इति श्रीशंकराचार्यं प्रति शारदामश्रा । ततः शारदाप्रश्नश्रवणानंतरं यद्य-
स्याः प्रधानामुत्तरं न दास्यामि तदा ममाल्पज्ञतां प्रतीयेत, उत्तरदाने तु स यातिनो मम काम-
शास्त्रचर्या धर्मज्ञयो भवेदिति विचार्य प्रभोत्तरदाने मासमात्रमपि विधाय शिष्यं सह गगन-
मुत्पपातानार्थं । गगने बम्बन्ममाण एव मृगयार्थमायातमद्वयामेव दैवयोगाद्गतमाणं विलम्ब-
न्ताभिः प्रमदाभिः परितममरुकाख्यमहीपातं तरुमूले विलोक्य सनन्दनाख्यशिष्येण मह-
त्तमं शिष्यं कृतरञ्जमात्मकलेवरं कुञ्चन गिरिगह्वरे निधाय योगयुक्त्यामरुचन्द्रशरीरे
प्रविवेश । प्रमुदितैर्मन्त्रिभिर्महिषीभिश्च समेतो नृपशरीरपारी राजधानीं च जगाम । तत्र
च मनोहरतरुभिर्महीपतिपङ्कजाशीभिस्तालाभोगानुपभुज्य कामतत्त्वं सम्यगभिज्ञाय ‘वा-
त्स्यायनप्रोदितभूतनात तदीयभाष्यं च विलोक्य सम्यक् । त्वव व्यधत्ताभिनवार्थनर्भे नि-
बन्धमेकं नृपनेपथारी ॥” इत्याख्याविका वर्तते एतेन श्रीशंकराचार्या वात्स्यायनीयवामस-
त्रानुकूलं कमपि निबन्धं रचयामास, तत्रैव च शारदाप्रधानामुत्तराण्यप्यन्तर्भावयाचकारेति
प्रतीयेत न त्वमरुशतकनिर्माणपूर्वकमात्रमपि शंकरदिग्विजये समुपलभ्यते नाप्यमरुशतके
शारदाप्रभोत्तरानुरूपं किमप्यस्ति एव रविचन्द्रोत्तमप्यसंबन्धमेव यतस्तत्रैव षोडशे सग आ-
चार्यस्य काश्मीरयात्रा तत्र च शारदासदने तत्तद्देशवातिभिर्वादिभिर्विवादश्च सम्यग्यागतः
किं तु शृङ्गाररसवर्णनार्थं सम्यैऽस्याथतः इत्यादिरविचन्द्रोत्तं तत्र नेपथ्यम्यते तस्मादेवविधा-
निर्मूला जनधुतयः कथं प्रमाणत्वेन स्वीकर्तुमर्हा ? अथ यदि शारदाप्रभोत्तरदानार्थं नि-
बन्धं प्रणीयामरुशतकमप्याचार्येण निरमायीति को विकल्पावकाश इत्युच्यते, तर्हि तन्निर-
न्धनिमाणं शारदाप्रभोत्तरदानार्थमात्मनः सर्वज्ञतानीति तत्सार्थं च, किं त्वमरुशतकप्रणयन-
शृङ्गारव्यसतितर्पणैरप्यज्ञीकार्यमिति महती विडम्बना यतिवरस्य तस्मादस्य शतकस्य म-
थनामरुकाविः कथिदन्त्य एव स च कदा कुत्र समुत्पन्न इति न ज्ञायते किं तु ध्वन्याल-
यस्य तृतीयोऽङ्गोते ‘सुतक्रेण हि प्रबधेष्ट्विव रसवशाभिनिवेशनं स्वरो दृश्यते । तथा
धमरुस्य कवेर्मुक्तं शृङ्गाररसस्य दिनं प्रबधायमानां प्रतिज्ञा एव ।’ इत्यानं दवर्धना-
चार्य उच्यते उदात्तवाचं बहूनमरुशतकशोकान्तत्तरपलेषु तस्मात्तिस्मात्प्राप्यनवमस्तता-
स्थाननाऽमरुकाविः इति ज्ञापये

शतरस्यास भूयस्पर्णा वतन्ते । तत्रास्माभि (१) अञ्जनमदेवहता रसिसमजाभिनी,
 (२) वेमभूपालकृता शङ्कारदीपिका, (३) रुद्रमदेवहता, (४) रविचन्द्रकृता, (५) सूर्यदास
 कृता शङ्कारतरङ्गिणी, (६) शेषरामकृष्णकृता रसिससजीवनी, (७) कर्तृनामरहिता, इति
 टीकासप्तमसादादितम् तत्रार्जुनवर्मदेव सुप्रसिद्धस्य मालवाधिपतेभाजनरेन्द्रस्य वयम् सुभग्नम-
 सूनुरासीदिति तत्कृतटीकाप्रारम्भशेषेभ्य काव्यमालया ३ लेखे मुद्रितात्तदीयदानपत्रञ्च
 ज्ञायते तच्च दानपत्र १२७० मिते विक्रमाब्दे लिखितमिति ग्निम्नाब्दीयत्रयोदशशतकपूर्वा-
 धेऽर्जुनवर्म आसीदित्यपि सुव्यक्तम् अर्जुनवर्मदेवश्च टीकाया 'यदुक्तमुपाध्यायेन वाल्म-
 रस्त्यपरनाम्ना मदनेन' इति वदस्तत्तत्स्थलेषु मदनोपाध्यायप्रणीता बहूञ्छोकान्प्रमाण-
 नोपन्यस्तवान् दानपत्रसमाप्तौ 'रचितमिदं—राजशूरणा मदनेन' इत्यस्ति तत्समात्त्रस्य च-
 नालङ्कारनिबन्धस्य प्रणेता अर्जुनवर्मगुरुर्मदनोपाध्यायोऽपि तत्समय आसीत् तत्प्रणीतग्रन्थ-
 स्तु नाद्यापि दृक्पथ गत 'हरिहर गर्व परिहर कविराजगजाङ्कुशो मदन । मदन विमुद्रय
 वदन हरिहरचरित स्मरतीतम् ॥' इति प्राचीन पद्यमपि कदाचिदस्यैव मदनोपाध्यायस्य
 वर्णनपरं स्यात्

वेमभूपालस्तु शङ्कारदीपिकाप्रारम्भे इत्थमात्मानमवर्णयत्—

'अ योन्यमेलनवशात्प्रथम प्रवृद्ध मध्ये मनाग्व्यवहित च वृत्तोऽपि हेता ।
 प्राप्त दशमध मनोरथलाभयोग्या पायाच्चिर रतिमनोभवयो सुख व ॥

आसीच्चतुर्थावयचक्रवर्ती वेमश्रितीशो जगदेकवीर ।

एकादशेति प्रतिभान्ति शङ्का(?) येनावतारा परमस्य पुंस ॥

राज्य वेम सुचिरमकरोत्प्राज्यहेमाद्रिदानो

भूमादेवैर्भुवमुहभुजो मुक्तशेषामभुङ्क्त ।

श्रीशैलामात्मभवति पथि प्राप्तपातालगतं

सोपानानि प्रथमपदवीमारुरुभुधकार ॥

माचश्रोणिपतिर्महेन्द्रमहिमा वेमश्रितीशाम(नु)जो

रामार्थ सटशो बभूव सुशुणैस्तस्य त्रयो नदना ।

नीर्यां जायति रेडिपोतकृपति श्रीश्रीमटीन्द्रस्ततो

नागक्षमापतिरित्युपात्तपुणो वर्मार्थनामा इव ॥

वेमाधिपो माचविभुध नन्दनी श्रीश्रीमटीन्द्रस्य शुणैस्तथयो ।

भूलेखमेसीदरज मवाञ्छया भूयोऽनतीणात्रिव रामलक्ष्मणी ॥

स वेमभूप सकृत्सु त्रिगस्वतिप्रगल्भो जगनोप्यगण्ड (?) ।

कदाचिदारथानगत कर्त्तव्या कायामृतास्वादपर प्रमहान् ॥

अमररुचिना रचिता शङ्काररमात्मिका शतश्रेणीम् ।

ध्रुता विक्रमितचेता तदभिप्राय प्रकाशता नेतुम् ॥

मृशेनासमाख्य प्रशिक्षान्परित्यज्य च ।

रिपते विदुषामिना टीका शङ्कारदीपिकाम् ॥'

अनेनाय वेमभूपाळः कैरलदेशीयः वक्षन् रुद्रमहीपतिपत्नीदिनि भाति. अमिनववाग्व-
विप्रणीते वीरनायकचरितामिधे गयकाव्ये नागनखिलिहदेशान्तर्गत'अहर्ही'नामनग-
र्धाशः कदाचिदयमन्यो वेति सदेहः.

रुद्रमदेवस्तु नात्मान वर्णितवान् केवट टीकासमानां—

‘अमररुद्रमिदमिदं स्वनुद्विभवाद्रसान्वितत्वं ।

रुद्रमदेवहृमाणे विदग्धचूडामणिव्यंगुणेन् ॥’

इयमार्या वर्तते.

रविचन्द्रविषये किमपि न ज्ञायते सूर्यदासः. कदाचन मिळान्तस्तुन्दरकर्तृज्ञानपनदैव-
ज्ञात्मनो रामहृन्गविलोमकाव्य-भगवद्गीताटीकयोः प्रणेतां व स्नात्. शेषरामहृन्गस्तु कश्चन
वाराणसेयः शास्त्रा.

एतासु समस्तपि टीकास्वतन्त्रवर्मप्रणीता श्रेयमेति म्वात्माभिर्मुद्रिता. वेमभूपाटि-
तापि समाचीनैव. रुद्रमदेवहृतातिसञ्ज्ञिभा. रविचन्द्रहृताया शान्तरसौऽपि व्याख्यात. स
च शुधिरमस्त्रन्दिष्वमरुक्थेवेषु परिनीत्यमानेषु ‘रहति मांडवजूना रुद्रिसमये वेदपाठ इव’
सदृश्याना शिरःशूलमेव जनयति. सूर्यदासेनातन्त्रवर्मप्रणीतटीकाया. सर्वस्वमपदत्तम् श्रे-
ष्वरामहृन्गेन वेमभूपाटटीका सम्यगेव लुण्ठितेषुभावपि परार्थहरणप्रवणवतिसाहसिकी
पाटञ्चरपति न सदेहः. सप्तमी कर्तृनामरहिता टीका तु टिप्पणमान केनचिर्जनेन प्रणी-
तेति भाति. एव शवररुद्रा हरिहरमहृता अमरदर्पण चेति टीकाश्रयमन्यदप्यन्ति त-
च्चात्माभिर्नासादितम्

अस्मदृष्टान्यमरुक्षतकमूलपुलकान्यपि कानिचिदहर्नवर्मदेवटीकाया, कानिचिच्च वेम-
भूपाटटीकाया. प्रायोऽनुवृत्तानि सन्ति टीकाद्वये च श्लोकविन्यासभेदः. कानिचिच्च पद्या-
न्येवेन व्याख्यातान्यगरेण परित्यक्तानि. अमरुक्षतकपुलकेष्वनुपलभ्यमानानि कानिचन
पद्यानि सुभाषितावत्यादिष्वमरुक्ताब्दा, कानिचिच्च शतकपुलकेषूपलभ्यमाना अप्यन्यकति-
नाम्ना समुद्रुतानीत्यादि सर्वे परिशिष्टेषु श्लोकानुक्रमिकाया चारमाभिर्देशितमन्तीति शिवम्.

अस्मदृष्टागारमूत्रानि पुलकानि स्वेतानि—

- (१) अर्जुनवर्मटीकासमेत कर्मापलवित प्राप शुद्ध नवीनमग्मदीपम्. तत्पत्राणि २९
- (२) अर्जुनवर्मटीकासमेत जयपुरराजगुरुमहलक्ष्मीदत्तमूनमहर्षीदत्तधर्मग प्राप शुद्ध
१६१५ विक्रमसंवत्सरे लिखितम्. तत्पत्राणि ६४.
- (३) अर्जुनवर्मटीकासमेतमेव डॉक्टर पी. पीटर्सवमहाशयेन मधुराज. समानीय दत्त
१६६५ विक्रमाब्दे लिखित नात्रिगुडमन्यपञ्चविक्रम्
- (४) वेमभूपाटहृतीकासमेत जयपुरराजगुरुपर्वगङ्गारोषाहनागराजमहाना नात्रिगुडम्
तत्पत्राणि ३१
- (५) तादृशमेव मुम्बईनगरवान्मन्त्रिदित्ये'गरममृत्तुन्दरीधर्मगत तत्पत्राणि ३४.
- (६) रुद्रमदेवहृतीकासमेत शुद्ध १५७९ विक्रमाब्दे लिखित मुरानगरवासीना केवल-
दामात्मनेन नगरान्दामश्रेणिना समानीय दत्तम्
- (७) इत्यन्त स्यादितानि त्रितुष्टुपि हृन्पुलकानि.

काव्यमाला

अमरककविविरचितम्
अमरुतकम् ।

महागजार्थमदुर्जनवर्मदेवप्रणीतया रमिरुतत्रावनीतमाख्यया व्याख्ययोपेतम् ।

देवी रनिर्विजयते भृगुनामिचिप्रपञ्चवती पृथुपद्मोदरसीञ्जि पस्याः ।
भाति त्रिलोकविजयोपनतस्त्वकान्तप्रमान्तसापहनिशापनकांक्षिकेव ॥
मूलास्तोत्सविनी सविभ्रमगतिर्मुग्धविनम्यमना
सर्गायें वसति स्मिताद्रेमणिनिः सा पावनी पातु वः ।
यस्याः कर्णतट दृशावगमतां तूर्णं तदन्तःपथे
गत्वा द्रष्टुमिवेश्वर इति कृतापिष्ठानमाकुञ्चिने ॥
अमरककवित्वदमरकनादेन विनिर्मुक्ता न सचरति ।
शृङ्गाभगणितिरन्या धन्यानां भवणगुणलेषु ॥
आपयन्तां विकासं कथमिह कुमुदानीव कार्कश्यदीप्य-
त्सूर्यारव्यप्रसन्नव्यमननिपतितान्युत्तमानां मनांसि ।
आविर्भावो भजन्ते यदि न पुष्पगुरोर्मन्मथप्रीदिकागः
क्रोधापात्रः कलानाममरुतमुदवेः केऽप्यमी श्लोकपादाः ॥
क्षिप्तामुमः सुमदवर्मनरेन्द्रमूर्खोत्पन्तां जगति भोजनमुत्पदीपः ।
प्रज्ञानवानमरुतस्य कवेः प्रसारश्लोकाञ्छनं विवृणुतेऽर्जुनवर्मदेवः ॥
अव्युत्ततिमतामन्तप्रसोवाय सचेतसाम् ।
काव्याभिधेयालंकारलक्षण लिख्यते मनाक् ॥

तत्रादिभोग्यमाशक्तश्लोकः—

ज्यालुष्टिवद्धस्वटकामुत्तपाणिष्ट-
भेद्वन्नलांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः ।
त्वां पातु मञ्जरीतपल्लवकणपूर-
लोषभ्रमद्भ्रमरविभ्रममृत्कटाक्षः ॥ १ ॥

१. 'तर्जनीमध्यमामध्ये पुद्गेऽद्भुष्टेन पीड्यते । यस्मिन्ननामिच्छारोगः स हस्तः कट-
सामुखः ॥' इति शृङ्गारदीपिका. २. 'मृदान्याः' इति शृङ्गादीपिकासमन्तः पाठः.

‘यद्गतागतिविश्रान्तिवैशिष्ट्येण विवर्तनम् । तारकाया कलाभिज्ञास्त कटाक्ष प्र-
क्षते ॥’ सर्वमङ्गलाया कटाक्षस्त्वा पातु रक्षतु । निविशिष्ट । ज्याकृष्टीत्यादि । बाणास-
नगुणाकर्षणेन रचितो य खटकामुखो नाम हस्तस्तस्य पृष्ठ तत्र परिस्फुरन्त्य करजनि-
रणमलापस्तेन सवलित करम्वित । खटकामुखलक्षणं चैतत्—‘अस्या एव यदा मुष्टे-
रूर्ध्वाङ्गुष्ठं प्रयुज्यते । हस्तक शिखरो नाम तदा ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ॥ शिखरस्यैव ह-
स्तस्य यदाङ्गुष्ठनिपीडिता । प्रदेशिनी भवेद्भ्रमा कपित्थो जायत तदा ॥ उत्क्षिप्ता च यदा
वश्रानामिका सञ्जनीयसा । एतस्यैव कपित्थस्य तदा स्यात्खटकामुख ॥’ अथ कटाक्ष
स्योपमानगर्भं विशेषणमाह—पुनः किंविशिष्ट । मञ्जरितेत्यादि । मञ्जरी उद्भिद्यमानमु
कुलसतति । सा सजातास्येति तारकादिभ्य इतच् । मञ्जरितो य पञ्च स एव कण
पूस्तत्र लोभस्तेन भ्रमन्यो भ्रमरस्तस्य विभ्रमो विलासस्त विभर्तीति बिप् । इति
तावद्वाक्यार्थः । रहस्यं चैतत्परमार्थसहृदया मन्यन्ते—य रसमुपनिबद्धमेव कवि प्रवृत्त
स यद्यप्यकृत्रिमानुरागस्त्रीपुंसपरस्परानुरागकलोलित परा काटिमधिरोहति तथापि ना-
यिकाया प्राधान्यम् । तत्प्राधान्यप्रकाशनपरश्चायमौचित्यात्कटाक्षमुख्यत्वेनाभाष्टदेवता
शसनक्षोकोऽपि प्रथमं लिखितं ‘क्षितो हस्तावलम्बः’ इत्यादिश्लोकस्तु चरमम् । किं
च धर्मार्थयोरुपरिवर्तमानस्य मोक्षादिकचिदर्वाचीनस्य पुरुषार्थविशेषस्य निधानमपत्येनैव
पितृणामानृण्यहेतुभूता नितम्बिनीविहाय किमन्यदुपादेयम् । यदुक्तमुपाध्यायेन चालसर
स्वल्पपराम्ना मदनैव—‘ससारे यदुदेति किञ्चन फलं तत्कृच्छ्रसाध्यं नृणां किं त्वेतत्सु-
खसाध्यमास्ति युगलं सम्यग्यदि ज्ञायते । यलक्ष्मीसमुपाज्जनं पुलकिना रत्तस्वर गायता
यत्कान्तारतिनिस्तरङ्गमनसामुत्पद्यते नन्दन ॥’ कामशास्त्रेऽप्युक्तम्—‘किं स्यात्परमे-
त्याशङ्का यस्मिन्कार्ये न जायते । न चार्थेन सुखं चित्ति शिष्टास्तस्मिन् व्यवस्थिता ॥’
परस्त्रीगतोऽप्ययं रस उपनिबध्यमानो न पातकाय । एवविधसविधानकै स्त्रीणां चारित्र्य-
खण्डनं भवति तस्मात्प्रयत्नेनैता सरक्षणीया इत्युपदेशपर्यवसितत्वात् । अन्यथा वा
स्यायनो महर्षिस्तत्तदुपायं परस्त्रीसाधनं कथं प्रणीतवान् । उक्तं च—‘सहृदयं शा-
स्त्रतो योगान्पारदारिकलक्षितान् । न याति च्छलनं कश्चित्स्वदारान्प्रति शास्त्रवित् ॥’
यद्यपि धनुर्वेदे खटकामुखं प्रणीतोऽस्ति तथाप्यत्र नृत्यसंस्कार एवायं हस्तनो देव्या ।
एव च महान्विशेषः । लास्यलीलैव देव्या दुरतिरमदैत्यकुलक्षयं कृत इति प्रभावाति-
शयप्रतीतिः । ‘यतो हस्तस्ततो दृष्टिर्यतो दृष्टिस्ततो मनः’ इत्युक्तत्वात्खटकामुखे कटा-
क्षनिवेशनं युक्तम् । सहृदयमयैश्च पुनरथ मुरटाप्रभृतिपञ्चमुष्टीनां मध्ये केयं मुष्टिं के-
शिपुप्रमुखपञ्चयायेषु कश्चायं न्यायः इत्यादिशरामनशास्त्रचर्चां नियते । वयं त्वेव
ब्रूम—यत्र भ्रष्टारिरसः कवि पुरुषायितप्रवृत्तनामिनीवदनमेव त्वां पातु नि-
हरिहरस्वन्दादिभिर्देवैर्वर्तित इति । देवताशमनमप्यपार्थक्यप्रायः प्रतिपादयति तद्वा को
नाम धनुर्विदमनिबद्धः पञ्चविधमुसहति इति । प्रहजसांगुणाणिपृष्ठरङ्गक्षयोमञ्जरित

पठवरुणपूरध्रमराभ्या सहोपमानोपमेयभावः । तेन कोमलारुणपाणिनिर्मलनखान्तरतरङ्गितचपलापाङ्गचमत्कारेण चन्द्रचूडचित्तानुमोदननिरन्धनी देव्याः सीन्दर्य-विभ्रमसपत्तिः प्रतिपादिता । देवीना हि लावण्यवर्णनाभिनिवेशस्तत्पाणेश्वराप्रीतिप्रतिपादनाकाङ्क्षैव कवीनाम् । इतराकाङ्क्षया तु कलङ्किन एव ते स्युः । उपनिषद्वं च भेदभाषेर्नैवविध एव सद्भासप्रस्तावे देव्यास्तत्तद्भङ्गिभिर्मग्नता भर्गेण सह प्रीतिप्रतिपादनाय बहुधा नर्मे । यथा—‘दृष्टावास्तददृष्टिः प्रथममथ तथा संमुखीनामिमुख्ये स्मेरा हासप्रगल्भे प्रियवचसि कृतश्रोत्रपेयाभिरोक्तिः । उद्युक्ता नर्मनर्मण्यवतु पशुपतेः पूर्ववत्पावर्तौ व कुर्वाणा सर्वमीपङ्क्तिनिहितचरणालक्तकेव क्षतारिः ॥’ अत एवाश्विनाया इति पदं न्यस्तम् । कोऽमिप्रायः । अन्येषां सर्वेषामपि मातुर्भगवतश्च नीलकण्ठस्य प्रियायाः । अन्यथा कटाक्षादिवर्णनप्रस्तावे कोऽवकाशोऽश्विनादौना पदानामिति । सवलितोऽश्विनाया इत्यत्र, लोमध्रमङ्गमरेत्यादी चानुप्रासो नाम शब्दालङ्कारः । यदाह भट्टरुद्रटः—‘एकद्विव्यन्तरित व्यञ्जनमविवक्षितस्वर बहुश्र । आवर्तने निरन्तरमथवा यदसावनुप्रासः ॥’ अत्र वीररसस्यानुगुणो विकटपदाना प्रकृत्यो न्यासोऽनुप्रासः । अलङ्काराणा सामान्यलक्षणं चेत्तत्—‘काव्यशोभाकरान्धर्मानलङ्कारान्प्रचक्षते ।’ ज्याहृटीत्यादी मञ्जरीत्यादी च यथाशक्तिसमासार्द्धादीया रीतिः । यदुक्तम्—‘द्वित्रिपदा पाञ्चाली लाटीया पञ्च सप्त वा यावन् । शब्दाः समासयन्तो भवति यथाशक्ति गौडीया ॥’ ये च दण्डिनाचार्येण—‘श्लेषः प्रमादः समता माधुर्यं सुसुमारता । अर्थव्यक्तिरुदात्तत्वमौजःशान्तिसमाधयः ॥ इति वेदर्ममार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥’ इति गुणाः प्रतिपादितास्ते चान् शब्दरसौचिता बाहुल्येन मविध्यन्ति । तस्माद्वेदर्ममार्गे सर्वथा समास एव न स्यादिति न वाच्यम् । ओजसः समासमूयस्त्वात् । तर्ह्योजोगुण एव गौडीयो मार्ग इति चेत्, गौडीये केवल यथाशक्ति समास एव वेदर्मं पुनः श्लेषप्रमादादयोऽपीति । ननु गुणा अपि काव्यशोभाहेतवस्तत्तत् ‘काव्यशोभाकरान्’ इत्याद्यलङ्कारलक्षण समानजातीयव्यवच्छेदक स्यात् । उच्यते—नहि गुणाः कटककेयूरादिवदामरणत्वेनालङ्कुर्वन्ति । किं तु शौर्यादिर्यवत्प्रकर्षमादधते । उक्तं चानन्दवर्धनाचार्येण—‘उपलङ्घयन्ति तं सन्त येऽङ्गद्वारेण जातुचित् । हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ तमर्थमवलम्ब्यन्ते येऽङ्गिन ते गुणाः स्मृताः । अत्राधितास्त्यलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥’ अर्थालङ्कारध्वान् कल्पितोपमा । यदुक्तम्—‘सा कल्पितोपमाख्या वैरूपमेव विशेषणैर्युक्तम् । तादृग्मस्तावद्भिः स्यादुपमानं तथा यत्र ॥’ यथा—‘मुखमापूर्णरूपोलभ्यमदलालिखतार्द्रपत्रमेतत्ते । भाति तसत्सकलङ्गल सलाञ्छन चन्द्रनिम्बमिव ॥’ सामान्यलक्षणं चेत्तत्—‘उपयो समानमेक गुणादिसिद्ध यथा यदेकत्र । अर्थेऽन्यत्र तथा तत्साध्यत इति सोपमा ज्ञेया ॥’ शब्दालङ्कारत्रोत्प्रेक्षा वैधितुक्ता । सा च न भवति । सिद्धोपमानसद्भासमाभावात् । यदुक्तम्—‘अतिमारुप्यार्द्रात्त्र विनाय सिद्धोपमानसद्भा-

वम् । आरोप्यते च तस्मिन्तद्गुणादीति सोत्प्रेक्षा ॥' यथा—'चम्पकशिखराग्रमिदं कुसु-
मसमूहच्छलेन मदनशिखी । अयमुच्चैरारूढः पश्यति पथिकान्दिधक्षुरिव ॥' यत्र समा-
वनमात्रेण 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' इत्यादिवदुपमानोपमेयभाव एव नास्ति तत्रातिशयो-
त्प्रेक्षाव्यवहारः । महर्षद्वयमते हि चतस्रोऽलंकाराणां जातयः—वास्तवमोपम्यमतिशय-
श्लेष इति । अत्र यद्यपि दैत्यदलनोपक्रमे भ्रमद्वलोचनलीहितादिविकाराभावादुप-
माया सौन्दर्यविभ्रमसंपत्तिं धेयांतिशयशालिनीं प्रतिपादयन्त्या 'उत्साहात्मा वीरः स च
त्रिधा धर्मयुद्धदानेषु' इति वचनाद्युद्धवीररस गौडीरीतिव्यञ्जितोज्ज्वलितत्परता । तथापि
न रसस्य प्राधान्यम्, किं तु त्रयस्त्रिंशत्कोटिजिद्विशैरप्यशक्ये कर्मण्यध्यवसिताया देव्या
प्रभावातिशयमात्रात्मनो वाच्यार्थस्य । तेनोपमाया रसवदलनारत्वम् । यदुक्तम्—
'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राह तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्लंकारो रसादिरिति मे
मतिः ॥' भ्रमरसाधर्म्यारोपणेन कवेरसितं कटाक्षोऽभिप्रेतः । वर्णयन्ति सितमसितं
सितासितं च कटाक्षम् । तत्र सितो यथा धनजयस्य—उज्जृम्भाननमुल्लसत्कुचतट-
लालभ्रमद्वलत स्वेदाम्भल्लपिताद्दृष्टिं विगलद्बीडं सरोमाब्ज्या । धन्यः काऽपि युवा
स यस्य वदने व्यापारिता साप्रत मुग्धे दुग्धमहाच्युपेनपटलप्रख्या कटाक्षच्छटा ॥'
असितो यथा कस्यापि—'गतः कालो यत्र प्रणयिनि माये प्रेमकुटिलः कटाक्षः कालि-
न्दीलघुलहरिर्दृष्टिं प्रभवति । इदानीमस्माकं जरठकमठीपृष्ठकठिना मनोवृत्तिस्तत्किं
व्यसनिनि मुधैव क्षण्यसि ॥' सितसितो यथा—'अदृश्यन्त पुरस्तेन खेलाः खञ्जनप-
ङ्क्तयः । अस्मर्यन्त विनिश्चस्य प्रियानयनविभ्रमाः ॥' इति ॥

क्षितो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तः

गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सभ्रमेण ।

आलिङ्गन्त्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः

कामीषाद्रार्द्रपराधः स दहतु दुरितं शाभवो व शराग्निः ॥ २ ॥

स शोभन् शराग्निर्गुप्ताकं दुरितं दहतुं हरतु । स व । य आर्द्रपराधः कामीव त्रि-
पुरयुवतिभिर्षाण्डलज्जलायितलोचनेन्दीवराभिः करव्यतिपत्तः प्रेरितः । बलात्कारेण
वज्राश्लमवलम्बमानस्ताडितः । निरस्तश्च शिरोरुहेषु लग्नः । पादप्रणतस्तु पर्याकुलतया
नावलोकितोऽपि । निर्मलितश्च परिष्वजमान इति । अत्र भगवतः पिनाङ्गणैर्षाणा-
नलम्बस्मीकृतोद्भटदानवेन्द्रस्य प्रभावातिशयस्योत्तमो वीररसोऽङ्गीकृतः । क्षितो हस्ताव-
लग्न इत्यादिना दनुजेन्द्रदयितानामीर्ष्यारूपो विप्रलम्भश्चकार, साश्रुनेत्रोत्पलाभिरित्य-
नेन प्राणेश्वरशोकात्मा करुणरसश्चाहम् । न चानयोरन्योन्यविरोधः । अन्यपरत्वात् ।
यथाहि महर्षीणामाश्रमप्यादिनरुलादीनाम् । यदुक्तम्—'त्रिविक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु
विरोधिनाम् । वाच्यानामभ्रभावश्च प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥' विशेषतस्तु प्रस्तुतपरिपो-
षणारिणाम् । इष्यान्त्यस्तादत्र विप्रलम्भश्चकार करुणमेव गुणाति । यदुक्तम्—

“प्रकृतिरमणीया पदार्था शोचनीयता प्राप्ता प्रागवस्थामात्रिभिः सस्मर्यमाणैर्विलासि-
रधिनतर शोकावेशमुपजयन्ति । यथा—‘अयं स रसनोत्कर्षो पीनस्त्वगविमर्दन । ना-
भ्यूरुनघनस्पर्शा नावीविस्मयन कर ॥’ इति । इह हि वास्तवतुपायपरिचर्याचतुरेण
कान्तेन कृपिता । प्रसादितास्ता एव इतुनराजरानीवल्लोचनाधिगमनभूतान्यविषयतया
विषद्वेषसनेऽपि माननीमानदर्शनं दर्शयन्त्यो दारुणदहनेन परिभूयन्त इति प्रतीते क-
र्णोऽपि प्रतिपद्भक्तस्त्रिपुरारिपोरभिनन्वयवन्दयस्य वीर पुष्पाति । अत्रासूयाश्रुती व्य-
भिचारिसात्विकौ मार्वा प्ररूपेण रसता गतौ । यदुक्तम्—‘निर्वेदोऽथ तथा ग्लानि-
शङ्कासूयामदप्रमा । आलस्य चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्दुर्धृति ॥ ग्रीवा चपलता
हर्ष आक्रोशो जडता तथा । गर्वो विषाद आत्सुक्य निद्रापस्मार एव च ॥ सुत विषयो
हर्षश्चाप्यवहित्यमयोप्रता । मतिर्याधिस्तयोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ त्रासश्चैव विनर्कश्च
वित्रेया व्यभिचारिण । त्रस्त्रिंशदमा भावा प्रयान्ति रसमस्थितिम् ॥ स्तम्भ स्वे-
दोऽथ रोमाञ्च स्वरमङ्गोऽथ वेपथु । वैवर्ण्यमथु प्रलय इन्द्री सत्त्विका स्मृता ॥’
अलङ्कारश्च क्षितो हस्तावलय इत्यर्थेऽस्त्वान्वयप्रतिपादितशरामिसापराधरामिभक्तान्ते-
नार्यक्षेपेणानुप्रासोपमा । अर्थक्षेपलक्षणम्—एकार्थवाचकानामेव शब्दानां यत्रानेको-
ऽर्थो सोऽर्थक्षेपः’ इति । तेन ‘यत्रैकमनेकार्थैर्वीक्य रचितं पदं रतेनस्मिन् । अर्थे कृते
निधयमर्थक्षेपः स विज्ञेय ॥’ इति मन्त्रद्वयेन यल्लक्षणं कृतं तच्छन्दक्षेपमेव प्राप्नोति ।
अनेकार्थानां हि शब्दानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिः । यथा—‘तत्रैव वि-
द्रुमच्छायो महामार्ग इवावर । करोति कस्य नो बाले पिपासाकुलित मनः ॥’ अत्र हि
प्रवालशब्देन क्षेपो न भवति । अमग्रपदे यथा—‘तत्र तन्नि कुचवेतो मूधराविव रा-
जत । अन्योन्यमण्डलान्तो सधिर्हीनां करार्मिनी ॥’ अत्रापि पणिगाहान्तरहस्त-
शब्दो क्षेपो न भवति । अर्थक्षेपे तु क्षितो हस्तावलय इत्यादौ प्रेरितं करव्यतिपत्त-
इत्यादिभिः पदैः क्षेपो न निवर्तते । सन्नरथायम् । यदुक्तम्—‘मिश्रालङ्काराणां तिल-
तण्डुलवच्च तुग्धजलवद्वा । व्यक्ताव्यक्ताशत्वात्सन्नर उत्पद्यते द्वेधा ॥’ अत्रापि वाक्या-
र्थस्यैव प्राधान्यम्, सकारणस्य रसादेश्चाहत्वम् । तेन रसवदलङ्कारस्यति गूढवदेव । यच्च
प्राग्वीरसस्याहत्व प्रतिपादितं तद्विप्रलम्भरूपेणैव एव । आर्द्रशब्दो नवोद्भिन्नकिस्-
ल्यादां प्रमिद्धः । अत्र तु स्वार्थे स्खलतिस्त्वादमूर्तस्यापराधस्य नूतनत्वं लक्षयति ।
तेन चातिटु सहस्रं व्यङ्ग्यम् । अत एवाद्वापराधः कामा बहिर्गमानत्वेन प्रतिपादितः ।
सतापातिशयननस्तात् । लक्षणा चेयं सति । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—‘मुख्यार्थवापे
तत्रैव हृदिदोऽथ प्रयोजनात् । अन्तोऽर्थो लक्ष्यते यत्ता लक्षणा रीतिना क्रिया ॥’
इयमेव च विदग्धवक्तृचरित्ति स्पृष्टणीया कवानाम् । वाचनलाक्षपिनव्यञ्जकानां श-
ब्दानामभिप्राय लक्षणा व्यक्तिरिति तिस्रो वृत्तयः । अथा अपि तावन्त एव वाच्य-
स्यव्यङ्ग्या इति । आददानोऽङ्गुष्ठान्तमियं ‘आलो दोऽनास्याविहरणे’ इत्यात्मनेपदम् ।
तेन व्यादानं मुखप्रमाणं वर्णत इति दोषो नाशङ्कनाम् । गृह्यन्वेदोऽप्यत्र क्रियाया-

द्विपुरयुवतय एव कर्मत्वेनावधार्याः, न तु केशाः । यथा—‘गृहीत इव केशेषु-
इति । आलिङ्गन्योऽवधूत इत्यत्र चरणनिपतितोऽपि दृष्टिमात्रेणापि न सभाव्यते स क-
थमालिङ्गितुमिच्छतीत्यर्थः । कस्यांचित्कृते कृत्वा(?) प्रतिपादितमुन्मादितः कामातुर-
स्तस्यालिङ्गनमुचितमिति समाधानम् । अस्य कवेस्तावदन्यः कोऽपि प्रबन्धो न द-
द्यते । तद्गूनमनयोः श्लोकयोः सकीर्णरसोपनिबन्धोऽनेन दर्शितः । अग्रे सर्वत्र शृङ्गार-
रसस्यैवोपनिबन्धनीयत्वात् । सकीर्णरसोपनिबन्धस्तु निरूपो रसरूपाणाम् । किं चा-
र्माणां श्लोकानां तावती रसोपकरणसामग्री यावती प्रबन्धेषु भवति । अत एवोक्तं भर-
तदीकाकारैः—‘अमरककवेरेकः श्लोकः प्रबन्धशतायते’ इति ॥

आलोलामलकावलीं विलुलितां मिश्रचलत्कुण्डलं

किञ्चिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैः स्वेदाम्मसः शीकरैः ।

तन्व्या यत्सुरतान्ततान्तनयनं वक्रं रतिव्यत्यये

तत्त्वां पातु चिराय किं हरिहरस्कन्दादिभिर्देवतैः ॥ ३ ॥

तत्कृशाद्व्याः पुरुषायितसभोगमग्नये खेदात्सलोचनं मुखं त्वामनेककाल प्रायताम् ।
किं वैरुण्डशितिकण्ठपन्मुखप्रमुखैर्नाकिभिः । अपि तु न किमपि । नहि ते रसातिरेको-
न्मत्तपुरुषायितसरन्ध्रविदग्धनितम्पिनीवदनचन्द्रविरहदहनदन्दद्वयमान रक्षितु क्षमन्ते ।
एतेनानुरागविह्वला तरुणी तवामिलापोचितमानुगुण्येन सपादयत्वित्यर्थः । यदुक्तम्—
‘पातु वो दयितामुखम्’ इति सांमुख्ये ।’ किं कुर्वीणम् । चञ्चलां चूर्णनुन्तलमाला वि-
लुस्रचनाविशेषां दधानम् । पुनश्च वीर्यम् । कम्पमानकर्णामरणम् । भूयः कथम्भूतम् ।
स्तोत्रोत्पुसिततिलकम् । कैः । सूक्ष्मसूक्ष्मैः श्रमसात्त्विकसकीर्णैर्जलविन्दुभिः । अनुशया-
क्षेपोऽलंकारः । ‘मुखेर्द्वा तव सत्यस्मिन्नितरेण विमिन्दुना ।’ परमत्र वाक्यार्थस्य न
प्राधान्यम् । किं तु रसरसैव । नापि रसवदलंकारव्यवहारः । अपि तु रसोऽलंकार्य । अ-
लंकारश्च यथार्थ एव । ‘नायकस्य सतताभ्यासात्परिश्रममुपलभ्य रागस्य चानुपशममनु-
मता च तेन तमवपश्य पुरुषायिनेन साहायकं दद्यात् ।’ इति वात्स्यायनः । अत्र प्र-
गल्भा नायिका । ‘यौवनान्धा स्मरान्मत्ता प्रगल्भा दयिताङ्गके ।’ रिश्रीयमानैरानन्दाद्-
तारम्भेऽप्यन्तेन ॥ परित्यक्तप्रीटा चैवम् । यदुक्तम्—‘एवमग्नयेऽपि परित्यक्तप्रीटा-
यन्त्रणा वैदग्ध्यप्रागल्भ्यप्रायाः प्रगल्भा व्यवहारा वेदितव्याः ।’ सभोगशृङ्गारो रसः ।
यदुक्तम्—‘अनुपूर्वा निषेवेने यप्राग्देन्य विलगिर्ना । दर्शनस्पर्शनादीनि स सभोगो
मुदात्तवतः ॥’ शृङ्गारस्य सामान्यलक्षणमेतत्—‘रम्यदेशकप्रागल्भ्यभोगादिशेषाः ।
प्रमोदशमा गतिः मेव गृह्यन्त्योन्मादशयोः ॥ प्ररुण्यमाणः शृङ्गारो मधुगद्गतिर्बोधितः ।
अगोरो निप्रदे गद्य सयोग्येति स त्रिधा ॥ रम्यैराप सामान्यलक्षणमेतत्—‘विभा-

१. ‘वेदताम्मतां जालयः’ इति शृङ्गारदर्शिका. २. ‘हरिहरस्कन्दादिभिर्देवतैः’ इति
शृङ्गारदर्शिका.

श्चिदभिलषित वस्तु चिरप्राप्यमास्वाद्य नितान्तसीदित्येन मान्यमाप्नोति । न तु निमोलि-
 तैरेव । निमेषपराङ्मुखैरित्यत्रानुपपद्यमानत्वात् । पुनस्तथातिरेकेण क्षणमभिमुर्त्तं । न तु
 चिरम् । यतश्चपातरलं । कोऽभिप्रायः । आभिमुख्ये प्रियस्यानुरागरूपचेष्टाविशेषात् (प)
 किंचिदुपलभ्य लज्जालोलानि जातानीत्युभयानुरागः । नहि निरनुरागे पुंसि नाधिकाना
 दृष्टयो लज्जामनुभवन्ति । पुनः किमुतै । दर्शनरसान्तरायनातयेण निमेषपराङ्मुखे ।
 अनुमन्वेन्नवेद्याश्चैवविधा दृष्टयः । यथास्मत्पूर्वजस्वरूपवर्णने नाचिराजस्य—‘सनासा इव
 सालसा इव लसद्गर्वा इवार्द्रा इव व्याजिह्वा इव लज्जिता इव परिभ्रान्ता इवार्ता इव । त्वद्रूपे
 निपतन्ति कुत्र न जगद्देवप्रभो सुभ्रुवा वातावर्तननर्तितोत्पलदलद्रोणि हुहो दृष्टयः ॥’
 त्वयेति पदं न गुप्तिवर्धमानम् । किं त्वर्यान्तरसन्नमितवाच्यम् । क एवविधं पुण्यराशिर-
 स्ति यस्त्वया जगदेनस्पृहणीयसौन्दर्यसपदानेनाभ्युपायेनाशम्यापहारचित्तत्वानिर्विकारया
 सस्पृष्टमवलोक्यते । अत एव मुकुतीति । मुग्धे इति पदस्य पुनरयमभिप्रायः—यदित्थं
 मुग्धा त्वं यदेवमभिमतं जनस्वच्छन्दमवलोकयसि । एव हि लोके सूक्ष्मेद्वितशैरुपल-
 क्षिप्यसे । तस्मात्प्रच्छन्नमास्व अहमेव ते समीहितं संपादयिष्यामीति । अत्र कविनि-
 पद्यवक्तृप्रीदोक्तिरनिष्पन्नोऽर्थशक्तिव्यङ्ग्यः । यदेनमेवमवलोकयसि तत्त्वमस्मिन्ननुरक्तैस्तनु-
 नुमानालम्भार प्रथमानुरागदर्शनात्मकममोगश्रद्धारस्याहम् । यदुक्तम्—अर्थशक्तेरल-
 पारो यत्राप्यन्यं प्रकाशने । अनुमानोपमाव्यङ्ग्यं स प्रकाशोऽपरो ध्वनेः ॥ ध्वन्यात्म-
 भूते श्रद्धारे समीक्ष्य विनिवेशितः । रूपनादिरलम्भारवर्गा याति यथार्थताम् ॥’ यथा—
 ‘लाभ्यमान्तिपरिपूरितदिबुद्धेऽस्मिन्स्मेरेऽधुना तव मुखे तग्लायताक्षि । क्षोभं यदेति
 न मनागपि तेन मये मुख्यतमेव जटाराक्षिप्यं पयोधि ॥’ अत्र मुखं चन्द्र एवेति
 रूपम् । अनुमानस्योदाहरणं चेत्तत्—‘वचनमुपचारगर्भं दूरादुद्गमामासन्नं सफलम् ।
 इदमद्य मयि यथा ते तथासि नूनं प्रिये कृपिता ॥’ परमेश वाच्योऽलम्भारः । अतः
 एवोक्तम्—‘शरीरकरणं येषां वाच्यत्वेन व्यतिथितम् । तेऽलम्भारा परां छायां यागति
 ध्वन्यद्गतां गता ॥’ नाट्यालम्भारस्तु हासो नाम । ‘हेनाकस्तु सश्रद्धारो भावो-
 ऽक्षिभूविद्यमानः ॥’ इयं स्त्रियै न भवति । नाप्यनुक्तं पुरुषो वक्ता । योऽयं मुकुती
 त्वनुपपद्यमानत्वात् । दूती चात्र निगद्यार्थः । यदुक्तम्—‘निगद्यार्थं परिमितार्थं पत्र-
 हारिणी स्वयदूती भावादूती मूकदूती बालदूती चेति दूर्तविशेषः । नायकस्य नापि-
 वायाद्य यथामर्तापिनमर्थमुपगम्य स्वबुद्ध्या नायकमार्तिनीं निगद्यार्थः । सा प्रायेण सं-
 स्तुतभाषण्योर्नायकनायिकयोर्गन्तुता । संस्तुतभाषण्योरपि कृतुशब्दानुष्ठापिनी
 युक्ता परस्पररेति । प्रथमानुरागलक्षणं भवत्—‘तत्समुत्ता तं न वीक्षते । प्रेक्षिता
 भासते इह ॥’ इति । अलम्भारमनोऽहमन्त्यापदेनो प्रकाशयति । प्रसन्नं प्रच्छन्नं नायकम-
 निवारतं च वक्ष्यते । शृष्टा च विनिगम्यमितमप्यत्ताक्षरमात्रसितार्थं मन्दम-
 न्यनोमुक्ती कथयति । तत्समीपे चिरं रसात्मकमिति । ह्ये रिपया पश्यतु
 मानिति मन्दताना परितो ममताविशमभावेति । तं च देवं न मुञ्चति । य

किंचिद्दृष्ट्वा विहसित करोति । तत्र कथामवस्थानार्थमनुवध्नाति । बालस्याद्भुतस्य सु-
 म्बन्मालिङ्गनं च करोति । परिचाग्निराग्निलोकं च रचयति । परिजनानवष्टभ्य ता-
 स्ताश्च लीला दर्शयति । तन्मित्रेषु विश्वसिति । वचनं तेषां बहुमन्यते करोति च । त-
 त्परिवारकं सह ग्रीति सकथा द्यूत चारमते । स्वकर्मसु धैतान्ग्रमविष्णुरिव निपुत्रे ।
 तेषु च नाग्रसकथामन्यस्य कथयस्त्वहिता ता शृणोति । धात्रेयिकया प्रोत्साहिता
 नाग्रस्योदवासिन प्रविशति । तामन्तरा कृत्वा तेन सह द्यूत क्रीडामालाप चाग्रेजनिपु-
 मिच्छति । अनलकृता दर्शनय परिहरति । कपोपञ्चमहलीयकं सप्त वा तेन याचिता
 स धीरमिव गात्रादवतारं सग्या हस्ते ददाति । तेन च दत्तं नित्यं धारयति । अन्वव-
 रस्तकथामु विपण्या भवति । तद्विपक्षश्च सह न सञ्जयत इति । 'दृष्ट्वान्मावसुत्ताना-
 वागविहितानि च । कन्धाराः सप्रयोगार्थं तास्तान्योगान्विचिन्तयेत् ॥' सा च
 मुग्धा नापिक्ता । 'मुग्धा नववरा कामा रती वामा मृदुः कृषि ।' यत्र—'दृष्टेः साल-
 मना विमर्ति न शिशुर्बाढामु वद्धादग धोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितमस्मीममोगवार्तास्त्रियि ।
 पुमामद्भुतपेनशृङ्गमधुना नागोदति प्राग्रया बाला नूननयैवतयतिस्मावष्टभ्यमाना
 र्धनः ॥' 'नर्मस्त्रोदस्तु मावना मूचिनाल्यस्त्रो लर्धः' इत्यनेन नर्मस्त्रोटः । यथा माल-
 तीमाधवे मन्तरन्देन माधवस्य मालव्यामनुगमो लक्षितः—'गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरी-
 रमसौष्टव श्वसितमधिकं किं त्वेनस्यात्किमन्यदिनोऽप्यथा । अमर्ति मुक्ते कदपांज्ञा वि-
 कारि च यैवतं ललितमपुत्रास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धारताम् ॥' प्रयमानुगमशो-
 कोऽप्येव त्रमाचियाप्रम ललितः ॥

अद्भुतप्रनवेन वाप्यमल्लिलं विसिप्य विसिप्य किं

तूष्णीं रोदिपि कोपने बहुतरं फूल्कृत्य रोदिप्यमि ।

यस्यास्ते पिशुनोपदेशवर्चनमनेऽतिमूर्ति गते

निर्विण्णोऽनुनयं प्रति प्रियतमो मध्यस्यतामेप्यनि ॥ ९ ॥

कुपितनामिकाप्रसादने साम दान भेदः प्रणतिरपेक्षा रसान्तरं चेति पटुपादाः । त-
 न्मध्येऽत्र भेद एव । इह हि नाग्रैरानुग्रविद्य शिक्षिता मम्मो वर्त्ता वक्ष्यमाणप्रक्रमेण
 मानयाजनाय नायिका मीपयति । हे कोपने र्दृष्ट्यानि, अद्भुतप्रनवेन वाप्यमल्लिलमप-
 नीरापनीय लायवत्त्वानिदरेन मानाभ्यामहदसा किं कष्टार्थेनिरुद्धगद रोदिपि । कि-
 शब्दोऽल्लार्थः । न तु हेतुप्रेरणार्थः । मानस्यस्य हेतोः स्वयं ज्ञातत्वात् । आत्मीयचरि-
 तेन प्रचुरतरमुक्तं शब्द रोदिप्यमि । प्रस्थान्त पण्डितोपश्रवजाना पिशुनाना शिक्षा-
 पेनार्थमने मर्मादामनिरान्ते विफलप्रसादनेपायनया निर्वेद यावत्प्रातो बहुमान प्रति
 प्रियतम औदासीन्यं गमिष्यति । न त्वन्याद्विद्वान् । प्रस्तात्वे पिशुनोपदेशेषु लभ्यामि ।
 मन्थाप्रगथगन्धोऽपि नास्तीति भावः । विसिप्य विसिप्येति कोप्यया वाप्यनरन्तरमु-
 चम् । अत्र प्रियतमोऽप्य च निर्विण्ण इति नायिकायाः सर्वशेष भरोत्पादनकारणमु-

क्तम् । न तु निर्वेदो व्यभिचारिभावः । तस्य शब्दारे निषिद्धत्वात् । शब्दारश्चात्र विप्र-
लम्भ एव । यदुक्तम्—‘विप्रलम्भस्तु विशेषो रुद्विप्रलम्भयोर्द्विधा । मानप्रवासभेदेन
मानो हि प्रणयेर्ययोः ॥ तत्र प्रणयमानः स्यात्कोपवश्यतया द्वयोः । स्त्रीणामीर्ष्याकृतो
मानः स्यादन्यासद्भिनि प्रिये ॥ श्रुते चानुमिते दृष्टे श्रुतिस्तत्र सखीमुखात् । उत्स्वप्ना-
यितभोगाङ्गुगोत्रस्खलनकरिपतः ॥ त्रिधानुमानिको दृष्टः साक्षादिन्द्रियगोचरः ।’ न
च निर्विण्णशब्देनैव निर्वेदव्यभिचारभावप्रतीतिः । रसादीना वाच्यत्वाभावात् । य-
दुक्तम्—‘तथा हि । वाच्यत्व तस्य शब्दनिवेदितत्वेन वा स्याद्विभावादप्रतिपादनमु-
खेन वा । पूर्वस्मिन्पक्षे स्वशब्दनिवेदितत्वाभावे रसादीनामप्रतीतत्वप्रसङ्गः । न च सर्वत्र
तेषां स्वशब्दनिवेद्यत्वम् । यत्रापि तदस्ति तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुख्येनेषां
प्रतीतिः । स्वशब्देन सा केवलमनूयते । न तु तत्कृतैव सा । विषयान्तरे तस्या अद-
र्शनात् । न हि केवलशब्दारादिशब्दमात्रभाजि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये मना-
गपि रसवत्त्वप्रतीतिः । केवल स्वामिधानमात्रादप्रतीतिः । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्याम-
भिधेयसामर्थ्याक्षितत्वमेव रसादीनाम् । न त्वभिधेयत्व कथंचिदिति । एवविधस्य रस-
ध्वनेरुपनिबन्धक्षमा अमररुप्राया एव महाकवयः । यदुक्तमभिनवगुप्तपादैः—‘प्रतीय-
मानानुप्राणितनाव्यनिर्माणनिपुणप्रतिभाभाजनस्यैव महाकविष्यपदेशः । अन्यथा व्यु-
त्पत्त्यभ्यासयोर्मध्ये प्रधानभूतया प्रतिभयापि कविरेवोच्यते । यदुक्तम्—‘प्रज्ञा नवनवो-
द्भवशान्तिनी प्रतिभा मता । तदनुप्राणनाजीवद्वर्णनानिपुणः कविः ॥’ अलङ्कारश्चात्राप्य-
नुमानम् । यदुक्तम्—‘यत्र यत्तीयः कारणमालोक्याभूतमेव भूतमिति । भावीति वा त-
थान्यत्वेत्येत तदन्यदनुमानम् ॥’ यथा—‘बहति यथा मलयमरुयथा च हरितीभवन्ति
विपिनानि । प्रियमस्ति तर्षण न चिरादेप्यति तव वल्लभो नूनम् ॥’ परमसी वाच्यः ।
वाच्यो व्याघ्रोऽप्यलङ्कारो रमस्याङ्ग भवतीत्याचार्याः । गुणस्तु प्रसाद एव । अत एवात्र
यमनादयो निषिद्धाः । ‘ध्वन्यात्मभूते शब्दारे यमनादिनिरन्धनम् । शक्तावपि प्रमादित्व
विप्रलम्भे विशेषतः ॥’

दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवतैवेयं चिरं लालिता

दैवादद्य किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् ।

मन्युर्दुःसह एव यात्युपशमं नो सान्त्वयिष्यति स्फुटं

हे निस्त्रिंश विमुक्तपण्ठकरुणं तावत्सर्गो रोदितु ॥ ६ ॥

अत्र नायक प्रति मानिन्याः मर्णा वक्ता । स्वयंवाक्याः प्रणयो बहुमानो दत्तः । न
पुरास्मिं मुग्धा बहुमानोत्सादनाय प्रयत्नयोस्तु जानाति । अन्यत्र भवति चिरं ला-
लिता । न पुनस्तथा लालनकारणं शिचिद्वारम्भम् । अत्र एव दैवात्, न बुद्धिपूर्वक-
मप्य पुनस्तमस्या मय व्याप्यं वृत्तान् । य एतत् यस्याः स्वयं प्रणयं ददाति, स्वयं न

प्रेमातिरेकेण लालयति, न तस्या प्रतिमूल बुद्धिपूर्वकमात्मने । तत्रापि मिलिशद्वय
योगः । कोऽर्थः । विप्रिय विप्रियमिति ध्रुयत न हि भवान्वस्तुनो विप्रिय करोतीति ज्ञा
तापराधेऽपि नायके नापिकाया धृत्युत्पादनम् । एव सति मन्युरव मानजनितो दुःखनि-
शेष एव दुःसहो न सामवार्दरुपशम याति । स्फुटमतत् । तस्मात् हे निर्विश निरनु-
मोश, विमुक्त उक्तं शब्दत्वात्कण्ठो यस्मिन्सो विमुक्तकण्ठ स चासौ करुणो यथा म-
वत्येव तावत्सखो रोदितु । विमुक्तकण्ठविषये करुणा यत्रति वा समासः । को-
ऽभिप्रायः । एव रोदितु यदि न प्राप्स्यति तदा मन्नुनाध्यातमस्या हृदय परिपाकोच्चा-
सितपीजविदीर्णदाडिमफलन्यायेन स्फुटिष्यति । तस्मादुक्तं शब्द रोदितु देहि । पश्चा-
यथा जानासि तथा प्रसादय । अथ च यदि रुदित्वा जावन्ती निर्वक्ष्यति तदा प्रसादन
घटत इत्यसूया । विषमोऽलम्कारः । यदुक्तम्—‘कार्यस्य कारणस्य च यत्र विरोधः पर-
स्पर गुणयोः । तद्विषययोरथवा सजायतेति तद्विषयम् । यथा—‘आनन्दममन्दमिम
कुवलयदललोचने ददासि त्वम् । विरहस्त्वयैव चनितस्तापयतितरा शरीर मे ॥’

वारवारमनुनीयमानामपि प्रौढ्यावशादशयितमानमन्यि मनस्विनीं प्रति प्रधा-
तसखी प्राह—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनत प्राणदयितो

निराहाराः सख्य सततरुदितोच्छूननयनाः ।

परित्यक्त सर्वं हसितपठित पञ्जरशुक्लै-

स्तवावस्था चेय विमृज कठिने मानमधुना ॥ ७ ॥

हे कठिने, बहिः प्राणदयित आस्ते । किं कुर्वन् । शन्यतासूचकचिन्तास्ततानसमु-
चितचेष्टानुभावेनावनतो भूमिं लिखन् । अकृते प्रमादे द्वार न मुच्यतान्यर्थः । तथा च
वर्तन्तेऽज्ञाना सख्यः । पुनः कीदृश्यः । निगन्तरवाष्पेणोच्छने लोकोक्त्या उच्छ्वसिते न
यने याता ता सततरुदितोच्छूननयना । अत्र नायिकाया अमहत्चिन्तनमव हेतुः ।
किं च पञ्जरशुक्लैरपि हसितपठित परित्यक्तम् । तथापि तवावस्था चयम् । निरुद्धनाम्ना
रुणितनेत्राध्यायमाननिश्वासरुद्धमनाधरम्भुरणादिमन्युचयभिरपृथ्या तयैव तिष्ठती-
त्यर्थः । तस्मान्मान परित्यज । कदा । अधुनापि । अपिशब्दोऽध्याहार्यः । एतावतीनामपि
दशा दुःखोपहसनीया प्राप्ता मान न मुञ्चसाति प्रतीयमानत्वात् । यस्या कृते सख्यो
ऽपि पञ्जरशुक्ल अयाहार हसितपठित च परित्यजति सा त्व कथमिव प्रियाय न प्रति
भाषतः । प्रियोऽपि यस्यास्तव प्राणदयितस्तदलमतिमानेनेति भावार्थः । अत एव
कठिने इति सवेषनम् । अवार्थशक्त्युद्भव सहोक्तिरलम्कारः । नायिकायानाहारादिक
कुर्वन्त्यां सर्वेऽपि कुवन्ति, निवर्तमानाया च निवर्तन्त इति प्रजातः । सुप्तिव्यङ्ग्यमात्र
यात्र कर्मलसाराभ्यामेवोद्भासितम् । अत्र न लिखताति, अपि तु लिखानति प्रसादन-
पर्यन्तम् । आस्ते इति, न त्वामित इति । भूमिमिति, न भूमाश्रितः । बहिः बुद्धिपूर्वक

किञ्चिल्लिखतीति तिङ्मुखमिमतीनां व्यङ्ग्यम् । हनितपठितमिनां 'सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इत्येकवचनम् । अत्र श्लोके त्वया तस्यापराधः सोढव्य इति वृत्तिरिति नोक्तम् । एतच्च वक्तुं कौशलम् । अपराधस्मारणे हि मानिनो प्रतिनायिकां स्मरति । ततश्चाधिकं कुप्यति । न चैवंविधः प्रसाधननिर्वन्धः पूर्वमस्यां केवलेन दाक्षिण्येन अपि तु लोकोत्तरेण प्रेम्णा च । उक्तम्—'अक्खड्ढि पिआ हिअए अण्ण महिल्लभ्रणं रमन्तस्स । दिडे सरिसम्मि गुणेऽसरिसम्मि गुणे अईसन्ते' ॥

अनेकनायिकाक्रमनीयनायकव्यर्त्ताकविलीयमानविलासां वरवाणिनीं विदग्धवयस्या वक्ति—

नार्यो मुग्धशठा हरन्ति रमणं तिष्ठन्ति नो वारिता-

स्तर्त्तिकं ताम्यसि किं च रोदिपि मुधा तासां प्रियं मा कृथाः ।

कान्तः केलिरुचिर्मुवा सहृदयस्तादृक्पतिः कातरे

किं नो बर्बरकर्कशैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते ॥ ८ ॥

अङ्गनास्तावद्बहिर्मुग्धा अन्तःशठास्तत्र रमणमपहरन्ति । निषिद्धा अपि न निवर्तन्ते । तर्त्तिकमिति मुधा ताम्यसि कस्माच्च रोदिपि । उभयमपि व्यर्थमित्यर्थः । एव हि तासामभ्योप्सतं भवति । अत एव तासां प्रियं मा कृथा इति । तर्हि किं समयोचितमित्याह—कान्त इत्यादि । हे कातरे, किं न विक्रीयते । लक्षणया अनन्याधीनः किं न क्रियते । अनन्याधीन हि वस्तु विक्रेतुं याति । कोऽसौ । पतिः । किंविशिष्टः । कान्तः सुन्दरः । श्रीदारसिकः । तरणः सहृदयस्तादृगनिर्वचनीयचेतनः । किं कृत्वा । आक्रम्य । मुग्धशठाभ्य एव नायिकाभ्य आच्छिद्येत्यर्थः । कैः । प्रियशतैः । किंविशिष्टैः । बर्बरकर्कशैः सोढुण्ठनमनिरनुशोशैः । यदुक्तं गोवर्धनाचार्येण—'अन्यमुखे दुर्वोदो यः प्रियवदने स एव परिहासः । इतरेन्धनजन्मा यो धूमः सोऽगुरुसमुद्भवो धूपः । अत एव फेलिरुचिर्न चासंभावितो वश्यतां याति । यतस्तादृक्सहृदयः । 'दक्षिणोऽस्यां सहृदयः' । अपमानितश्च नार्यो विरज्यते । स पुनस्तत्कृष्ट इति मया स्वयं मानमुत्सृज्य संगमयितुं कथं युज्यते पतिरिति लाघवलज्जामीत्येव कातरे इति संबोधनम् । प्रसाधनोपशानुनयप्रवर्तिका चैवमुक्तिः । यः कान्त इत्यादि गुणस्पृहणीयो वारिताभिरप्यङ्गनाभिरपह्रियते स त्वयापराधोचितनिग्रहस्थानीयेन बर्बरकर्कश्येन विक्रेयकोटिमानीयते । तस्माद्युवतिषु धन्या त्वमिति प्रतीयमानत्वात्परिवृत्तिरलंकारः । बर्बरकर्कशं दत्त्वा पतिरपह्रियतामिति पर्यवसितत्वात् । यदुक्तम्—'युगपदानादाने अन्योन्यं वस्तुनो, क्रियेते

१. 'आस्त्रलनि प्रिया हृदये अन्य महिलाजन रममाणस्य । २३ सहृदये गुणे अम-
हृदये गुणे अहृदयमाने ॥' इति गाथासप्तशतीटीकायां (११४४) छाया. २. 'बर्बरकर्कशैः
परपरादिभिः' इति शृङ्गारदीपिका.

यद् । अचिदुपचयेते वा प्रसिद्धिं सेति परिवृत्ति ॥' यथा—'दत्त्वा दर्शनमेते म-
त्पाणा वरतनु त्वया क्रीता । किं त्वपहरसि मनो यद्दासि रणरणम्मेतदसन् ॥

कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढ

नीत्वा वासनिकेतन दयितया साय सखीना पुर ।

भूयोऽप्येवमिति स्तलन्मृदुगिरा ससूच्य दुश्चेष्टित

धन्यो हन्यत एव निहृतिपर प्रेयान् रुदत्वा हमन् ॥ ९ ॥

हन्यते व्रीडाकमलादिना ताड्यते । कोऽसौ । प्रेयान् । कादृश । धन्य एव । मया ।
दयितया । किं कुर्वता । रुदत्वा । किं कुर्वन् । निहृतिपरो हसन् । नाह तत्र गत इत्या-
दिवचनेन गानोपशम लक्षायत्वा स्मयमान । किं कृत्वा हन्यते । वासनिकेतन नीत्वा ।
वासनिकेतनमेव किं कृत्वा नात । कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढम् । बा-
हुलतिकाया लोलत्व सात्विको भाव । लतिकेयनेन तु महविरहक्लेशकार्यम् । अत
एव बन्धनव्याजादीस्तुक्वेन स्वयप्रहाक्षेप । ब । पुर । कासाम् । सखीनाम् । कदा ।
सायम् । यदि मानमेव धृत्वाद्यतनीमपि तानि प्रतिपालयिष्यामि तदा मा कदाचिदल
(य)मन्यत्र वस्त्यर्थात्सौस्तुक्प्रतिपादक सायशब्दप्रयोग । अत एव लज्जापरित्याग
योक्त सखीना पुर इत्युक्तम् । पुन किं कृत्वा । व्यलोम ससूच्य । कथमिति । भूयो-
ऽप्येवमिति । अर्थादिदानीतनोऽपराध सोढ इति लभ्यत । भूयोऽप्येव करिष्यसीति
वाच्ये यदर्धोक्तं तत्र रोपसात्त्विकसर्वाङ्गसमवेतुको वास्तव्य कारणम् । अत
एव स्तलन्मृदुगिरा । अहो अन्यदेव किमपि दयिताया प्रभुत्व यत्समञ्जालमेव निग्रह-
प्रसारी । नहि बाहुलतिकाबन्धन विहाय कथिदन्य प्रसादाऽस्ति । अत्र कविर्वक्ता ।
ईर्ष्यामानात्मकविप्रलम्भारम्भ समीगमृद्वारपर्यवसितो रस । अत्रालकारो रसनिवाहणै-
कतानहृदयेन कविनायन्त न निर्वाह नीत । यदाह ध्वनिकार —'अत्र हि बाहुलतापा-
शेनेति रूपमाक्षितमानव्यूढ च पर रसपुष्टये ।' अथारा प्रगल्भा नायिका ॥

कथिदेशान्तरगमनोपक्रम विहाय यथापूर्वमवस्थित केनचिदगमनकारण पृष्ट प्राह—

याता किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते

नो कार्या नितरा लुशासि कथयन्त्येव सबाष्पे मायि ।

लज्जामन्यरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा

दृष्ट्वा मा हसितेन माविमरणोत्साहस्तया सूचित ॥ १० ॥

माविन्यावश्ये । नि सदेह इति यावत् । मरणे उत्साहस्तया सूचित । केन हसि-
तेन । अर्थाद्वैलक्ष्यजमना । किं कृत्वा । मा दृष्ट्वा । केन । चक्षुषा । न तु चक्षुर्न्याम् ।

एष निर्देयहृदयो मामेवविधा विहाय जिगमिपतात्सूयाजन्यावधीरणव्यञ्जनमत्रैवच
नमिति वचनध्वनि । किं विशिष्टेन लज्जामन्यरतारणेण । अत्र मा त्यक्त्वा देशांतरम
सां याति तदलमनुपादेयया मयेति लघुत्वसमावनजन्या लज्जा । पुन किं विशिष्टेन ।
निपतत्पीताश्रुणा निपतत्सत् पीतमपद्रुतमश्रु येन । प्राणोद्दि दु स्वनिस्तारकामो न वा-
णमुत्सृजति । इ सति । मयि सनाधे एव कथयति सति । एव किम् । हे सुन्दरि याता
सन्तो भूय किं न मिलन्ति । अपि तु मिलन्ति । तस्मात्त्वया मत्कृते चिन्ता न
कार्या । यतो नितरा कृशासि । न ह्येवविधे कार्श्ये सचिन्ता वा वर्तितु शक्यते । कार्श्ये
तत्कालमापृच्छमानप्राणेश्वरविरहसमावनासभवमव । प्रिय सनाधे स्वय निपनत्पाता
श्रुणा चक्षुषेन्यथाप्या यदनुवृत्तिं परिजहार तत्र 'त्यक्तश्चात्मा वा च लोमानुवृत्ति'
इति न्यायेन प्राणनिरपेक्षतेव कारणम् । अथवा अमङ्गलमूचनमश्रु प्रस्थानकाले न प्रका-
शयत इत प्रोत्थतिशय । यथा—'अद्यापि तन्मनसि सप्रतिवर्तते मे राज्ञां मयि क्षुतवर्ति
क्षितिपालपुत्र्या । जीवेति मङ्गलवच परिहृत्य कोपात्क्षण कृत वनरूपप्रमनालपन्त्या ॥'
मविष्यत्प्रवासात्मको विप्रलम्भ । उत्तरालकार । यदुक्तम्—'उत्तरवचनश्रवणादुभयन
यत्र पूर्ववचनानाम् । क्रियते तदुत्तर स्यात्प्रश्नादप्युत्तर यत्र ॥' उपायाक्षेपश्च । यदु-
क्तम्—'दुष्कर जीवितोपायमुपन्यस्योपरुध्यते । पर्यु प्रस्थानामन्यादुरुपायाक्षेपमो
दशम् ॥'

सखाभिर्मान शिक्षिताप कृतप्रियसगमा काचिनायिका ता प्रति प्राह—

तद्वज्राभिमुख मुख विनमित दृष्टि कृता पादयो

स्तस्यालापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया ।

पाणिभ्या च तिरस्कृतः सपुलक स्वेदोद्गमो गण्डयो

सख्य किं करवाणि यान्ति शतधा यैस्त्वञ्जुके सधय ॥११॥

हे सख्य , किं करवाणि । अपि तु न किमपि । क्विपये, यत्त्वञ्जुके सधय शतधा
याति । इत्तीत्यत्र । यतो मानाभिव्यक्तये किं किं न मया कृतमित्याह—तस्य प्रियस्य
वज्राभिमुख सत्त्वमुख विनमित नम्राकृतम् । दृष्टि स्वपादयो यस्ता । अत्र तद्वज्रा
भिमुख मुख विनमित दृष्टि कृता पादयोरिति वाक्यद्वयेनापि दिदक्षारसस्यैव निषेधो
वाद्भव्य । अभिमुखमुखतया तदशनाभिलाषिणी दृष्टिनिवारितत्यर्थे । न तु प्रथमशक्ये
विवक्षारसनिषेध शङ्कीय । द्वितीयशक्ये तदर्शनोत्सुका दृष्टि कृता पादयोरिति
तच्छब्दसहितपदस्यान्वेषणीयत्वात् तृतीयशक्ये विवक्षारससूचकचिदतिरस्काराच्च ।
यद्वा मुखविनमनेनैव दृष्ट पादगमने सिद्धे दृष्टि कृता पादयोरिति यदुक्तं तेन प्रेयान
पादैनारि नावलोकित इत्यर्थे । पादयोरित्यत्र मन्थपदमावेन मलापु वचनच्छल
व्यज्यते । तत्पादयोर्दृष्टि कृत्यप्रापि प्रतीतिसमवात् । न केवलमतदेव कृतम्, तद्वच

नभ्रवर्णकान्तुकचपले श्रोत्रे च कर्णकण्ठूयनव्यपदेशेनाकुञ्चिते । अपर च स्वविवक्षारस-
सूचकः कपोलयोः सरोमाञ्चः स्वेदोद्गमो हस्ताभ्यामाच्छादितः । अत्रेदं प्रकर्षेण(?)
प्रियविषये प्रीतिप्रकर्ष एव । मानाय नायिकया प्रयत्ने क्रियमाणेऽप्यवयवानां प्रियसगमो-
त्सुकत्वात् । अत्राप्युत्तर एवालंकारः । यथा—‘भग मानमन्यथा मे मौनं भ्रुकुटि वि-
धातुमदमसहा । शक्नोमि तस्य पुरतः सखि न खलु पराङ्मुखी भवितुम् ॥’ यत्नाक्षेपश्च ।
यदुक्तम्—‘यत्नाक्षेपः स यत्नस्य कृतस्यानिष्ठवस्तुनि । विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्यो-
पदर्शनात् ॥’ यथा—‘गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रिय मतिप्रियैषिणी । निर्गच्छति
मुखाद्वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥’

प्रहरविरतौ मध्ये बाह्वस्ततोऽपि परेण वा

किमुत सकले याते वाहि प्रिय त्वमिहैष्यसि ।

इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य गियासतो

हरति गमनं बालालापैः सबाष्पगलज्जलैः ॥ १२ ॥

वासरशतप्राप्यं देशं प्रियस्य जिगमिषोः प्रस्थानं मुग्धा निगेषति । कैः । अधुगलज्जल-
रालापैः । कथम् । इत्यमुना प्रकारेण । हे प्रिय, प्रथमप्रहरावसाने त्वमिहागमिष्यसि ।
अथवा मध्याह्ने । उत त्वितस्मादपि परेण । तृतीयप्रहरेणेत्यर्थः । अत्र ‘विवक्षातः का-
रकाणि भवन्ति’ इति कारणे तृतीया । यथा—‘समेन धावति’, ‘विषमेण धावति’ इत्यादौ ।
अपिशब्दस्यायमभिप्रायः—हे निष्करुण, मध्याह्नादप्यनन्तरं बहिः स्थातुं न युज्यत
इति । अत्र सप्तस्यन्तानां पदानामन्तरेऽस्य पदस्य तृतीयान्तत्वेनोपक्रमभट्टो न दोष
एव । अर्थस्यान्यथा प्रतीतेः । पददोष एवास्य रसकवेः काप्यस्तु । यदुक्तमुपाध्यायेन—
‘पदविह्वलता कापि स्पृहणीया भवति रसकनीन्द्राणाम् । घनजघनस्तनमण्डलभारालस-
कामिनीनां च ॥’ अनेनापि प्रथमेन यदा नायकोऽनभ्युपगमनसूचकं मौनमेव जग्राह,
तदा नायिका पुनराह—अनन्तरमाहोस्ति तत्सर्वस्मिन्नेव दिनेऽतिक्रान्ते । अत्र मौगध्वेन
नर्मस्पर्शिन्यां विरहासहिष्णुतायां तात्पर्यम् । अत एव रात्रौ व्यतीयायामुदिते त्वदा-
गमिष्यतीति प्रयोगो न कृतः । विरहासहिष्णुतात्मकविप्रलम्भरसोत्कर्षहेतुर्जाति-
रलंकारः ॥

धीरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निशीथे ध्वनिं

दीर्घेच्छासमुद्भूता विरहिणीं बालां चिरं ध्यायता ।

१. ‘परेऽथवा’ इति शङ्कारदीपिका. २. ‘वार्क्यः सबाष्पगलज्जलैः’ इति शङ्कारदी-
पिकासंमतः पाठः. ‘सबाष्पाणि च तानि जलज्जलानि च तैः । सबाष्पगद्गदित्यर्थः ।’
इति तद्व्याख्यानम्.

अध्वन्येन विमुक्तकण्ठमाखिला रात्रिं तथा क्रन्दितं

ग्रामीणैः पुनरध्वगस्य वसतिर्ग्रामे निषिद्धा यथा ॥ १३ ॥

अर्धरात्रे निर्भरमम्भोधरस्य वर्षतः स्तनितमाकर्ष्य दीर्घोत्कटश्वासमुत्कटवाण्या-
म्युना विरहिणीं मुग्धा विरहातिवाहनोपायेष्वनभिज्ञतया शङ्कनीया गद्गदलोष्टमनिश त-
देकतानेन स्मरता पथिक्तेन समस्तामपि रात्रिमसकोचितकण्ठस्वर तथा ददित यथा
ग्रामनिवासिभिर्भूय पान्यस्य वासो ग्रामे निवारित इति । यदि मार्गो बहति तदा प्रच-
लति । यदि च लोको जाग्रद्भवति तदा वाङ्मिश्रणेनापि क्रियतीमपि विरहव्यथामति-
वाहयति । निशीथे उभयस्याप्यभावादप्रतिविधानस्तपस्वी पान्थः शब्दान्तरामावात्ते-
वल नीरदनिनादमेव दुःश्रव श्रुत्वा मुक्तश्वासोऽनुद्यमद्योतक्रमश्रुपात विधाय क्रन्दितुमे-
वारब्धवान् । मेघवृष्टिर्दृष्टिप्रतिबन्धनो बाधयोगश्चेत्यपर गमननिरोधे कारणद्वयम् । वा-
रिधरस्य, न तु वारिमुच । वारिमुच इत्यनेन हि पदेन अमात्सलिलक्षयोऽपि समाव्यते ।
न तु वारिधरस्येत्यनेन । अत एव सान्द्रसलिलसपदाध्माततया धीर वारि श्रित इति ।
बाला पूर्वाननुभूतविरहव्यथाम् । अखिलत्व क्रन्दनावपयाया पश्चिमाया एव रात्रे । न
तु सकलरात्र्यभिप्रायेण । अर्धरात्र एव मघध्वने श्रुतत्वात् । ग्रामाणां प्रायो नायिका-
नुरागविदग्धवशोक्तिविरहवेदनानर्ममङ्गिध्वनभिज्ञा भवन्ति । पर तैरप्यध्वगस्य वसति
ग्रामे निषिद्धा । 'ग्रामाद्यस्तत्रा' । 'आयनेयीनोपिय, फटस्तलघा प्रत्यपादानाम्' इति
स्वस्थाने ईनादेश । प्रवासात्मको विप्रलम्भ । कविर्वक्ता । अत्र न तथालम्भार क-
श्चिदुद्भावनायामवनरति । अस्मिन्काव्ये तथाविधा अलम्भारा, प्रायशो न दृश्यन्ते ।
प्राणात्मकेन रसेनैव चमत्कार परा कोटिमधिरोहति । यदुक्तमुपाध्यायेन—'स्वभाव-
मणीयानां पदाधानामलम्भिया । प्रत्युताच्छादकत्वेन न प्ररुपाय जायते' ॥

कश्चित्तरालमागतो मानिनीं प्रत्याह—

कृतो दूरादेव स्मितमधुरमभ्युद्गमविधिः

शिरस्याज्ञा न्यस्ता प्रैतिवचनवत्यानतिमति ।

न दृष्टे, शीथिल्यं मिलन इति चेतो दहति मे

निगूढान्त.कोपौ कठिनहृदये सद्यतिरियम् ॥ १४ ॥

हे कठिनहृदये, इय निगूढान्त-कोपा तत्रानारगुप्तिर्मम चेतो दहति । कथं सद्यति ।
इत्यमुना प्ररारेण । प्राय ईर्ष्यास्मितेनापि यन्माधुर्यं तत्किमपि नायिकाया रामणीयकं द्यो-
तयति । अभ्युद्गमविधिरित्यत्र विधिशब्दस्यायमभिप्राय — पदार्थो भवन्ति । आचार्यो म-

१. 'प्रतिवचनमप्यालम्भमि च' इति शब्दार्थदीपिका. २. 'दृष्टि शीथिल्यं भजत इति'
इति शब्दार्थदीपिका. ३. 'कोपौ' इति शब्दार्थदीपिका.

त्विविवाहो राजा प्रियः स्नातक इति । श्रौताचारवनामागमनोचितमेतत् । न पुनः प्रणयोचितम् । शिरस्याज्ञा न्यस्ता, न तु हृदये । सापि पाषाणमारुदतिदुर्वह । अति-
दुर्वह वस्तु मस्तके धार्यते । अत एवानतिमतीति शिरोविशेषणम् । मिलने दृष्टेर्न शैथि-
ल्यम् । मनसो मिलने तु शैथिल्यमेव । अयं न दृष्टेः शैथिल्यं न । अमुना प्रकारेण त्वया दूरादेव स्मितमधुर यथा भवत्येवमभ्युत्थानं कृतम् । इदं क्रियतामित्यादिनायंनियोग आजा । सापि प्रियवचनवती मे आनम्रशिरसि प्रतीया । अन्यच्च तव दृष्टैर्मम दृष्ट्या सह मिलने शैथिल्यं नास्तीत्येतावत्सदृतिस्वरूपम् दूरादेवाम्बुद्रमं कृतो न तु प्रत्यासर्त्ता ।
शरीरसर्पसंभाजनायामप्यमहनत्वात् । यं पूर्वं मम तथा वशीभूत आमीत्तर्ह्येव प्रियत-
मस्यान्याङ्गनासङ्गिनोऽप्यनुगतिं करोमि प्राणाश्च धारयामीत्यात्मन्यसमावना । अभ्युपग-
मोऽपि तस्या नास्ति, अपि तु साटोपत्वम् । तर्वादासीन्यमात्रेऽपि मम चेतो दह्यते तस्मा
नामान्याङ्गनासङ्गसमावना । तस्मात्पिगुनविनृम्भितमेतत् । यच्च मम हृदये दह्यमानेऽपि
तव हृदयस्य काठिन्यं तत्र निगूढान्तं कोपता हेतुः । अन्तर्निखातकर्त्रेणपदार्थं हि
कोमलमपि कठिनं भवति । मिलन इत्यत्र यद्यपि गुणप्रतिपेक्षो न प्राप्नोति तथापि
स्वरिस्ति । अनुमानालम्भारः । यथा—‘वचनमुपचारगर्भ-’ इत्यादि प्राम्दशतम् ।
आर्दार्थं प्रदर्श्य सदे(?)त्यनेनार्दार्थं नाभ्यालम्भारः । यथा—‘अंशुदृष्टिआर्दे दिअह
सजल काडण मेहवावारम् । गरुए वि मण्णुदु खले मरिमो पाअन्तमुत्तस्स ॥’

काचित्प्रणयकलहान्तरिता सहचरीं प्रत्याह—

कथमपि सखि क्रीडाकोपाद्भजेति मयोदिते

काठिनहृदयः शैथ्यां त्यक्त्वा न्यङ्गान्त एव सः ।

इति सरभस ध्वस्तप्रेम्णि व्यपेतघृणे स्पृहां

पुनरपि हतव्रीडं चेतः करोति करोमि किम् ॥ १५ ॥

हे सखि, किं करोमि । अपि तु न किमपि । यत् पुनरपि मे निरुपमन्तं करणं त-
स्मिन्प्रियतमे स्पृहा करोति । किंविशिष्टे । यतो व्यपेतघृणे नि शङ्के । पुनरपि कीदृशे ।
सरभममपर्यालोचितमपास्तप्रेम्णि । तस्मादिति कस्मात् । यत् स कर्त्तुं शङ्कयोऽपलात्कारेण
गत एव । कः सति । कथमपि प्रणयरोषाद्भ्रजेति मयोक्ते सति । कथमपिशन्दस्यापमभि-
प्रायः—‘श्रीदयापि कोपं न करोमि । श्रीदामोपेऽपि मां रुदाक्षिदसौ धमनस्य गच्छेत् । शय्या
त्यक्त्वा गतः, न तु माम् । उपनतेऽप्यमङ्गले न कश्चिदात्मनः स्वयममङ्गलं शसतीत्याशयः ।
पलाङ्गतोऽपि किं स्वभावेन गन्तुं शक्नोति । अत एव सरभस ध्वस्तप्रेम्णि । व्यपेतघृणे
द्यं मया विना न जीविष्यतीति जानत्यप्युपेक्षितवति । किं करोमि । इति नर्तन्यतामो-

१. ‘अतिदुःखिताया दिवसं सजलं कृत्वा मेहव्यापारम् । गुरुनेऽपि मण्यदुःखे स्मराम पादान्तगुप्तस्य ॥’ इति च्छाया.
२. ‘त्यक्त्वा शय्या’ इति शृङ्गारदीपिका.
३. ‘सरभसध्वस्त-’ इति शृङ्गारदीपिका.

न्तरं वायानया गम्यते तावता शब्दस्याभिधेयं व्यापार इति चेत्, प्रष्टव्या यूयम् 'जान-
क्षण, पुनस्त जात कन्या ते गाभणी' इत्यादौ त्वपशोकादीनामपि [न] वाच्यत्वम् ।
कस्माच्च लक्षणा । लक्षणोपेक्ष्यार्थं दीर्घदायाभिधाव्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धे । जाया च
पतिश्च दपती । उत्तरपदाभिधारे जायाशब्दस्य जभावो दभावश्च निपात्यते । दुर्गसिंहा-
चायस्तु जदशब्दी जायासमानार्थाविति मन्यते । शुभादयस्तु शृङ्गारिणा भवनेषु भव-
न्त्येव । यदुक्तम्—'दृक्षागुणयोगमेयकुटुटलावकगुदविधिशुभशारिकाप्रलापनम्' इ-
त्यादि । दाडिमजीजमेव पद्मरागसदृश भवति न तु फलमित्योशङ्का यदि भवति तदा
'दाडिममृषानीजेन' इति युक्तं पाठः । वागन्धनमित्यत्र कारणे कायपिचारः । तेन
मुखनन्धनमित्यर्थः । अन्याऽपि यः परममादाटन करोति तस्य नन्धनं विधीयत इत्यु-
क्तिलेशः । त्रिविधता । लज्जा व्यभिचारिभावेन पुष्टं समोगशृङ्गारः । पद्मरागशब्दे
दाडिमजीजघ्नान्तरिति ध्रान्तिमानलङ्कारः । यदुक्तम्—वस्तुविशेषं पश्यन्नवगच्छद्वन्य-
मेव तत्सदृशम् । नि सदह यस्मिन् प्रतिपत्ता ध्रान्तिमानस इति ॥ यथा—पालयति त्वयि
वसुधा त्रिविधाध्वरधूमशालिनो वसुधम् । पश्यन्तो दूयन्ते पनसमयाशङ्किनो हसा ॥'
काविन्मात्रिनी मन्त्रूपायेन नायकं प्रति सौकुण्ठमभिधत्ते—

अज्ञानेन पराङ्मुखो परिभवादाश्लिष्य मा दुःखिता

किं लब्धं शठं दुर्नयेन नयता सौभाग्यमेता दशाम् ।

पश्यैतद्वयिताकुचव्यतिकरोन्मृष्टाङ्गरागारुणम्

वक्षस्ते मैलतैलपङ्कशमलैर्वणीपदैरङ्कितम् ॥ १७ ॥

हे श्रितम्, त्वया किमुपाजितम्, अपि तु न किमपि । किं कुर्वता । मदालिङ्गनरूपेण
दुर्नयेनात्मनः सौभाग्यमेतामयोग्यामवस्थां प्रापयता । किं कृत्वा । अन्याङ्गनासगमलक्ष-
णात्परिभवाद् दुःखितामनमिमुषीमाश्लिष्य । केन । अज्ञानेन । कोऽर्थः । यस्याः त्वमनुरक्तस्त-
द्धमेण । कोटशी सौभाग्यदुरवस्थेत्याह—पश्यैतद्वयितादि । वर्तते । किं तत् । तव वक्षः ।
कीदृशम् । मैलतैलपङ्कशमलैर्वणीपदैरङ्कितं लाञ्छितम् । किं विशिष्टं पूर्णमासीत् । दयिता-
कुचव्यतिकरोन्मृष्टाङ्गरागारुणम् । वल्लभास्तनयोर्व्यतिकरेण सवन्धेन प्राञ्जितो याऽङ्गरा-
गस्तेनारुणम् । अत्र दयितायाः आत्माभङ्गो दुर्नयसङ्गः । तेन च तथा च निष्प्राप्त्यो-
ऽसीति व्यङ्ग्यम् । पश्यैति न्याया वाक्याः एव नमः न तु वक्षः । नहि वक्षस्ते पश्य-
त्युक्तिर्भवति । अपि तु वक्षस्त्वमिति । इयं च नायिका ऋतुस्नानोन्मुखी । अथवा
तैलपङ्कादिप्रयागं शृङ्गारानिबन्धे तत्रभवता छन्दसानामेव सुखम् । तस्मिन्नेवावसरे
नायकेन नूनमप्याङ्गनासङ्गं कृतं । इष्यमानात्मनो विप्रलम्भः । आलिङ्गनेन स्पर्श-
नात्मनः समोगोऽपि किं न स्यादिति भवत् न । परस्परानुरागाभावात् । न चैव प्रती-
तिरपि नास्तीति वाच्यम् । पराङ्मुखत्वं नान्योऽप्यमिति प्रतीतेः । यगोत्तरचरिते

१ व्यतिकरासत्ताहं इति शृङ्गारदीपिका २ मम तैलपङ्कमलिनं इति शृङ्गार-
दीपिका

सीताया वा प्रेषिताया शम्भूः हत्वा प्रतिनिवर्तमानो यानि दयितया सह पूर्वं निषेदि-
तानि गौदावरीपरिसरस्थानानि तानि दृष्ट्वा मूर्छितो भागीरथीप्रभाताददृश्यसीतामगमि-
न्दस्पर्शमासाद्य साहादोच्छ्वसो राम — 'हन्त भो किमेतत् । आश्चर्योत्तनं नु हृदिचन्दन-
पत्रानां निष्पीडितेन्दुररक्न्दलज्जो नु सेर । आतप्तजीविततरो परितर्पणो मे सर्जो-
वनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ स्पर्शं पुरा परिचितो नियतं स एष सतीजनश्च मनस-
परिमोहनश्च । सतापजं सपदि यं प्रतिहत्य मोहमानन्दनेन जडतां पुनगतनोति ॥'
उक्तं च—'अभ्यासादभिमानाद्य तथा सप्रत्ययादपि । विषयेभ्यश्च तत्त्वज्ञां विदुः प्रीतिं
चतुर्विधाम् ॥ प्रीतिः साभ्यासिनी ज्ञेया मृगयादिषु कर्मसु । अनभ्यस्तेष्वपि पुरा कर्म-
स्वविषयात्मिका ॥ सत्कल्पाभावेति प्रीतिर्या सा स्यादाभिमानिकी । नान्योऽयमिति यत्र
स्यात्प्रतीतिः प्रीतिः प्रमाणम् ॥ तत्त्वज्ञे कथ्यते सापि प्रीतिः सप्रत्ययात्मिका । प्रत्यक्षा
लोकतः मिद्धा स्यात्प्रीतिविषयात्मिका । प्रधानफलभूता सा तदर्थान्धेतरा अपि ॥'

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्भूत-

स्तौम्बूलाहरणच्छलेन रमसाश्लेषोऽपि सविधितः ।

आन्तापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थाकृतः ॥ १८ ॥

गृहगतं प्रियं प्रति विदग्धयानुवृत्तिरूपाटुपचारादेव कोपश्चरितार्थता नीतः । यतो
दूरादेवाभ्युत्थानादेकस्मिन्पीठे उपवेशनं त्यक्तम् । ताम्बूलस्य बीडिकाया आहरणं तद्वा-
जेन रमसालिङ्गनमपि सम्यग्विधितम् । सखीप्रभृतिपरिजनं सविधेः नियुज्जनया वाङ्मि-
श्रणमपि न कृतम् । मौलितमलङ्कारः । यदुक्तम्—'तन्मौलितमिति यस्मिन्समानचि-
ह्नेन कोपहर्षादि । अपरेण तिरस्त्रियते नियन्तागन्तुना वापि ॥' यथा—'मदिगमदभर-
पाटलकपोततललोचनेषु वदनेषु । कोषो मनस्विनीनां न लक्ष्यते पाणिभिः प्रभवन् ॥'
सावहित्यादरा नायिका प्रगल्भा ॥

दृष्ट्वासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देवस्या नयने निर्मोलेयं विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषद्वक्रितरंघरः संपुटकः प्रेमोद्धतसन्मानसा-

मन्तर्हामलसत्त्वपोऽफटका घूर्तोऽपरा चुम्बति ॥ १९ ॥

एनामनोपविष्टे द्वे प्रियतमे दृष्ट्वा पृष्ठदेशं मप्रयत्नमागम्यस्या लोचने श्रीडानुरन्ध-
ज्यानेन मुद्रयित्वा दक्षिणो नायक इतरां चुम्बति । पश्यन् सन् । यथा द्वितीये न

१ 'सगति' इति शब्दार्थोपिना २. 'ताम्बूलानयनच्छलेन' इति शब्दार्थोपिना

३ 'मगने' इति शब्दार्थोपिना, ४. 'विधाय' इति शब्दार्थोपिना ५. 'निर्गन्धकृत' इति शब्दार्थोपिना ६. 'संपुटकप्रेमो' इति शब्दार्थोपिना

चातातीति मनादुमित्रप्रीतः । पुन उदय । मयोमात्र । ता विविशिशम् । प्री-तुम्भे-
तमम् । पुनः सादृशम् । मत्कारणेनेव शक्तिनेत्यन्तनिष्ठनहामरुसदृशमग्न्याम् । यस्या
नेधे मुष्टिने मा ल्येष्टा । तस्यामपि नायस्य प्रीतिरस्येव । यत्र —‘दक्षिणांस्या मह
दयः’ इति वचनात्पूर्वस्यामपि नायस्या हृदयेन सट् च्यवदति । तस्माद्विशिष्टादानु-
सन्धच्छट् इति योऽय छलशब्द स चुम्बितनायिकापेक्षैव नायके न पुनर्वान्तेवेन
श्रीत्यानुसन्धेन प्रथमा प्रथमेव समाविता, द्वितीया च नेत्रमुद्रणानुसन्धनात्मकस्य स-
मायनाप्रकारस्य वैशिष्ट्यात्सुष्ठुत्वाच्च विशिष्टा प्राति । नूतननारिकारा च विशिष्टप्री-
तिप्रतिपादनादेव पूर्वस्या दाक्षिण्यमात्रात्पचार एवेत्येतेन । द्वौगपि नारिकारौ प्रियतमे
दत्तुमन्वात् । विशेषोऽडका । यदुक्तम्—‘यत्रान्यन्तुर्वाशो युगपन्मोन्तश्च कुर्यात् ।
स्वमशक्य कर्ता विनयोऽर्मा विशेषाऽन्य ॥’

चरणपतनप्रत्याग्न्यानप्रमादपराङ्मुखे

निमृनक्तिमाचारेत्युक्ते रूपा परुषीकृते ।

ब्रजति रमणे निःश्वस्याच्चैः स्तनार्पितहस्तया

नयनमल्लिच्छल्लघ्ना दृष्टिः मन्वीषु निपातिता ॥ २० ॥

कयाचित्कलहान्तगिता, मन्वीषु दृष्टिर्नम्या । साक्षा । नयनमल्लिच्छल्लघ्ना । वि-
विशिश्या । उच्चैर्नि श्वस्य स्तनमिनिहितहस्तया । ब्रजति । दृष्टिने गच्छति मति । कुतो
हेतोर्गच्छतीत्याह—चरणपतनस्य यन्निराकरणे तेनाङ्गप्रसादे । पुन कीदृशे । नि-
गृह्यशचगितेयामिहेते । पुनरपि विविशिशे । कुधा कर्कशता यावर्भाते । ‘अपमा-
नितश्च नार्या निरुज्जते य स उल्लङ्घ’ इति वचनादन्यत्र मल्लिच्छो नायकस्य द-
क्षिणत्वम् । स्तनार्पितहस्तयेति हृदयसनापमूर्तश्चेत्याविशेष । नयनमल्लिच्छल्लघ्नेति
मन्वीषेन प्रतिनिमानमूर्चिता दीना दृष्टि । यदुक्तम्—‘अर्थस्योत्तमपुण उज्जनाग
पद्याविश । मन्दसचारिणा दृष्टिर्दतिनि पम्कीयेति ॥’

सास्या गाढतरोवनद्वयमनप्रान्ता किमपि पुन-

मुग्धाक्षी स्वपितीति तत्पग्निनं स्वीरं प्रिये दृच्छति ।

मानः स्वमृमपीह नारयति मामित्याहितक्रोशया

पर्यस्य स्वपनच्छयेन शयने दत्तोऽवकाशस्तया ॥ २१ ॥

तथा नायिका शयने शय्याग्रामरकाशो दत्त । अर्थाद्विरम्य । किं कृत्वा । पार्श्व-
शय्य । तेन । स्वपनच्छयेन । आहितक्रोशयेन आहित । श्रोत्रो यथा । कयमिति । हे मान ,

- १ ‘प्रत्याग्न्यानान्’ इति श्रद्धारदापिका. २. ‘उल्लघ्ना’ इति श्रद्धारदापिका.
३. ‘स्तनार्पित’ इति श्रद्धारदापिका. ४. ‘क्रिष्णा’ इति श्रद्धारदापिका. ५. ‘श्वरद्व’
इति श्रद्धारदापिका. ६. ‘मुनिमपीह लुम्पति ममेत्यागीपित’ इति श्रद्धारदापिका

निद्रातुमप्यत्र स्थाने निषेधति । क्व सति । प्रिये पर्यनुयुज्जाने सति । वयम् । प्रियाया परि
जनम् । वयम् । स्वेरम् । 'मन्दस्वच्छन्दयो स्वेरम्' इति वचनान्मन्थरमित्यर्थः । द्वि-
कर्मकत्वेन पुनरिति पृच्छति सति । इतीति किम् । किं पुनर्विद्वलाक्षी वटिसूत्रेण निद्रि-
नियमितसिचयान्ता निद्रायते । अत्र गाढतरनितम्बवध्वाञ्चलः पद्मनाभ्यसूयागर्भो रम्भा
स्तम्भामिरामोरुकाण्डस्पर्शर्लाव्यपर्यवसायी भणितरुल्लेखः । इयं च साङ्गमहैरलसचेष्टा-
विशेषैर्लेम्बितपक्ष्मलोचनाञ्चला मदनमदविह्वलतामनुभवन्त्यासीत् । न पुनर्वास्तवीं नि-
द्राम् । यदि वा मृषा सुतिरियम् । यदुक्तम्—'सापि भावजिज्ञासार्थिनी नायकस्यागम-
नकाले मृषा सुप्ता स्यात् ।' अत एव मन्दमपि प्रियस्य प्रश्ववचनमधोपीत् । मात
स्वप्नुमपीति मात शब्दः स्त्रीणामुक्तिमात्रे । सूक्ष्मोऽलङ्कारः । यदुक्तम्— इक्षिताकार-
क्षयोऽर्थः साक्ष्यात्सूक्ष्म इति स्मृतः । यथा—'कदा नौ सगमो भावीत्याकीर्णं वस्तुम-
क्षमम् । अवैत्य कान्तमवला लीलापद्म न्यमीलयत् ॥' काश्चा गाढतरेत्यादि सभोगनर्मम् ।
यथा—'सीलोऽथ विभ्रं सूरौ घरिणो घरसामिअस्स घेतूण । णेच्छन्तस्स वि पाए धुवद्
हसन्ती हसन्तस्स ॥' एते च नर्मभेदाः । वैदग्ध्यप्रोदित नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम् ।
हासेनैव सञ्चकारभयेन विहित त्रिधा ॥ आत्मोपक्षेपसभोगमाने शृङ्गार्यपि त्रिधा ।
शुद्धमद भय द्वेधा त्रेधा चाग्वेपचेष्टितैः ॥ सर्वं सहासमितेय नर्माद्यदशधोदितम् ।
मात स्वप्नुमपीत्यादिना आत्मोपक्षेपनर्मम् । यथा—'मध्याह्नं गमय त्यज भ्रमजलं स्थित्वा
पय पीयता मा शून्येति विमुञ्च पान्यविवशं शीतं प्रपामण्डपम् । तामेव स्मरं घस्मर-
स्मरशरजस्ता निजप्रेयसीं त्वच्चित्तं तु न रज्जयन्ति पथिकं प्रायः प्रपापालिका ॥'

एकस्मिञ्शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया

सद्यः कोपपैराद्भुलं ग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।

आवेगादवधीरितं प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तैत्क्षणा-

न्मा भून्मल्लान् इवेत्यमन्दवलितग्रीवः पुनर्वीक्षितः ॥ २२ ॥

यथाचिन्मुग्धया प्रियतमस्तत्कालमेव पराद्भुलं यथा भवत्येवमवज्ञातम् । किं कुर्वन्नपि ।
चाटूनि कुर्वन्नपि लालनवान्यानि ध्रुवाणोऽपि । तथाभूतोऽपि कस्मादवधीरितम् । आवे-
गात् । तस्य लक्षणम्—'आवेगः सञ्चमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शङ्खनामाभियोगो त्रासा
त्पासूपदिग्धस्वरितपदगतित्वर्पणे पिण्डताह्णः । उत्पातात्सस्तताह्ण्यहितहितकृते शोक-
दर्शानुभावा यद्वेधूमाकुलाक्षः करिजमनुभयस्तम्भमप्यपसारा ॥' अत्र सपत्नीनामग्र-
हणमेवादितम् तत्कृत आवेगः । निरिजिह्वया । ग्लपितया । घ्वं सति । एकस्या शय्यायां
सपत्नीनामाचारणे सति एकस्मिञ्शयने प्रस्तुतायां रतिप्रवृत्त्या विपक्षस्त्रीनामग्रहं दलेर-

- १ 'मालोक एव सूर्यं गृहिणा गृहस्वामिना गृहीत्वा । अनिच्छतोऽपि पादौ धावति
हमती हमतः ॥' इति ऋषाया २ 'परादुसग्लपितया' इति शृङ्गारदीपिका.
३ 'तत्क्षण' इति शृङ्गारदीपिका ४ 'गुम्' इति शृङ्गारदीपिका

न, अपि तु विपश्चरमपीति न प्रहे भूतविद्वत्प्र मृद इव प्रहे । अत्र एव नादिकारा
आदौ । सुगन्ध स्तोत्रेऽप्युपाये कोप परिहरन्त्यानि । न केवलमपीति, अदयो-
रपहेतोस्तूष्णीं स्थितः सन्मा भून्म्यान इवेति कुतमेव वेगविराजितकंषर यथा मन्वेव
पुनरवलोकिनः । अत्रोलुक्कनान्नसोदयः । यदुक्तम्—‘भावस्य शान्तिरदयः नभिः
स्वन्मा तथा ।’ उपारथात्र आहूति कुर्वन्मन्वेनेन सन् । यदुक्तम्—‘नरः कन्मासु
कुन्तो वाचालश्चाटुकारकः । अर्मेस्तुनोऽपि नातोपा चित्तनाशेव विन्दति ॥’ यथास्म-
त्स्वन्मन् वाकरतिराजारनानो मुञ्जेदेवत्य—‘शने कृतात्मनि मन्वेवचिन्मा प्रभूना पाद-
प्रहार इति सुन्दरि नास्ति द्वये । उपकटोरपुलकात्तुरकन्काप्रेशेस्त्वयने तव पदं ननु
मा व्यपा मे ॥’ तस्मान्मन्वेनेनोत्तमानात्र च । म्यान इवेववेवकारेण म्यानसदृशेऽपि
मा भूतिं प्रत्यतिरयः । इष्टानामानमन्वेनलन्मन्वेवको दर्शनान्मा मन्वेनश्रद्धाः ।
‘मृद्विप्रियहृच्छठः’ इत्यनेन इतो नादकः । यथा—‘इष्टान्मन्माः काश्चान्मन्मात्तनाकन्वे
सहता यदाऽप्यनेव प्रारिपितमुजप्रन्थिरनवः । तदन्त वाचके धृनधुनन्मन्वेवचोविने-
पाहून्मा किमरि न सखो मे गन्तानि ॥’ मृदुकोरा सुगन्ध नादिका ॥

एकस्मिन्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं तान्यतो-

रैन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये मरुततोगौरवम् ।

दंपत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-

र्भ्रमो मानकलिः सैहानरभमं व्यावृत्तकण्ठग्रहः ॥ २३ ॥

दंपत्योः प्रपन्नानकन्दो मन् । किंविशिष्टः । सहानरभमं यथा मन्वेव व्यावृत्तः
कण्ठाशेषो यत्र स तथा । भ्रमे मानकले कण्ठग्रहः किञ्च निवृत्त आनीदिति हेतो-
व्योहिन इति मन्विशिष्टस्यैव मानकलेरिदं विरोधत् । केवळे मानकले कण्ठग्रहत्वा-
नुपपन्नत्वात् । केन प्रमेा मन् इत्याह—एकस्मिन्शयने । एकस्मिन्शयने त्वरा
किंमन्वेव कृतानिनादिकल्हप्रधानामप्यन्युत्तरानि यत्र तद्वीतोत्तरं यथा मन्वेव
तान्यतोः । उत्तरव्यय एव कथं जात इत्याह—पराङ्मुखतया । पुनः कथंभूतयोः । पर-
स्परं चित्तस्थितेऽपि प्रसादनप्रकारे गौरवं तरङ्गयोः । स्व स्व लाघवमाश्रितानामपि-
सर्गः । अथ च मानमन्वेहेदुर्भावे विरोधमाह—पुनः कौटुम्भिकः । म्त्रोक्तलोक लोचना-
वलेविद्वत्तेन सप्रयमानहृदयोरिति । प्रपन्नानालकविद्वन्मन्वेव स्पर्शनान्मा सन्मो-
गः । ‘एकत्रानननत्पति-’ इत्यन्म्यासु श्लोकं यावदप्युक्तेषु कविर्वत्ता ॥

१. ‘अन्योन्यं हृदयस्थिते’ इति श्रद्धाशीतिका. २. ‘सहानरभमं व्यावृत्तकण्ठ-
ग्रहम्’ इति श्रद्धाशीतिका.

कस्मात्त्वमद्य विमना इव लक्ष्यसे इत्यादि केनचित्पृष्ठं कश्चिन्नायक कान्ताप्रणयमा-
नचेष्टामाचष्टे—

पश्यामो मयि किं प्रपद्यत इति स्वैर्य मयालम्बितं

किं मा नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।

इत्यन्योन्यविलसद्दृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे

सव्याज हसितं मया धृतिहरो बाष्पस्तु मुक्तस्तया ॥ २४ ॥

पश्यामस्तावदिय मयि स्वय कीदृशीमालम्बनादिप्रतिपत्तिमुपक्रमत इत्यपेक्षया मया
निर्व्यापारेण स्थितम् । एष निश्चयन कृतव कस्मान्मा न भाषत इति मनसि विभाव्य
तया कोप स्वीकृत । इत्यमुना प्रकारेणान्योन्यस्य या विलक्षा दृष्टिस्तत्र चतुर यत्को-
पप्रसादरूपाया अवस्थाया मध्य तस्मिन्मया सप्रतिपत्तिप्रवृत्तेन स्मिपि मिथ्यैवोद्भाव्य
हसितम् । तथा पुनर्धृतिहरो बाष्पस्तु । धृति हतवान् । 'पचादिभ्यश्च' इत्यच् । अ-
धृति सूचितवानित्यर्थः । नहि बाष्पं प्रथममुत्पद्य धृति जहार । अपि त्वधृतिसमनन्तर-
मुत्पन्नो नायकस्य धृति हतवानिति चेत्, भवम् । मानिनीमानस्य प्रत्युताधुमोक्षान्तत्वात् ।
'पश्याम' इत्यत्र 'परयेयम्' इति पाठो युक्तः । मयीत्येवचनव्यपदेशात् । 'किं मां
नालपतीति' इत्यत्रेतिशब्दोऽस्थाननिवेशिनः । शठशब्दानन्तर प्रयोजनीयत्वात् । 'अन्यो-
न्यविलसद्दृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे' इत्यत्रावस्थान्तर चतुरताधिकरण भवितुमशक्त
मास्त्वमवदन् मिथुन लक्षयति । ता विलक्षां दृष्टि तदेवावस्थान्तर जानाति न पुनरन्य
योऽपीति दृष्टरनिर्वचनीयत्वं चात्र प्रयोजनम् । प्रणयबहुमानलालिता मुग्धा नायिका ॥

कस्यापि विरग्मसमावितस्याग्रे नाशो गतिः—

परिमृग्ये माने मुखशशिनौ तस्याः वरधृते

मयि क्षीणोपाये प्रणिपतनमात्रैकशरणे ।

तया पश्मप्रान्तध्वजपुटनिरुद्धेन सहमा

प्रमादो बाष्पेण स्तनतटविशोर्णेन शयितः ॥ २५ ॥

तया प्रमादः कथितः । अनुमानेन प्रतिपादित इत्यर्थः । तत्र बाष्पेण । शिबि-
धेन । पश्मप्रान्तध्वजपुटनिरुद्धेन । पश्मप्रान्तावेव ध्वजा तयोः पुटं तत्र निरुद्धेन । अज्य-
मानमनेशः शिवायामेवसायं दृष्टेन । न तु नि शेषो दृष्टेन । अत्र एव रोदमनवशा-
त्सहसा स्तनतटविशोर्णेन । अयमभिप्रायः—हृदो दृष्ट्वासा नायिकाशक्त्यावधमयी
जातः । पश्मप्रान्त मन्त्रालये राक्षसावस्थः । अत्र दुर्गहनयागी वगाशरणे स्तनयोः पर-
वर्तनः । पश्मप्रान्तदोर्ध्वजपुटकेन दृष्टे मन्त्रालया धर्मः । पुटतटोऽधुनिरोधप्रधान-

प्रतिपादकः । तटशब्दः स्तनयोः परिणाहं व्योतयति, विशीर्णशब्दस्तु काठिन्यम् । अन्यथा कथं वाष्पः कणशो विशीर्णतां व्रजेत् । अनुनयेन मानो गत उत स्वयमित्याह— तस्याः परिम्लाने माने अपराधातिशयात्पूर्वमनुनीयमानापि प्रसादं कथमपि न चकार पथाद्यथा कश्चित्तीव्रं रुदन्निवारितोऽपि न निवर्तते किं तु परिश्रान्तः स्वयमेव, तथा तस्या मानः स्वयं शिथिलो भूभूव । अत एव विपादव्योतकं मुखशशिनि करधृत इति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामेन तथा करधृत इत्यर्थः । परिम्लानता कुसुमादिषु प्रसिद्धा भूतुर्माने स्खलद्गतः स्वसंपदं शैथिल्यं लक्षयति । व्यङ्ग्यं चात्र चमत्कारेण केवल-मनुमेयं गूढमेव । यथा—‘मुख विकसितस्मितं वशितवक्त्रिणं प्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरास्तसंस्था मतिः । उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसवन्धोदुरं पतेन्दुवदनातर्ता तर-णिमोद्गमो मोदते ॥’ न केवलमेवं सति, अन्यच्च मयि क्षोणोपाये । ननु पण्णामुपायानां मध्ये प्रणतिरस्त्येव । तत्कथं ‘क्षोणोपाये’ इत्युक्त्वा ‘प्रणिपतनमात्रैकगणने’ इत्युक्तम् । गुक्तमेवैतत् । परमिदं प्रणिपतनमुपायतया नारद्वचम्, किं त्वनन्यगतिकत्वेन । अत एव मात्राच्यन्त्ययः, शरणशब्दप्रयोगश्च । मुखशशिनीति काव्यालंकारो रूपकम् । नाव्या-लंकारः कोपकालाप्येऽपि माधुर्यम् । यदुक्तम्—‘यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलंकारास्तु विशतिः ।’ भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिर्द्वांसिर्माधुर्यं प्रागल्भ्यमौदार्यं धैर्यमि-त्यलंकाराः सप्त । ‘लीला विलासो विच्छित्तिविभ्रमः किलकिञ्चितम् । मोदयितं कुट्टमितं विव्योको ललितं विहृतम् ॥’ इति स्वाभाविका दश । अनुत्पल्लवं माधुर्यम् । यथा—‘सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति । इयमधिक-मनोहा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रच्छेपमुद्राङ्कितं

किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।

इत्युक्ते क तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टु मया

साश्लिष्टा रमसेन तत्सुखवशात्तस्याश्च तद्विस्मृतम् ॥ २६ ॥

सा मया परिरक्ष्या । किं कृत्वा । क तदित्युदीर्य । क तत्सान्द्रविलेपनम्, अपि तु न कापीत्यर्थः । किं कर्तुम् । वेगेन संप्रमार्ष्टु तदेव विलेपनं स्वहृदयलभं प्रोच्छिद्युम् । विले-पनप्रोच्छेदनमेव केवलमधिकृतालिङ्गिता, न तु प्रीत्येवाह—रमसेन हर्षविशेषेण । क सति । तथा इत्युक्ते सति । इति क्रिम् । क्रिमिति चरणप्रणामसंरन्धच्छयना हृदयमपद्-यने । किंविशिष्टं वक्षः । तस्या यद्धनधील्लण्डादिविलेपनं स्तनयुगं तस्य प्रकृष्टमालिङ्गन तेन विलेपनमयी मुद्रा तथा लाञ्छितम् । अन्यदपि यन्मुद्रालाञ्छितं निधानादिकं भवति तत्प्रयत्नेन गोपाय्यते । व्यतिकरव्याजेनेति व्याजशब्दस्यायमीर्ष्याद्योतकोऽभि-

१. ‘स्तनतट’ इति श्रद्धारदीपिका. २. ‘गोपायने’ इति श्रद्धारदीपिका. ३. ‘त-न्या च’ इति श्रद्धारदीपिका.

प्रायः । तत्प्रियतमास्तनविलेपनलाञ्छितस्य वक्षसो रक्षणं तत्र महत्प्रयोजनम्, चरणा-
नतिव्यतिरिक्तस्तु मिथ्यारम्भ इति । यद्यपि तस्या इति पदस्य स्तनयुगपदेन सह स-
न्धस्तथापि वक्षःपदेन सह सन्धविधायको भिन्नविभक्तिर्निर्देश उचितः । तस्यात आ-
धीनं तव हृदयमिति प्रतीतेः । आश्रित्यापि मानं तस्याजं न वेत्याह—तस्याश्च परिरम्भ-
मुपवशात्तद्विलेपनं विस्मृतम् । चशब्दस्तुल्यकालताप्रतिपादनार्थः । यदैवालङ्कितं तदैव
कोपकारणं विस्मृतवतीति प्रीतिप्रसन्नम् । अत्र कोपस्य शान्तिरित्यत्र भावशान्तिः । ईर्ष्या-
मानात्मकविप्रलम्भारम्भपर्यवसितः समोहः । नायको वक्ता पूर्ववत् । पिहितमलङ्कारः ।
यदुक्तम्—‘यन्नातिप्रसन्नतया गुणं समानाधिकरणमसमानम् । अर्थान्तरं विदध्यादाविर्मु-
तमपि तत्पिहितम् ॥’ ‘व्यक्तागा वितथो धृष्ट’ इत्यनेन धृष्टो नायकः । माननम् चेतव्यम् ।
यथा—‘तद्वितथमवादायन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिमुक्तं यदुल्लंघनं दधानम् । मदधि-
वसति मा गा कामिना मण्डनधर्माग्रजति हि सफलत्वं वञ्चालोक्तनेन ॥

त्वमुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासस्पृशि ।

शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसंस्तीनेत्रोत्सवानन्दिनो

निर्यातः शनैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ २७ ॥

अलीकवचनानामुपन्यासो यत्र तथया भवत्येव वयस्याजनः शनैरनर्गतः । किं-
विशिष्टः । शय्योपातेत्यादिः । कान्तशय्योपान्ते [निविष्टः] या सखी नायिका तस्या
नेत्रात्सवेन प्रमुदितः । कः सति । कञ्चुलिकाया वीटिकासस्पृशि प्रियतमे इत्यभिधायिनि
सति । इतीति स्मि । हे विद्वलाक्ष, त्वं कञ्चुलिकामन्तरेणैव रमणीया शोभां दधासि ।
अत्र मदनालमलाचना दृष्ट्वा प्राम्यतरभङ्गोभणितिप्रक्रमेण रिसु कामी मुग्धाक्षीति
समुपे । सत्या कञ्चुलिकायामद्गुणानन्दैरस्य प्रत्युत पिधानं भवतीति विनैवेत्येवकारस्य
तात्पर्यम् । कञ्चुलिका चेयं दाक्षिणात्यचोलिकारूपैव । तस्या एव प्रथमपदार्थे वीटिका-
व्यपदेशः । अन्यत्र कैशतनिम्बवमादयः । भवतीष्वप्युपविष्टास्वयमेवविधं चेष्टत इति
सत्त्वकृतस्मिताया नायिकाया सखीजनं प्रत्यवलोकनमात्रमेव नेत्रोत्सवः । ननु स्पर्श-
गुणन नयननिमोलनं नायिकानां प्रसिद्धम् । यदाह कालिदासः—‘मधु द्विरेषं कुसुमैर-
पात्रे पपी प्रिया स्वामनुवर्तमानः । शृङ्गेण च स्पर्शनमीलितार्क्षीं मृगीमरुण्णयत कृष्ण-
सारः ॥’ इत्यादिषु त्रियकसंभोगोऽपि तदवग्राह्यम् । तत्प्रथमत्र विरस्वरदृष्टिता व्या-
ख्यायते । अत्राच्यते—नहि सशाममेव नायिकानां स्पर्शमुत्पन्नं लाजनिमालनं स्पृह-
पात्रम् । प्रान्नायिकानामेवापवर्ण्यमानत्वात् । ता हि सुरतारम्भ एवाचेतना भवन्ति ।
इयं च मध्या नायिका । मुग्धाक्षीति मदनालमलाचनेति कान्तं प्रथममियोगित्वात् ।

१ ‘वेणिना’ इति शृङ्गारदीपिका २ वध’ इति शृङ्गारदीपिका ३ ‘जम’
‘तनी’ इति तद्वाच्यं हिन्दाभाषाशब्दाः ।

यदुक्तम्—एवमपरेऽपि व्रीदानुपहता स्वयमनभियोगकारिणो मव्याव्यवहारा भवन्ति । यथा 'स्वेदाम्भ कणिशचिनऽपि वदने जातेऽपि रामाद्रमे विलम्बेऽपि गुग्गुणं पयोधरमरो त्वम्येऽपि वृद्धिं गते । दुर्वारस्मरनिर्भरेऽपि हृदये नैनामियुक्तं प्रियस्तन्वहृथा दृष्टेश-
कर्णधनाशेषामृते लुब्धया ॥' सद्भावराह सहचरीणा परस्परस्तीमाग्यसाक्षात्कारेणा-
ह्लादा भवतीत्यालीजन आनन्दित । कविर्वक्ता । विनय कञ्चुलिभ्या धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यनेन विभावनालङ्कारः । यदुक्तम्—'सिध विभावनाख्या यस्यामुपलभ्यमान-
मभिधेयम् । अभिधीयते यत स्यात्तत्कारणमन्तरेणापि ॥' अनार्यशक्त्याक्षितो रि-
सारक्षणोऽर्थः कविना सखीजनसव्याजगमनातिमया स्वामत्या भूयोऽपि व्यञ्जित । यदु-
क्तम्—'श-दार्थशक्त्याक्षितोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः । यनायिच्छियते स्वोन्त्या
सान्यवालकृतिध्वने ॥' यथा—अभ्या रोतेऽत्र वृद्धा परिणतवयसामप्रणीरन तातो
नि शेषागारमभ्रमशिशिलतनु कुम्भदासी तयान । अस्मिन्पापाहमेका कतिपयदिवस-
प्रेषितप्राणनाथा पान्यायेत्थ तरुण्या कथितमवसरव्याहतिव्यानपूर्वम् ॥' मनोहाग्निं
लक्ष्मीमित्यनेन शोभा नाम नाञ्चालङ्कारः—'रूपोपमोगतारुण्यं शोभादाना विभूषणम् ।'
यथा—'ता प्राद्वुखीं तत्र निषेद्य बाला क्षण व्यल्मन्त पुरो निपण्णा । भूतार्थशोभा-
द्विमाणनेना प्रसाधने सनिहितेऽपि नार्य ॥' मुग्धाक्षीत्यनेन कान्तिध—'मन्मथाप्या-
यिता छाया सैव कान्तिरिति स्मृता' ॥

यथा मान त्याजिता सती तत्कालमवलम्ब्यमनेर्ष्यातिरेकेण सयुज्यमाना गृहसि रमणे
रतिरमणरहस्यसर्वस्वमु-मुदयति न तथा नित्यमेवेत्यनुसयाय सखीभिः प्रणयमान शिक्षिता
सती ता प्रति शचिदाह—

भ्रूमङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्धीक्षते

रह्यायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते

दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन्ने ॥ २८ ॥

लोचनगोचरे सति तस्मिन्ने मानस्य निर्वाहं कथं भविष्यति अपि तु न कथमपि ।
तस्मिन्निस्सनिर्वनीयमत्कारे जने इत्यर्थान्तरमप्रमितलेन प्राणेश्वर इत्यर्थः । नहि
वृत्तिमरुपायैरपुतसिद्धं वस्तु निर्वाहं शक्यते । तदनं क उपाया किं च वस्तित्याह—
भ्रूमङ्ग इत्यादिना । एवमेव तावत्प्रियतम दृष्टिं सोत्कण्ठमुद्धीक्षते । भ्रूमृष्टिर्नात्ये
नागिते पुनश्चिदं सोत्कण्ठमुद्धीक्षते । यथा कश्चित्कश्चि बलात्कारेण रुध्यमानं कथ-
कथमप्युद्धीय यत्नो भवति तत्रैव गता रमते । अभिनातेऽपि वाचयमते ममदं दग्धं
मुग्धं सस्मितं भवति । धिक्कारे दग्धहतनादयः शब्दाः प्रयज्यन्ते । अथ च तेन सार्धमा
रापनमन्तरेणाप्रयोजनमाननं दग्धमयः । काटिन्यं गतं इत्येव न, अपि तु नाटिन्यं
गमिते । तथाभूतेऽपि मनसि तनुं गुल्फं तन्मति । अथ च प्रिय नाटिन्यं गमिते

चेतमि तनु तनु स्वे (१) कृशेत्यर्थ । तस्मिन्दृष्टे मानस्य कथं निर्वाहो भविष्यति ।
कोऽथ —मया भ्रूमद्गादीनि दुष्कराणि कृतानि परतु न मानो निर्व्यूह । तस्मादत
पर मानार्थं यत्नमपि न करिष्यामीति प्रीतिप्रकृषा भविष्यत्या व्यज्यते । उत्तरयत्नाक्षे
पालनारो ॥

सा पत्यु प्रथमेऽपराधसमये सख्योपदेश विना

नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिससूचनम् ।

स्वच्छैरच्छक्पोलमूलगलितै पर्यस्तनेत्रोत्पला

बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलोदकैरश्रुभि ॥ २९ ॥

सा बाला भर्तृव्यलीकप्रस्ताव केवल रादित्येव । कीदृशी । लम्बितपक्ष्मलोचने दीवरा ।
कैर्विशिष्टा । अश्रुभि । कथमूते । निर्मलरूपोत्पलयै मूल नेत्रयोरधोभागस्तत्र क्षरितं ।
पुन किंविशिष्टे । लुठल्लोलोदकै निमेषार्धरद्धविदुजालतया लुठत्पतनशीलत्वेन लोट
मुदक येषां तै । पुन कीदृशी । नैरन्तरयण प्रथममेवोन्मृष्टकजलत्वात्स्वच्छे । अथ
वा ईध्यामानेऽप्यनुपयस्तवक्रोक्त्यादेनायिकाया स्वच्छतानुमापनै । उपचारेणाश्रु
भिरपि स्वच्छे । ननु किमिति रोदित्येवमुच्छुठनादिकमेव किमिति नारमत इत्याह—
नो जानाति । किं तत् । सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिससूचनम् सहेल भ्रूक्षेपादिभिरङ्गवल-
नादिभिरमृजुभणितिभिश्चापराधस्य सम्यगनुमानम् । तदव किमिति न वेत्तीत्याह—
सख्यापदेश विना सख्येनोपदेश अर्थात्सख्यास्त विना । अत्र तावत्कवि प्रायस्तदस्यो
वक्ता । सेति पदं च दूतीतूतप्रभृतिरुस्य रतिवासनालिङ्गितात् करणस्य वा वस्तुयुज्यत,
न तु तदस्यस्य । तस्मात् कान्तस्य प्रथमऽपराधसमय इति पाठा युक्त । अथानुरक्त
एव वक्तास्तु । मैवम् । पत्युरित्यनुपपन्नत्वात् ॥

काचिदन्यनायिमानुरक्त नायक प्रति नूते—

भवतु विदित व्यर्थात्पैरल प्रिय गम्यता

तनुरपि न ते दोषोऽस्माकं विधिस्तु पराङ्मुख ।

तव यदि तथारूढ प्रेम प्रपन्नमिमा दशा

प्रवृत्तितरले का न पीडा गते हतजीविते ॥ ३० ॥

हे प्रिय भवतु अनुनयोपक्रमेणालापरास्ताम् । कोऽर्थ —ज्ञात तव स्वरूपम् । प्रसाद-
नप्रवृत्तस्यापि मर्यादारमयास्तत्तिशमि यव च्छाया याव्याकारेण दाक्षिण्यमात्रमेतत् । अत
एव व्यथागर्पं पूर्यताम् । त्वदधीन मे जीवितमिन्यादीनामालापानामर्थस्य विगतत्वाद्ग-
थना । तस्माद्यत्रैव प्रतिभासते तत्रैव गम्यताम् । नहि प्रियस्य समाहितप्रतिषेधं नर्तुं

१ 'प्राथम्यप्रणयापराधसमय' इति शब्दार्थायिका २ 'लोचल' इति शब्दार्-
दीपिका

युज्यते । अस्मिन्प्रेमवैशेषे तत्र स्वल्पोऽपि दोषो नास्ति । अस्माकमेव दैव वक्ष्यमाणम-
रणाध्यस्तायनं प्रतिबूलम् । अस्माकमिति बहुवचनमौदासीन्यव्यञ्जकम् । अनेकार्थत्वाद-
व्यानां तु शब्दोऽवधारणार्थः । केन प्रकारेण विधिं पराङ्मुख इत्याह—तत्र यदौत्सा-
दि । तत्र यद्यनिर्वचनीयेन प्रकारेण कोटि प्राप्तं प्रेम इमां प्रसादनसमयऽप्यन्यासति श-
मनलक्षणाभवस्या प्रपन्नमस्मादस्माकं स्वभावगतवरे निम्बजीविते गते वा व्यथा । अपि
तु न तापः । प्ररूपप्राप्तस्य प्रेम्णो विपर्ययसि त्वैव स्थितिः । यथा रत्नावल्याम्—
'समाहृता प्रीतिः प्रणयबहुमानादनुदिनं व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।
प्रिया मुञ्चत्यथ स्फुटमसहना जीवितमहो प्रकृतस्य प्रेम्णं स्खलितमविपश्य हि भव-
ति ॥' तनुरपि न ते दोष इत्यत्र तत्रैव गरीयादाप इति विपरीतलक्षणया निषेधे वि-
धिः । एव च त्वयि निरनुमोशेऽस्माकं विधिं पराङ्मुख इति प्रीत्यतिशयः । तवेत्यर्थो-
न्तरसम्पत्तित्वेन शठस्येत्यर्थः । वयं त्वेदेकशरणा तस्मात्त्रा न पीनः । अपि तु तत्रैव ।
प्रकृततरले इत्यनेन ससारस्यानित्यता प्रतिपाद्यते । वैराग्यं च शृङ्गारोपनिबन्धे वयं
तावदनुचितं मन्यामहे । यथोदाहृतं दोषनिर्णयं मम्मटालङ्कारन्याम्—'प्रसादे वर्तस्व
प्रकृत्य मुदं सत्यजं रूपं प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः । निधानं साह्यानां
क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं न मुग्धे प्रत्येतु प्रभवति गतं कालहरिण ॥' अत्र शृङ्गार
प्रतिबूलस्य शान्त्यस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशिता निर्वेदश्च व्यभिचारी ।
यद्यपि शुद्धताकिंकाणां जातिघोटिकः^(१) वैयाकरणानामेकान्तिकच्छान्दसानां च दन्त-
कलहो न निवर्तिष्यते, यद्यपि च करणोय^(२) सहृदया प्रस्रवणनिरोधवाधिता^(३) इव
नासासरोचं करिष्यन्ति, तथापि परमार्थसहृदयं कृतयोगक्षेमा पाठान्तरमभिदध्महे—
'अकृतविफलं का न पीडा गते हृतजीविते' इति नायकस्यान्यासतिलक्षणस्य नायि-
काया प्रीतिलक्षणस्यान्तरस्य प्रतीतिजनरोभावो नामालङ्कारः । यत्तुम्—'अभिधे-
यमभिदधानं तदेव तदसदृशसकलदोषगुणम् । अर्थान्तरमवगमयति वाक्यं तदसौ परो
भावः ॥'

कार्त्तस्वैरिणा जरदभिसारिकया सापदेशमभिधीयते—

उरसि निहितस्तारो हारं कृता जयने घने
कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणितूपुरौ ।

प्रियमभिसरस्येव मुग्धे त्वमाहतडिण्डिमा

यदि किमधिकत्रासोत्कम्पं दिशं समुदीक्षते ॥ ३१ ॥

हे मुग्धे, यदि त्वमित्यं वादितपटहा प्रिय प्रत्याभमुख्येन गच्छसि, तदा अधिक-
त्रासोत्कम्पो यत्र तत्रा भवत्येव कुबुधं किमत्युत्कं धरमोक्षसः । एवमाहतडिण्डिमा ।
एव वयमित्याह—वक्षसि पार्श्वेन मुञ्चादाम यस्तम् । शब्दायमाना मेखला नितम्ब-

निवेशिता । किंविशिष्टे । घने । प्रचुरपरिणाहिनीत्यर्थः । चरणी च शिक्षानरत्नमञ्जीरी ।
 हारश्चाकचस्यायमानतया प्रकाशकः, काञ्चीनूपुरी च सशब्दत्वेन । पादौ रणन्मणिनूपु-
 रावित्यत्र यद्यपि बहुव्रीहिर्नैव प्रकाशमानात्मकोऽर्थः सघटते, तथाप्युरसि हारवज्रघने
 काञ्चीवदाधाराधेयभावेनाप्रयोगादुपक्रममहो दूषणम् । ईषद्दूषणत्वाच्चादूषणप्रायम् । मुग्धे
 इत्यत्र मोहः । प्रियसगर्मात्सुक्यवती विह्वलर्तव । अन्यथोपलम्भकारणानि भङ्क्त्वा किमित्य-
 भिसरणमारभते । आहतद्विष्टिमेत्यत्र लक्षणया सुप्रकाशकत्वमर्थः । अधिकत्रासोत्कम्प-
 मित्यत्र च संकल्पकल्पितेन प्रियसमागमेन सात्त्विक एव तावदुत्कम्प । त्रासेन पुनर-
 धिक इति । अथ चाहतद्विष्टिमा यदि प्रियमभिसरति तदा किमद्यापि दिशः समुदी-
 क्षसे । वेगेन गत्वा समीदितं साधयेति साम्यसूय कार्यशिक्षा । विपमोऽलंकारः । यदु-
 क्तम्—‘विपम इति प्रथितोऽयं वक्ता विघटयति कमपि सवन्धम् । यत्रार्थयोरसन्त
 परमतमाशङ्क्य तत्सत्त्वे ॥’ यथा—‘यो यस्य नैव विषयो न स त कुर्यादहो बलात्कारः ।
 सतत खलेषु भवतां क खलाः क च सज्जनस्तुतयः ॥’ अभिसारिकाश्च प्रदोषेषु विवाहा-
 दिप्रकरणेषु मध्याह्नान्येषु मार्गेषु वसन्तोत्सवे उद्यानयात्रासु विदूरेषु चैवंविधेष्वन्ये-
 ष्वपि संविधानकेषु कामुक्रमभिसरन्ति । यदुक्तम्—‘अटव्यामन्धकारे वा दूय्ये वापि
 सुरालये । उद्याने वा सरित्कुञ्जे प्रदेसे गार्हितेऽप्यवा ॥ परदारेषु सकृतेः कर्तव्यौ रति-
 मिद्वये । दूतीवशेण निधित्य स्वयं तत्र पुरा भजेत् ॥’ ततः प्राप्तां प्रियां शीघ्रं सेवेत
 गतिरविदः । प्रेपयेदन्यमार्गेण स्वयमन्येन च भजेत् ॥ यथा न ज्ञायते कैश्चित्सुनिगूढो
 विचक्षणः ।’ अभिसारयन्ति च दूयो नायिकामनेककौतुकवासानाभिः । यदुक्तमीश्वरका-
 मिते—‘प्रागेव स्वमवनस्थां ब्रूयात् अमुष्या श्रीढायां तव राजमवनस्थानानि रामणी-
 यरानि दर्शयिष्यामीति । काले च योजयेत् । बहिः प्रवालकुण्डिम ते दर्शयिष्यामि ।
 मणिभूमिकां वृक्षशटिकां मृद्वीकामण्डपिकां चित्रकर्माणि यन्त्राणि प्रीहामृगान्-’
 इत्यादि । भवननर्म चेतत् । यथा रत्नायल्यामालेख्यदर्शनावसरे—‘जाणिदो मण एमो
 सज्यो वुत्तन्तो सम चित्तफलण्ण । ता गदुभ देवोण कट्ठस्मं ।’ इत्यादि ॥

वाचित्प्रोषितमर्तुका विरहार्तिमोदेन प्रतिविधानमाकाङ्क्षन्ती वर्षारम्भबलादह
 प्रत्याह—

मलयमरुतां प्राप्ता वाता विरसितमल्लिका-

परिमलभरो भग्नो ग्रीष्मस्त्वमुत्सहसे यदि ।

घन घटयितुं तं निःस्नेहं य एव निवर्तने

प्रभवति गवां किं नशिष्ठं स एव भननयः ॥ ३२ ॥

दे घन, चैर्ग्रीष्माधनसर्माता गहन्ति स्म । निरापवालोऽपि गर्भवतिनः । नि-

१. ‘ज्ञातो मया एव मरो वृत्तान्तः सम चित्तफलणेन । तद्गता देव्य कर्पादिष्यामि ।’
 इति पद्यात् ।

विशिष्टः । दलितकोमलविचकितानां परिमलभरो यास्मिस्तथा । उभयोरप्युद्दीपनवि-
भावयोः सुगन्धित्वोक्तिः । ताभ्यामपि प्रियो न मेलितः । अतएव वाता इति भग्न इति
चाक्षमत्वोक्तिः । लोके ह्यप्रयोजके वायुरिति व्यपदिश्यते परिधान्ते च भग्न इति ।
उमात्राक्षिप्य मेघमुत्तेजयति—यदि परं त प्रियमुद्दीपनविभावोद्भवेऽपि स्वस्यावस्थत्वा-
त्यक्तानुरागं मेलयितुं त्वमुद्यच्छते । मेघागमे हि यथाकथंचिद्दूरदेशान्तरादप्यागत्य पा-
न्याः कान्तामि. सह संगच्छन्ते । अमुमेवार्थमाख्यानानेन द्रष्टव्यं—य एव गवां निवर्तने
प्रयानयने क्षमते स एव धनंजयः । किमस्माकं व्रुटितम् । कोऽर्थः—वयं जीवाम एव ।
धनजयपदमुचितम् । शीतमूहस्यापि धनशब्देन प्रसिद्धत्वात् । आख्यानकवाक्यान्त-
र्गतितत्त्वार्थिकं नदिच्छन्नमिति न गर्भितं नाम दूषणमापते । क्वचिदेवविधस्य दोषस्यापि
गुणप्रतीतिः । यथा काश्मीरकविहणस्य—‘कृत्वा नूपुरमूकता चरणयोः सयस्य नीरीम-
र्णानुदाहमध्वनिपण्डितान्परिजने किंचिच्च निद्रायति । कस्मात्कुप्यसि यावदस्मि चलिता
तावद्विधिप्रेरित. काश्मीरीकुचकुम्भविभ्रमघरः शीताश्रुभ्युद्गतः ॥’ इत्यत्र कस्मात्कुप्य-
सीति । अत्र हि सखेयप्रसन्नस्य कामुकस्य वैमनस्यमपनेतुं स्वविलम्बकारणमुदाहरन्ती
स्वैरिणी वाक्यस्यान्तरेव प्रसन्नजनक कस्मात्कुप्यसीत्यवोचत् । तथा प्रोषितमर्तृकापि
मेधात्समाव्यमानेऽपि प्रियसमागमे सकल्पितसमाहितसिद्धिरसमाप्तेऽपि वाक्ये किं न-
श्चिन्नमिति सतोषव्यञ्जक पदमुक्तवती ॥

चाचिदेकग्रामप्रवासेन मन्दमन्दोद्दीपितमन्मथानलज्वालाभिभूततनुव्याधिष्यपदेशेन
मानमन्गुमनुभवन्ती सपत्ननायिकासक्त नायक प्रति सोलुण्ठकरुणोपन्यासमाचष्टे—

प्रातःप्रातरुपागतेन जनिता निर्निद्रता चक्षुषो-

मन्दाया मम गौरवं व्यपगतं प्रोत्पादितं लाघवम् ।

किं तद्यन्न कृतं त्वया भरणभीर्मुक्ता मया गम्यतां

दुःखं तिष्ठसि यच्च पथ्यमधुना कर्तास्मि तच्छ्लेष्यसि ॥ ३३ ॥

यद्यपि मानविषयस्वार्थस्यात्र मुख्यता तथापि सविधानस्वरूपेण रुचिरेण एवार्थ आदौ
प्रतिपाद्यते—प्रतिप्रमातमागतस्त्वम् । रोगिणो हि विशेषविशेषपरिहानमिच्छन्. प्रभात
एवागत करोति । मम चक्षुषोर्निद्रा निवारिता । विविशिष्टाया. मन्दायाः सहज ।
दिवास्वापो हि निषिद्ध. सव्याधेः । इत्थं हि मीलनोन्मीलनपरिहानार्थमत्र कार्यमिति
विशेषणं चक्षुषोरिति प्रसिद्धं युक्तम् (?) । अन्यथा जनिता निर्निद्रितेत्येतावदेव पूर्वे ।
उचितप्रतिविधानेन यत्र पारस्वर्यं व्यपगतम् । अन्तर्मूतनारितार्थत्वे व्यपग[मि]तमि-
त्यर्थः । अन्यथा नायककर्तृकयोर्विद्वानिरोधलाघवेत्यादनवाक्ययोस्तत्र गौरवं स्वमेव
व्यपगतमिति प्रयोक्तुं न युज्यते । स्फूर्तिमत्त्वं प्रसर्पणोत्पादितम् । अथवा विंशदुना,

१. ‘गौरवव्यपनपादुत्पादित’ इति श्रद्धादीपिका. २. ‘किं मुग्धेन कृतं त्वया रम-
णम्’ इति श्रद्धादीपिका.

किं तत्समयोचितं न कृतं त्वया । अपि तु सर्वं कृतम् । अत एव मृत्युभयं परित्यक्तं मया । अतःपरं निःसंशय जीविष्यामीत्यर्थः । इदानीं गम्यताम् । यतः कृच्छ्रमास्ते भवान् । यच्चेदानीं मुद्गरसप्रायं पथ्यं करिष्यामि तदाकर्णयिष्यसि । कोऽर्थः—पथ्यं श्रुतिविषयमेवास्तु, न तु दृष्टिविषयम् । दृष्टिविषये किल भवदीयकार्यसंकोचकेशकारिणो वेला लङ्घयति । अथ प्रातःप्रातरुपागतोऽसि, न तु रात्रौ । तदा हि कदाचित्संगमावकाशोऽपि सम्भवति । अन्यद्यान्याङ्गनासङ्गसंसीन्यधरक्षतादीन्यपि प्रातर्दृश्यन्ते । तानि चाक्षिदुःखमुत्पादयन्ति । अत एव जनिता निर्निद्रता चक्षुषोः । अन्यथा विरहवेदनाजागरितसकलरात्रेर्दिवा कदाचिन्निद्रापि मुहूर्तं घटते । कचाकर्षणताद्यकरणादक्षमाया मम बहुमानो व्यपगमितः । तुच्छता तु प्रकर्षेण जनिता । अथ वा किं तद्यत्त्वया विरुद्धं न कृतम् । अत एव मया मरणे निश्चयः कृतः । तदितः स्थानाद्रम्यताम् । यतोऽत्र दुःखं तिष्ठामि । तत्रैव ते सुखमित्यर्थः । यच्चेदानीं प्राणपरित्यागलक्षणमुचितं करिष्यामि तदवश्यं श्रोष्यसि । न तु कर्णपिधानादिना शोकावेगं सूचयिष्यसि । तत्रैव समीहितत्वात् । कर्तास्मीत्यत्र लुटि उत्तमैकवचनम् । मन्दाशब्दशक्त्युद्भव उपमालंकारः । यथा सरागा वराक्रीति संभाव्यते तथा त्वयाहं समावितेति प्रतीतेः । यदुक्तम्—‘ननु शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं प्रकाशते स यदि ध्वनेः प्रकार उच्यते तदानीं श्लेषस्य विषयोऽप्येत एव स्यात् । नापहत इत्याह—‘आक्षिप्त एवालंकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते । यस्मिन्नुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः ॥

कस्यांचिदनुक्तः कश्चिन्स्वयं सवितर्कमनुसंधत्ते । विसम्भवात्रस्य वा प्रतिविधानप्रत्याशया कस्याप्यग्रे निवेदयति—

सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।

साक्रान्ता जवनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यनुक्तम् ॥ ३४ ॥

सा अनिर्वचनीया मुग्धा, वयं च तदप्राप्तिपर्यङ्गुलजया अप्रगल्भमनसः । अथ च यत्रैव बाल्यं तत्रैवाप्रगल्भमनसस्य गुण्यते । सा स्त्री, वयं च तां विना स्यातुं न शक्नुम इति गन्धर्वाः । अथ च यत्रैव स्त्रीत्वं तत्रैव कातरत्वमुच्यते भवति । सा पीनचोभान्मद्य एतद्विष स्तनगुणल विभक्तिं, वयं च तद्भावाल्लङ्घनमप्राप्नुवन्तः मग्रेदाः । अथ च य एव गुरुपदार्थमार वहति स एव मग्रेदो दृश्यते । ‘म’ इति पाठे स्तनभारं विभर्तीत्यर्थः । अथ पाठे भरभारमित्यनुगमालंकारः । भारार्थं माक्षादुक्तः । पूर्वत्र तु पाठे पीनोन्नतिमत्त्वेन भार आक्षिप्यते इति । सा महता नितम्बभोगाक्रान्ता, वयं च तां तन्वाग्भारार्थीत्यात्मसात्मिनी स्मरन्तो जटिलान् गन्तुं न शक्माः । अथ च य एव महता भारेणाक्रान्तो भवति स एव गन्तुं न शक्नोति । एवं गन्तव्यजनादर्त्विर्भावसंश्लेषमप्युक्त्वा,

सत्ता इत्याद्यर्थमेतत् । असंगतिरलंकारः । यदुक्तम्—‘विस्पष्टं समकालं कारणमन्यत्र कार्यमन्यत्र । यस्यामुपलभ्येते विज्ञेयामंगतिः संगम् ॥’ दोषरित्यत्र विपरीतलक्षणया गुणरित्यर्थः । अत एवानिर्वचनीयताद्योतकः सर्वत्र साशब्दः । अथ च तस्या एव दोषी या यथाकथंचिदागत्य संकेते मया सह न संगच्छत इत्यभिप्रायः । अन्यच्च सा पाला चेद्याधिशेषानुमेयानुरागापि प्रच्छन्नचाराद्यधोगतया संगमोपाय न जानातीत्युभयानुरागः । एकानुरागे हि शृङ्गाराभास एव स्यात् । यथा पालरामायणस्योन्मत्तदशाननादौ । तत्र हि मुलभावेन कञ्चोरितनस्यापि रावणस्य यदप्राप्तावुन्मादौ जातस्तस्याः प्राणेश्वररामचन्द्र-कचेतसो जानक्याः स्पृहणीयतातिशयः प्रतिपादितो भवति, न तु रसोपनिबन्धः । उभयानुरागामावात् ॥

काचिद्भाविप्रोषितभर्तृका आत्मानं प्रति सोपालम्भमाचष्टे—

प्रस्थानं बलैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं

धृत्या न क्षणमसितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता

‘गन्तव्ये सति जीवितं प्रियमुद्धत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥ ३५ ॥

हे जीवित, कृत्याकृत्यविवेकपरास्त्वत्प्राप्तया प्रियतमे देशान्तरं गन्तुं निःसन्देहमनासि सति सर्वे मुहुरः सहं प्रचलिताः । कथमित्याह—प्रस्थानं बलैरित्यादि । दीर्घलघुशेन पतनशीलतया हस्ताभरणैः प्रस्थानं कृतम् । किं विशिष्टं । प्रियसखैः बद्धमसहचरैः । प्रिये तिष्ठति तिष्ठतिर्नच्छति । गच्छद्भिर्नित्यं । एवमस्यादिष्वपि प्रियसखैर्न योज्यम् । अस्मिन्पुनर्वरतं गतम् । अधूनामप्रवृत्तिरेवास्यतिः गतिश्च प्रवृत्तिरेव । न त्वमात्र एव । तथा सन् अधूनामभाव एव स्यात् । सतोपेक्ष क्षणमपि न स्थितम् । मनसापि पुनः प्रथममेव गन्तुमुपक्रान्तम् । तत्त्वशाप्यरस्यगन्तव्ये सति कुतो हेतोः प्रियमुद्धत्सधातः परित्यज्यते । गम्यतामेवेत्यर्थः । आस्तां तावत्प्रियतमे गते, गन्तुं निश्चितचेतस्यपि नापिरा जीवितनिरपेक्षा एमूवेति भावः । सदोत्तिरलंकारः । यदुक्तम्—‘भवति यथाह-पोऽर्थः पूर्वप्रेषापरं तथारूपम् । उक्तिस्तस्य समाना तेन सम या सदोक्तिः सा ॥’ यथा—‘कष्टे सखे क्व यामः सरल जगन्मन्मथेन सह तस्याः । प्रतिदिनमुपति शब्दे कुचरुलभनितम्बमितिभरः’ ॥

मंदष्टेऽधरपल्लवे सनकितं हस्ताग्रमाधुन्यती

मा मा मुञ्च शठेति कोपवचनैरानर्तितभ्रूलता ।

सौत्काराधितलोचना सरभसं गृध्रुन्विता मानिनी

प्राप्तं तैरमृतं श्रमाय मभितो मूढैः मुरैः सागरः ॥ ३६ ॥

१. ‘आश्रिते’ इति शृङ्गारदीपिका. २. ‘मयैः समं प्रस्थितं’ इति शृङ्गारदीपिका.
३. ‘किमु त्यज्यते’ इति शृङ्गारदीपिका.

उक्ते रघ्यादर्णायम् । सुममुखचुम्बन च नायिजानां रागोदीपनम् । यदुक्तम्—‘सुसुख
मुसमालोक्यन्याः स्वामिप्रायेण चुम्बन रागोदीपनम्’ इति । यच्च तेन रिरसुना विज-
नमाह्वितालीकानिमोलन कृत तत्सख्यो जानन्ति, अत एवाग्निमत्यन्तरस्तत्कमितत्वेन
धृत्वाऽस्मिन्निर्माय सुसु इत्युपन्यास स्वयमुत्थाय गताः । अयान्तरसत्रमितस्योदाहरणमे-
तद्—‘स्निग्धशामलकान्तिलितविरतो वेष्टद्वलाना घना वाताः शीकरिणः पयोदसुर-
शमानन्दकैकाः कन्याः । काम सन्तु ददं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु
कथं भविष्यति इहा हा देवि धीरा मव ॥’ अत्र हि पिष्टमरणादिदुःखसहनक्षमत्ववि-
शिष्टो राम इति सज्ञा प्रतीयते न तु सतिमात्रम् । यदुपशेन ध्वनिवर्त्मना सचरमाणाः
मचेतसः प्रहर्षं प्राप्नुवन्ति तेषामाचार्याणामुक्तिषु मीमामाया के वयम् । पर तथाप्या-
त्मवैवाच्यार्थमिदमुदाहरण परामृशाम—‘ननु सर्वसहत्वे हेतुभूतकठोरहृदयत्वेनैव राम
इति मतिनो वैशिष्ट्यमुच्यते । यदि कठोरहृदयत्वमत्र सर्वसहत्वे हेतुभूतमभविष्यत्तदा
राम इति पदमेव न प्रायोक्ष्यत । वैदेही तु कथं भविष्यतीत्यनेनैव दाशरथिप्रतीतेः ।
तस्मात्कठोरहृदयत्वविशिष्टस्यैव मतिनस्तत्त्वान्तर ध्वननीयम् । येन मया प्रवातनले
मात्रभिः स्थाप्यमाना त्वमगोधायामुपेक्षिता सोऽहं शतकोटिकोऽनर्कसत्त्वेनः सर्वसह ।
नहि मया त्वमाहूता, अपि तु स्वस्मागता । यथा—‘कृतककृपिर्नैवीषाम्मोभिः सदैव-
विशेकितैर्वनमपि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तपाम्नया । नवजलयरदशमाः पश्य-
न्दिमो भवतीं विना कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिय स तव प्रियः ॥’ यच्चालोकनकारेण
पिष्टमरणादिदुःखसहनक्षमत्व ध्वनिविशेषाकृत तदसत् । दुःखस्य विज्ञातीयत्वात् । नहि
प्रियाविरहमनसः पुमाञ्जीवितो लोकान्तरितस्य वा पितुः स्मरति ॥

राचिन्मानिनी बहुभिषणैरतिनिवेन्धप्रसादनेन गतकल्प मान पण्यतुमनाः प्रिय
प्रति प्रवीति—

कापो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनं

यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।

तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशमं पश्य जानं

त्वं पादान्ते लुठामि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥ ३८ ॥

तस्याक्षरेवैरिदितस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशमं विनाज्ञो जानः । पर-
मान्यो भूः । तस्य स्वेवाह—यत्र प्रणयकलेषु भ्रुकुटेरभिनय एव रोपः । वाक्पा-
दप्येतावि मनसो दूषयितुमशक्यं वादूचननिरोध एव यस्मिन्निप्रदः । प्रीत्यारम्भादि-
नापि तादृशस्य दुष्करत्वात्परस्परमनुवृत्तिवशोऽप्यत्राभिमोपेक्षितमेव प्रसादमम् ।
कमरानां पुषायातामपि मेदमूचकत्वात् । उभयोरेव कुन्तनान्मेव प्रसादनमभिप्रेक्षित-
मिति प्रीत्यादयितुमन्योन्यसन्दर्भयोगः । दृष्टिप्रेष एव यत्रानुग्रहः । चरन्त्यनायममरे

१. ‘विमरो’ इति शब्दाददीपिका. २. ‘यत्र दृष्टिः प्रसादः’ इति शब्दाददीपिका.

याह—गादेत्यादि । अतिनिर्भराश्रेणेणावामनी वामनी कृता यो कुची तत्र प्रकृषेणो-
दृतः पुलकोट्टमो यस्याः सा तयोक्ता । कथमुल्लापिनीति । मा, मा, मानद मानवपदन,
मा भ्रतिसयेन । मामलमिन्यत्र पौडयति क्रियां विना पर्याकुलतायोक्तकर्मणोक्तम् ।
मा मेत्यादि पौनर्यकत्वं च सुन्दरम् । अप्रापि यदि कथ्यते तदा वधू रण्यति, यदि मौ-
नाप्यने तदा वृद्धं गच्छति । तथापि कदणवीमसस्मारकं मृतेति पदं न मानयामः ।
तस्मात् 'किं म्लाना दयिता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम्' इति पठिष्यामः ।
मशयोऽलंकारः । यदुक्तम्—'वस्तुनि यत्र कस्मिन्ननेकविषयस्तु भवति संदेहः । प्रतिपत्तुः
सादृश्याद्विषयः मशयः स इति' ॥

अभिनयस्तुया प्रथमनर्मारम्भे किं करोतीत्याह—

पटालश्रे पत्नी नमयति मुखं जातविनया

हठाश्लेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।

नं शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुत्तसरोदत्तनयना

दिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥ ४१ ॥

वस्त्रावल्याकृषिणि श्रिये किंचिदद्वीकाराज्जातप्रथया मुतां नमयति । पलातकारेण परि-
स्ममाशाहुति सत्यहानि निभृतं यथा मन्येयमन्यतो नयति । न तु मध्याकृतमभ्रमहा-
भ्यगूयामिनयपूर्वकमपहरति । अत्रसारमरे स्मितमुखी वस्तनिधिं प्रापयितुमागतां सह-
चरीं प्रति क्षिप्तलोचना तस्फालोन्नतप्रियप्रधोत्तरमाख्यातुं न क्षमने । यदि कथमापि
गम्यी नामविषयसदा सा कदाचित्किंचिदाख्यातुमप्यक्षमिष्यतिर्याः । इत्यमन्तःकरणे ल-
ज्जया ताम्यति । लज्जा तस्याः प्रियतमस्वच्छन्दमंगमप्रतिबुद्धा धरिणो जातेनर्पः ।
यदुक्तम्—'ह्रादुरक्तच्छन्ते दयितानां मनिषी तु लज्जन्ते । ताम्यन्ति वेदमानाः शयने
नवपरिणया कथः ॥' मुग्धानां च प्रियोपश्रान्तशंनोगच्छलारम्भ एवाकापितेर्यामिति
पौत्रुस्त्रियः मशयो न सत्वरमेव संनिधानमुज्जन्ति । जातिरलंकारः । यदुक्तम्—सं-
न्यमानाश्चानक्रियादि ययस्य यादृशं भवति । लोके विरर्पानन्दं तदात्यमननयया
जातिः ॥ 'हरति क्षिप्रं गात्राश्रेये यद्वह्ममात्रुला स्थगयति तथा यथाविभ्यां मूले
परिगुम्बने । यदपि बहुतः वृष्टा शिनिद्रोन्वपरिस्तुष्टे रमयति तस्य तेनैवार्मा मनोर्भि-
नया वधूः ॥' इति यामा मुग्धा नापिक्ता । विह्वलं नाम नाट्यालंकारः । 'प्रामात्यं न
यदयाद्रीकया विह्वलं हि तर्' ॥

नापेतोऽनुनयेन यः प्रियमुद्वहार्ह्यर्न यः संद्वेगे

यो दीर्घं दिगमं विप्लव विषमं यस्मात्तन्मनिहृतः ।

म्यांहरिस्त्वने । प्राप्तयोस्त्वेतावन्मात्रे वाच्येऽविष्टमोरिति लक्षणा लब्धोत्तरयो-
रित्याः । यथा कश्चिदभिमानो गजस्कन्धाविष्टः । सपूर्णमनोरथत्वेन विचिन मान-
यति । दिन एव विचिंसिष्टमोरित्याह—रयुक्तप्लालयोद्धृतगात्रयोः । अस्मिन्दुरात्माने
दिने गते प्राप्तिकान्ता स्वच्छन्द रंस्यावह इति सुस्तोक्तलिकरा शिथिलीकृतान्यद्वाते
गम्या तयोः । रिरसोहि प्रतिक्षणमुदृषितहृदयस्यावगाः शिथिलीभवन्ति । पुनः क-
यभूतयो । भूयो नूतनमिव समारममित्थीकृत्य तमृदूतोः । कदा । विरात् । कोऽर्थः ।
अयं प्राग्विरहनिष्फलत्वेन जगन्धमिति ताभ्यां चिन्तितम् । बहोश्चन्दस्याग्निमित्रा-
यः—गिरिषि बहो, पर कथामात्रेण न भवति । मुरतान्तरालेषु परस्परवृत्तान्तोपवर्ग-
प्रभरण्यमिषिविभावरी प्रयानि, निश्रायाः कथं न नास्त्योति तात्पर्यम् ॥

दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्टयेव नेन्दीवरैः

पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभिः ।

दैक्षः स्वेदमुचा पयोधरभरेणार्थो न कुम्भाम्भमा

स्त्रैवावयवैः प्रियस्य विदातस्तन्व्या कृतं मङ्गलम् ॥ ४९ ॥

यथा कश्चिद्वशीकृतुकामः सर्वोचिकारिषु स्वाग्नेव कुटुम्ब निपुडे तथा ईरितस्य गृह
प्रतिरतः कृताहयाः स्त्रैरेव ईर्मङ्गलमुपजीविन् । किं तदित्याह—दीर्घेन्द्रादि । उत्स-
वेषु या तोरणादिसन्निवेशनीया लोचप्रसिद्धा वन्दनमाला सा दृष्टयेव दीर्घा सूत्रिता न
तु कृत्वर्थः । कुम्भानामितस्ततः प्रक्षेप ईप्सवृत्तिनेनैव निमित्तो न पुनर्माल्यादिभिः ।
स्वेदस्यन्दिना स्तनत्राग्यमारेणार्थ संपादित, न तु कलशार्थेन । दृष्टयेवैत्यत्र य एवकारः
न एव स्मितेनेत्यत्र पयोधरभरेणेत्यत्र चानुवर्तने । वन्दनमालिकेत्यत्र स्वार्थे कप्रत्ययः । न
तु हस्वार्थे । तथासति दीर्घेत्यस्यानुपपद्यमानत्वात् । ईर्त्येन लिङ्गदशानलत्वेन पङ्कजत्वेन
च दृष्टयेव वदर्थः साधितस्त्रैरिन्दीवरैः किन् । सौकुमार्येण वैभवेन परिमलेन च स्मितेनैव
यत्प्राग्मनाश्रित तेन पुष्पप्रकरणालम् ॥ काटिन्येन प्रथित्रा सज्जलत्वेन गरिम्ना च पयो-
धरेणैव यदिभेन संपादित तेन कुम्भाम्भता पयोधरमित्राक्षेपोऽलवारः । इन्दीवरैः कुन्द-
जात्यादिभिरिति बहुवचनापेक्षया दृष्टिस्मितगोरेकवचनेन महानुत्कर्षः । अयमवश्य गृह-
प्रवेशो देशान्तरादागतस्यावधारमागो रसपुष्टिमाधत्ते । अत एव तन्व्येति । 'मात्रिन्या-
गमने भर्तृगत्मान च गृह च या । अन्तराति हर्षेण सा स्वाद्वामकस्तत्रिका ॥' इत्यनेन
तत्त्वात् वास्तवसुखा नाभिज्ञा ॥

अयं त्वमन्यादृशी, वयमेव दुर्जनभूताः स्मः । युवा पुनरभिनावेति सस्मिन् सन्ध्या
प्रभाते पृथक् वाचिता प्रत्याह—

कान्ते सागासि शोषिते प्रियसखीवैपं विधायागते

त्रान्त्यालिङ्ग्य मया रहस्यमुदितं तत्संगमाकाङ्क्षया ।

१. 'दत्तम्' इति श्रद्धारदीपिका. २. 'अज्येन' इति श्रद्धारदीपिका. ३. 'यारिने'
इति श्रद्धारदीपिका.

अन्योन्यस्य ह्येते मुखे निहितयोस्तिर्यङ्मथंचिदृशोः

स ह्याभ्यामतिविस्मृतव्यतिकरो मानो विहस्योज्झितः ॥ ४२ ॥

स प्रणयमानो ह्याभ्यामतिशयेन विस्मृतानुसंधानः स्वयं विहस्य मुक्तः । कयोः सन्योः । दशोस्तिर्यङ्मथंचिन्निक्षिप्तयोः । क । मुखे । कस्य । अन्योन्यस्य । किं विशिष्टे । कोपादन्यतो नीते । दशोर्मुखे इत्युभयत्रान्योन्यस्येति संबन्धः । स कः । यः प्रसादनेन नापगतः । यः सखीप्रभृतीनां वचनैर्न शमितः । यश्च वियोगव्यथया दीर्घं विषयं च दिवसं प्रतिपाल्य गतकल्पोऽपि लाघवशङ्कया यत्नात्कथंचित्कथमपि व्यवस्थापितः । 'यत्रासभाव्यभावो वा' इति विषममलकारः ॥

काचिन्मनस्विनी दयितव्यलीकखेदं सख्याः कथयति—

गते प्रेमाबन्धे प्रणयबहुमाने विगलिते

निवृत्ते सद्भावे जन इव जने गच्छति पुरः ।

तदुत्प्रेक्षयोत्प्रेक्ष्य प्रियसखि गतांस्तांश्च दिवसा-

न्न जाने को हेतुर्दलति शतधा यन्न हृदयम् ॥ ४३ ॥

हे प्रियसखि, न वेद्य किं कारण यन्मे हृदयं शतधा न स्फुटति । कस्मिन्सतो-
त्याह—खेदानुबन्धे गते । अन्योन्यगुणवशीकारगौरवे गलिते । निष्पन्ननायां निवृत्ता-
याम् । विधेयं प्रियतमे वदासीन इव गच्छति । किं कृत्वा हृदयं शतधा न याति, त-
त्पूर्वोक्तं पर्यालोच्य पशुण यत्वेति (१) लोकोक्तिः । न पर तदुत्प्रेक्षा । विधेयेन प्रेयसा
सह व्यतीतांस्ताननिर्वचनीयवासरान् । इदानीतनदुःखं प्राक्तनं सुखमनुस्मृत्येत्यर्थः ।
यथा किंचिदपक्वाप्रस्थितमवष्टम्भेन पिना विदीर्यते तथा मानाभ्यातं हृदयं प्रेमाबन्धेन
पिना किमिति न स्फुटतीत्युक्तिलेशः । नायिकाः खलु सानुतामपि नायकमोर्ष्याकालेषु
निगुणं व्यपदिशन्तीलेकानुरागो नात्र शङ्कनीय इति ॥

चिरविरहिणोर्त्युत्कण्ठाश्लथोरुतगात्रयो-

नैवमिव जगज्जातं भूयाश्चिरादभिनन्दतोः ।

कथमिव दिने दीर्घे याते निशामधिरूढयोः

प्रसरति कथा बह्वी यूनीर्यथा न तथा रतिः ॥ ४४ ॥

बहूनिवियोगिनोर्मांशुर्धेयः संगतयोस्तद्वर्णयोर्वथा लम्भकानुपलम्भकभूयसी गृहदे-
शान्तगानुभूतवृत्तान्तकथा प्रसरति न तथा ममोगः । किञ्चिद्विशेषः । महता कष्टेन
दीर्घेऽर्हति व्यतीते गति रात्रिमपिरूढयोः । अथ च दीर्घं निःश्रेणिकाप्रायं पदार्थमतिप्र-

१. 'विहितयोः' इति श्रृङ्गारदीपिका. २. 'संबन्धे सगति स्मितव्यतिकरे' इति
श्रृङ्गारदीपिका. ३. 'प्रेमाबन्धे' इति श्रृङ्गारदीपिका. ४. 'उत्कण्ठार्था' इति श्रृङ्गारदी-
पिका. ५. 'याते दीर्घे' इति श्रृङ्गारदीपिका.

म्यांश्चैरिष्यते । प्राप्तयोरित्येतावन्मात्रे वाच्येऽधिष्ठयोरिति लक्षणया लब्धोत्कर्षयो-
रित्यर्थः । यथा कश्चिदभिमानो गजस्कन्धाधिरुद्धः । सपूर्णमनोरथत्वेन किञ्चित् मान-
यति । दिन एव किञ्चिदधिरुद्धोऽस्ति—रत्युत्कृष्टाश्वीकृतगात्रयोः । अस्मिन्दुरात्मनि
दिने गते प्राप्तिकान्तां स्वच्छन्दं रंस्यावद् इति सुस्तोत्कृष्टकृत्या शिथिलीकृतान्यद्वापि
यान्या तयो । रिरस्तोर्हि प्रतिक्षणमुद्धृतिहृदयस्वावयवाः शिथिलीभवन्ति । पुनः क-
यसूतयो । भूयो नूतनमिव ससारमभिलक्ष्यीकृत्य समृद्धतो । कदा । चिरात् । कोऽर्थः ।
अथ प्राग्विरहनिष्फलत्वेन जगन्नष्टमिति ताभ्यां चिन्तितम् । बह्वीशब्दस्यायमभिप्रा-
य —रतिरपि बह्वी, पर कथामानेन न भवति । सुरतान्तरालेषु परस्परवृत्तान्तोपवर्णन-
प्रश्नपरम्पराभिर्विभावरी प्रयाति, निद्रायाः कथं न नास्तीति तात्पर्यम् ॥

दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव नेन्द्रीवरैः

पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभिः ।

दैतः स्वेदमुचा पयोधरमरेणार्धो न कुम्भाम्भसा

सैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृतं मङ्गलम् ॥ ४९ ॥

यथा कश्चिद्वशीकर्तुं कामः सर्वाधिकारेषु स्वीयमेव कुटुम्ब निबुद्धे तथा दयितस्य गृह-
प्रविरतः कुर्याद्वापि । स्वैरेवाद्भिर्मङ्गलमुपदर्शयितुम् । किं तदित्याह—दीर्घादि । उत्स-
वेषु वा तोरणादिसन्निवेशनीया लोकप्रसिद्धा वन्दनमाला सा दृष्ट्यैव दीर्घा सूत्रिता न
तु कुवलयैः । कुसुमानामितस्ततः प्रक्षेप ईषद्वसितेनैव निर्मितो न पुनर्माल्यादिभिः ।
स्वेदस्यन्दिता स्तनप्राग्भारेणैवार्धः सपादितः, न तु कलशतोयेन । दृष्ट्यैवेत्यत्र य एवकारः
न एव स्मितेनेत्यत्र पयोधरमरेणेत्यत्र चानुवर्तते । वन्दनमालिकेत्यत्र स्वार्थे कप्रत्ययः । न
तु दृष्ट्यर्थे । तथासति दीर्घस्यस्यानुपपद्यमानत्वान् । दीर्घेण निम्नपदमालत्वेन पदमालत्वेन
च दृष्ट्यर्थे यदर्थं साधितस्तैरिन्द्रीवरैः किम् । सौन्दर्येण वैशद्येन परिमलेन च स्मितेनैव
यत्कामनुष्ठितं तेन पुष्पप्रकरेणालम् ॥ कर्माठ्येन प्रथित्वा सजलत्वेन गरिष्ठा च पयो-
धरेणैव यद्विधेयं सपादितं तेन कुम्भाम्भसा पर्याप्तमित्याक्षेपोऽलकारः । इन्द्रीवरैः कुन्द-
जान्यादिभिरिति बहुवचनापेक्षया दृष्टिस्मितयोरैकवचनेन महानुत्कर्षः । अयमवश्यं गृह-
प्रवेशो देशान्तरादागतस्यावधारमाणो रमणुष्ठिमाधत्ते । अत एव तन्व्येति । 'भाविन्या-
गमने मरुतात्मानं च गृहं च या । अन्करोति ह्येण सा स्याद्वासस्तत्रिणा ॥' इत्यनेन
तत्साल वासकस्य वाच्यता ॥

अथ तन्मन्यादृशी, वामेव दुर्जनीभूताः स्मः । युवा पुनरभितोयेति तस्मिन् सन्ध्या
प्रभाते पृथक्वाचित्ता प्रत्याह—

कान्ते सागसि शोपिते प्रियसखीवेषं विधायागते

भ्रान्त्यालिङ्ग्य मया रहस्यमुदितं तत्संगमाकाङ्क्षया ।

१. 'दत्तम्' इति गृह्यार्दापिका. २. 'अयम्' इति गृह्यार्दापिका. ३. 'यापिते'
इति गृह्यार्दापिका.

मुग्धे दुष्करमेतदित्यतितमामुद्दामहासं बला-

दाक्षिण्यं च्छलितास्मि तेन कितवेनाद्य प्रदोषागमे ॥ ४६ ॥

सापराधे प्रेषसि यद्यस्मद्ब्रूहमागच्छसि तदामुकशपथस्तवेति निवारितेऽप्यमुकसखीवेन कृत्वा प्राप्ते सति मया निजवयस्याभ्रमेण परिरभ्य प्रियसंगमसृष्टया स दुरात्मा यदेव परिरभ्यत इत्यादिकमपि रहस्यमुक्तम् । अथ सिद्धसमीहितेन तेन शठेन मुग्धे यदेतत्त्वयोक्तं तन्मम दुष्करमित्युक्त्वा निरतिशयेन सशब्दहासं यथा भवत्येवं हठादालिङ्गपाद्य रजनीमुखसमये वञ्चितास्मि । तदाहं तमज्ञास्यम् । भवाद्दृशीनां सखीनामेव भ्रमेण मुष्टास्मीति भावः । अत्र कामुकस्य हठाक्षेप उद्दामहासोपलम्भेन नायिकाया अपसरणं सूचयति । अन्यथा सखीभ्रमेण स्वयं कृताक्षेपायाः कीदृशं हठालिङ्गनम् । मुग्धे इत्यत्र पत्नी सखीमोहः, रहस्यमुदितमित्यनेन काममोहश्च । रसान्तरं प्रसादनोपायः । यथा— 'अभिव्यक्तालीकः सकलविफलोपायविभवश्चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपुणम् । इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सत्रास्य सहसा कृताक्षेपां धूर्तः स्मितमधुरमाश्लिष्यति वधूम् ॥' समयाभियोगश्चायं नायकस्य । यदुक्तम्—'प्रदोषे निरति तमसि च योषितो मन्दसाध्वसाः सुखेन सुरतव्यवसायिन्यो रागवत्यश्च भवन्ति' इति । प्रदोषागमे छन्दित्युचितम् । अन्यस्यापि यस्य भूतादिच्छलनं भवति तस्य प्रदोषे प्रायः ध्रुयते । अथ प्रदोषागमे इत्यत्राद्यशब्दो विचार्यते—यदेव सा छलिता तदेव नायकः संप्रतिपत्तिमात्रं कृत्वा गत इति तावन्न घटते । यतो मानिनी सखावेषप्रायोपायकृष्टप्रसादिता सर्वो शर्वरी लालनीया भवति । अगते च तस्मिन्प्रदोषसमयानन्तरं कस्याग्रे कथं वा स्ववृत्तान्तं निवेदयति । न चैवंविधानि वाक्यानि मनोगतानि घटन्ते । ततश्चाद्यशब्दः कथमुपपद्यते । अत्रोच्यते—लोकोक्तिमात्रमेतत् । यथा व्यतीतरात्रिवृत्तान्तेऽप्युपवर्ण्यमाने, अथ रात्रौ मया स्वप्नो दृष्ट इति व्यवहियते, तथा अथ प्रदोषागमे इत्यत्रापि ॥

कश्चिद्वियोगी प्रियतमामानवृत्तान्तमनुस्मरति—

आशङ्क्य प्रणतिं पटान्तविहितौ पादौ करोत्यादरा-

द्व्याजेनागतमावृणोति हसितं न स्पष्टमुद्दीक्षते ।

मध्यालापवति प्रतीपर्वचनं सख्या सहाभाषते

तन्व्यास्तिष्ठतु निर्भरप्रणयिता मानोऽपि रम्योदयः ॥ ४७ ॥

तन्व्यास्तावदास्तां निरन्तरमनुवृत्तिपरता, यावन्मानोऽपि रमणीयोदयः । सर्वास्वस्थासु सृष्टनीयेति भावः । कथमित्याह—आशङ्क्येत्यादि । एष प्रणामं करिष्यतीति चे. शविशेषैरनुमीय प्रयत्नाद्व्याजलावगुण्ठितौ स्वयराणां विदधाति । न त्वन्यतो गमति । कोपस्य स्वल्पत्वाद् । पूर्वानुभूतस्य कस्याविभ्रमण उद्वेलेनाकस्मादागतं हास्यं किमिद-

१. 'दुष्कर एष इत्यतितमामुक्त्वा सहासं बलादालिङ्गय' इति शृङ्गारदोषिका.

२. 'वचना सख्या समं भाषते' इति शृङ्गारदोषिका.

मिति मिथ्यापदार्थनिर्वचनार्थं श्रीवावल्लभापदेशेन रुणद्धि । व्यक्तं नावलोकते । मय्यन्य-
तोमुखेऽन्तगन्तरा पश्यतीत्यर्थः । मयि वाङ्मिश्रणार्थमालापयुक्ते तदन्तरार्थं सत्या सह
विपरीतवचनमाचष्टे । लेशोऽलंकारः । यदुक्तम्—‘दोषीभावो यस्मिन्गुणस्य दोषस्य
वा गुणीभावः । अमिषीयते तथाविधकर्मनिमित्तः स लेश इति’ ॥

यावन्त्येव पदान्यलीकवचनैरालीजनैः पाठिता

तावन्त्येव कृतागसो द्रुततरं संलप्य पत्युः पुरः ।

प्रेरेभे परतो यथा मनसिजस्येच्छा तथा वर्तितुं

प्रेम्णो मौग्यविभूषणस्य सहजः कोऽप्येष कान्तः क्रमः ॥ ४८ ॥

मुग्धा यावन्त्येव पदानि व्यलीकवचनैः कृता सर्वाजनैः शिक्षिता तावन्त्येव कृता-
पराधस्य भर्तुरप्रे अनन्यमामान्योऽयमर्थो मयैव केवलं साधित इत्यद्भुतातिशयेन मुक्तव-
दुक्तार्थं तदनन्तरं यथा मनसिजस्येच्छा तथा चेष्टितुमुपचक्रमे । संभोगप्रवृत्त्या यमूनेत्यर्थः ।
यतः प्रेम्णो मौग्येन शोभमानस्याकृत्रिमः कोऽप्यनिर्वचनीयः सुन्दरः प्रकारः । अलीक-
वचनैरित्यप्राचीनशब्दो व्यलीकवदपराधार्थः । यथा—‘अमिव्यक्तालीकः’ इत्यादि ।
तेनापराधे यानि वचनाग्युच्यन्ते तैरलीकवचनैः, न तु प्रशयमानार्थं मिथ्यापराधारोपक-
रिति । अन्यथा कृतागम इत्यस्यानुपपद्यमानत्वान् । संलप्येति क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकाल-
तायां प्रतिपादितायां मनसिजस्येच्छावर्तनस्य यद्यपि परत्वं स्वतः सिद्धं तथाप्यमुक-
त्वा पश्चादमुक्तं कर्तव्यमिति लोकोक्त्या परतःशब्दो नाधिकः ॥

दूरादुत्सुकमागते विवर्धितं मंभाषिणि स्फारितं

संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कौपाक्षितभ्रूलतम् ।

मानिन्याश्ररणानतिव्यतिकरे चाप्याम्बुपूर्णेक्षणं

चक्षुर्जातमहो प्रपक्षचतुरं जातागसि प्रेयमि ॥ ४९ ॥

अहो आश्चर्यम् । यत्रापराधे प्रियतमे मानिन्याश्चक्षुरनेकरूपतादक्षिणं संरक्तम् ।
अथ तथा जातमिन्द्रा—दूरादिन्यादि । यदि तमपराधराशिं पश्यामि तदा शिक्षां
प्राप्तव्यमित्युपपन्नकोपावेगेन दूरस्थे तस्मिन्नुत्सुकम् । सति प्रप्रेक्ष्यैरक्षणान्यवतो नी-
तम् । वस्तु प्रप्रेक्षे सत्यपि निःशब्दे वदन्वर्तत इत्याक्षेयदुष्टया स्फारितम् । पञ्चादा-
निहितगुणने बहुमानशोभ्यामेव मौं पूज्यतीति रेषेण लोहितम् । धृतश्रे कोपाक्षित-
भ्रूलतम् । अप्रादत्ततामरागादक्षितभ्रूलतस्योद्भूतत्वेन सौंभाषि मौंभु कोपेहेतुषु
मन्त्रादि विद्येयतः कौपाक्षितेन्यमना कोपाक्षितप्रयोगेन बहुमानशोभ एव कोपे प्रापितः ।

१. ‘ता दाक्षिण्य’ इति शब्दादीविज्ञा. २. ‘ज्वादन’ इति शब्दादीविज्ञा. ३. ‘प्र-
प्रेक्ष्य’ इति शब्दादीविज्ञा. ४. ‘मंभुविषयभ्रूलतम्’ इति शब्दादीविज्ञा. ५. ‘पूर्णे-
क्षणम्’ इति शब्दादीविज्ञा.

तस्मात् 'किंचादितभूलनम्' इति यत्कैश्चित्पाठान्तरं कृतं तद्व्यर्थभ्रमपर्यालोचितमर-
णीयं च मन्यामहे । पादप्रणामसंपर्के च बहुमानलामात्रसादोन्मुखत्वव्यञ्जनेन बाष्पाः
मृदुना पूर्णं संवराण्योपश्रान्ता ईक्षणक्रिया यस्य तत्तथोक्तम् । चक्षुरित्येकवचनमवहाशो-
तकम् । कर्तृक्रियादीपकमलंकारः ॥

अङ्गानामतितानवं कुत इदं कैस्मादकस्मादिदं

मुग्धे पाण्डुकपोलमाननमिति प्राणेश्वरे पृच्छति ।

तन्व्या सर्वमिदं स्वभावत इति व्याहृत्य पक्षान्तर-

व्यापी वाष्पभरस्तया वैलितया निःश्वस्य मुक्तोऽन्यतः ॥१०॥

तन्व्या तत्कालमेव परास्तुतत्वेनान्यतो विवृत्तया बाष्पोत्पीडो निःश्वामपूर्वमुक्तः ।
किं कृत्वा । इत्युदीर्य । इति किम् । सर्वमिदमहतानवादिकं स्वभावादेव । क सति । प्राणे-
श्वरे मया सह यथारुपचिदेव बाधिरुपश्रान्तं करोन्विन्यनुसंधानेनेति पर्यनुयुजाने । इति किम् ।
दे मनोहरे, अक्यमानामतिस्फुर्य कस्मादेतन् । कुतश्चेदं पाण्डुगण्डफलकं मुखम् । क-
यम् । अकस्मात् । कोऽस्मिन्प्रायः—मया ते शरीरदीर्घलपाण्डुकपोलत्वसदृशं किमपि न
चेष्टितमस्तीति स्वापराधापद्वः । प्राणेश्वरस्य चायमभिप्रायः—य एव प्राणेश्वरः
स एव यदुदासीनवृच्छति तदा जीवितव्यस्य किं कार्यमिति । अत एव निःश्वामपू-
र्वमन्यतो भूराधुमोक्षः कृतः । व्याजोक्तिगलंकारः । यदुक्तम्—'व्याजोक्तिरुच्छन्नोद्दि-
प्तवन्दुस्त्वनिगूहनम्' । यथा—'शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजार्हस्तोपगूढोत्पन्नमायादि-
विमंभुज्यागिलविधिव्यामन्नमहाकुलः । हा शैव्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्युचिवान्स-
म्मितं शैलान्तःपुरमात्रमण्डलार्णवैष्टोऽवनादः शिवः' ॥

कथि-रुपितनायिकाप्रमादनाम्भनिरुपायः कस्यापि रहःमहचरस्यामे निवेदयति—

पुंरन्तन्व्या गोत्रस्तन्वनचकितोऽहं नतमुग्धः

प्रवृत्तो वैलक्ष्यात्किमपि लिङ्गितुं दैवहतकः ।

रुदो रेगान्यामः कथमपि स तादवपरिणतो

गता येन व्यक्ति पुनरवयवैः मैव तरुणी ॥ ११ ॥

अहो चित्र चित्र स्फुटमिति निगद्याश्रुकलुप

रुपा ब्रह्मास्त्र मे शिरसि निहितो वामचरण ॥५२॥ (युगलम्)

तन्व्या पुरता वार्तान्तरेऽयाह्नानामोच्चारणचकितोऽह किंचिदवाञ्चितवदन प्रति
कूलविधिप्रतिता वैलक्ष्यार्कचिह्नितु प्रवृत्त । अप मयि लिखत्येव केनाप्यनिर्वचनी-
वप्रसारेण व्यक्त स कोऽपि रेखालेखस्तादृश परिपाक गतो येन यस्या एव गोत्रस्खल-
नमापनित सैव युवतिर्नामापेक्षया पुनरप्यहैरभिव्यक्तिं जगाम । ततश्चित्रनायिकामुप-
लभ्य तया वामोऽथ च प्रतिकूलस्वरणध्वनिद्वन्ना निक्षिप्त । किंविशिष्ट । रूपरालम्बारेण
ब्रह्मास्त्रम् । यथा वारवारमतिप्रधारिणि शत्रावनन्योपायतया ब्रह्मास्त्र मुच्यते तथा मयि
श्रममपराधिनि पुनर्गोत्रस्खलनकारिणि पश्चादय्याह्नानचित्रलेखिनि वामपादो न्यस्त
इत्यथ । किं कृत्वा । अधुकलुप यथा भवत्येवमन्यमिधाय । इति निम् । अहो आश्चर्यमा-
ध्यममिव्यक्तम् । कोऽभिप्राय — लोका , पश्यत दुरात्मनोऽस्य तस्या तदेकतानताम् ।
गोत्रस्खलने न पर्याप्तमिदानीं तामेव लिखन्वतते । किं विशिष्टया सत्या निगद्य । आरू-
पगणैत्यादि । प्रकर्ष प्राप्तन प्रेमविशेषेण य एव मे तथा वशीभूत आसीत्स एवापमित्य-
मुदृत्तो जात इत्याध्यकोपव्यञ्जकेन हासेन सह वर्तत इति सहसा वदन्तरोदनस्वना च
गाथा स्वात्तया । कुटस्यादि कुटादिरिति पट्टीतत्पुरुषेण कुटादिसन्धाह्लितुमियत्र
गुणप्रतिषेधसमयनम् । अयथा लेखितुमलव प्राप्नोति । यथा—‘स्रष्टा स्रष्टा समस्त ज-
नमनुलिखता भूरिभागाक्षराणि क्षिप्र विद्वद्दलाट कथमपि विधिना लिखितु निस्मृता
थी । इत्वास्मिन्हसपाद मलयजतिलरुच्छन्ना क्मातलदो हस्ते दत्तं सुवर्णं प्रति
हान भवता रोषितो भालदेश ॥’ यच्च लेखनारम्भे सैव तरुणी व्यतिं गता तत्र ना-
यस्य तामयी चित्तवृत्तिनिमित्तम् । चित्रकला च विलासिता प्रसिद्धेय । यदुक्तम्—
‘गान वाद्य नृत्त चालेष्ट्या विज्ञापकपञ्चोद्यम्’ इत्यादि । विग्रममलनार । यदु-
क्तम्—‘यत्र त्रियात्रिपत्तर्न भवदेव त्रियाफल तावत् । कतुरनर्थश्च भवेत्तदपरमभिर्धायने
चिरम्’ ॥

कथिप्रायिका समासोक्तिभिरनुनयति—

कठिनहृदये मुख भ्रान्ति व्यलीक्यथाश्रिता

पिशुनवचनैर्दुःख नेतु न युक्तमिमं जनम् ।

किमिदमथवा सत्यं गुण्ये तस्याद्य विनिश्चित

यदभिरुचितं तन्मे कृत्वा प्रिये सुगमास्त्यताम् ॥ ५३ ॥

यामनपराधमुपरागमगमं विनय तिष्ठमानि हेता दे कठिनहृदय, अपराधस्यावि-
षयां मिथ्याबुद्धिं त्यज । व्यलीक्यथाश्रिता न तु व्यलीक्यथाश्रिताम् । व्यलीक्य यथा

१ यथाधर्मां दनि श्रद्धादाश्रिता

तस्माद् 'किंचाश्रितभूलतम्' इति यत्केचित्पाठान्तरं कृतं तद्वर्धश्रमपर्यालोचितमरमणीयं च मन्यामहे । पादप्रणामसंपर्के च बहुमानलभात्प्रसादोन्मुखत्वव्यञ्जकेन वाष्पाम्बुना पूर्णा संवरणायोपक्रान्ता ईक्षणक्रिया यस्य तत्तथोक्तम् । चक्षुरित्येकवचनमवज्ञायोक्तम् । कर्तृक्रियादीपकमलंकारः ॥

अज्ञानामतितानवं कुत इदं कैस्मादकस्मादिदं

मुग्धे पाण्डुकपोलमाननमिति प्राणेश्वरे पृच्छति ।

तन्व्या सर्वमिदं स्वभावत इति व्याहृत्य पक्षान्तर-

व्यापी नाप्पभरस्तया वैलितया निःश्वस्य मुक्तोऽन्यतः ॥१०॥

तन्व्या तत्कालमेव पराङ्मुखत्वेनान्यतो विवृतया वाष्पोत्पीडो निःश्वासपूर्वमुक्तः । किं कृत्वा । इत्युदीर्य । इति किम् । सर्वमिदमज्ञानवादिक स्वभावादेव । क्व सति । प्राणेश्वरे मया सह यथाकथञ्चिदेव काङ्क्षिध्रण करोत्वित्यनुसंधानेनेति पर्यनुयुज्जाने । इति किम् । हे मनोहरे, अवयवानामतिस्फुर्य कस्मादेतत् । कुतश्चेद् पाण्डुगण्डफलकं मुखम् । कथम् । अकस्मात् । कोऽभिप्राय — मया ते शरीरदीर्घत्वपाण्डुकपोलत्वसदृशं किमपि न चेष्टितमस्तीति स्वापराधापह्नवः । प्राणेश्वरस्य चायमभिप्राय — य एव प्राणेश्वरः स एव यद्युदासीनवत्पृच्छति तदा जीवितव्यस्य किं कार्यमिति । अत एव निःश्वासपूर्वमन्यतो भूत्वाधुमोक्षः कृतः । व्याजोक्तिरलंकारः । यदुक्तम्—'व्याजोक्तिश्छन्ननौद्धिप्रवस्तरूपनिगूहनम्' । यथा—'शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोऽलसद्रोमाश्चादिविसंस्थुलातिलत्रिविव्यासद्वन्द्वमहाकुलः । हा शैल्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्युचिवान्तस्मित शैलान्त पुरमातृमण्डलगर्णदृष्टोऽवताङ्गः शिवः' ॥

कश्चित्पुणितनायिकाप्रमादनारम्भनिरुपायः कस्यापि रहःसहचरस्याग्रे निवेदयति—

प्रेरस्तन्व्या गोत्रस्खलनचकितोऽहं नतमुखः

प्रवृत्तो वैलक्ष्यात्किमपि लिखितुं दैवहतकः ।

स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स तादृक्परिणतो

गता येन व्यक्तिं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥ ११ ॥

ततश्चाभिज्ञाय स्फुरदरुणगण्डस्थलरुचा

मनस्विन्या रूढप्रणयमहमोद्गदगिरा ।

१. 'कथं यथा कस्मादये' इति शृङ्गारदीपिका.
२. 'दयितया' इति शृङ्गारदीपिका.
३. एतदुर्मं शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. 'किं तु दशरूपावलोकाय चतुर्गपरिच्छेदेऽमू-
योदाहरणे धनिरेनामदसतनयनार्यं समुद्भूतमस्ति.

अहो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगद्याश्रुकलुपं

रुपा ब्रह्मास्त्रं मे शिरसि निहितो वामचरणः ॥५२॥ (युगलम्)

तन्व्याः पुरतो वार्तान्तरेऽन्याङ्गनामोच्चारणचकितोऽहं किञ्चिदवाञ्चितवदनः प्रति-
कूलविधिप्रेरितो बलक्ष्यार्तिकचिल्लिखितुं प्रवृत्तः । अथ मयि लिखत्येव केनाप्यनिर्वचनी-
यप्रकारेण व्यक्तः स कोऽपि रेखांशस्तद्वत् परिपाकं गतो येन यस्या एव गोत्रस्खल-
नमापतितं सैव युवतिर्नामापेक्षया पुनरप्यङ्गैरभिव्यक्ति जगाम । ततश्चित्रनायिकामुप-
लभ्य तया वामोऽथ च प्रतिकूलध्वरणध्वजिन्ना निक्षिप्तः । किञ्चिद्विशिष्टः । रूपकालंकारेण
ब्रह्मास्त्रम् । यथा वारवारमतिप्रहारिणि शत्रावनन्योपायतया ब्रह्मास्त्रं मुच्यते तथा मयि
प्रथममपराधिनि पुनर्गोत्रस्खलनकारिणि पश्चादन्याङ्गनाधित्रलेखिनि वामपादो न्यस्त
इत्यर्थः । किं कृत्वा । अधुःकलुपं यथा भवत्येवमित्यभिधाय । इति किम् । अहो आश्चर्यमा-
श्चर्यमभिव्यक्तम् । कोऽभिप्रायः—लोकाः, पश्यत दुरात्मनोऽस्य तस्यां तदेकतानताम् ।
गोत्रस्खलने न पर्याप्तमिदानीं तामेव लिखन्वर्तते । किं विशिष्टया सत्या निगद्य । आरू-
ढपण्येत्यादि । प्रकर्षे प्राप्तेन प्रेमविशेषेण य एव मे तथा वशीभूत आसीत्स एवायमित्य-
मुद्वृत्तो जात इत्याश्चर्यकोपव्यञ्जकेन हासेन सह वर्तत इति सहसा उन्नतरोदनत्वना च
गीर्यया स्यात्तया । कुटस्यादिः कुटादिरिति पृथीतत्पुरुषेण कुटादिसंबन्धादिलिखितुमित्यत्र
गुणप्रतिषेधसमर्थनम् । अन्यथा लेखितुमित्येव प्राप्नोति । यथा—‘सृष्ट्वा सृष्ट्वा समस्तं ज-
नमनुलिखता भूरिभाग्याक्षराणि क्षिप्रं विद्वल्ललाटे कथमपि विधिना लेखितुं विस्मृता
श्रीः । इत्थास्मिन्हंसपाद मलयजतिलकच्छन्ना क्षमातलेन्दो हस्ते दत्तः सुवर्णैः प्रति-
कृति भवता शोषितो भालदेशः ॥’ यच्च लेखनारम्भे सैव तरुणी व्यक्ति गता तत्र ना-
यकस्य तन्मयी चित्तवृत्तिनिमित्तम् । चित्रकला च विलासिनां प्रसिद्धेव । यदुक्तम्—
‘भीत वाचं वृत्तं चालेख्यं विशेषरूपवच्छेद्यम्’ इत्यादि । विषममलंकारः । यदु-
क्तम्—‘यच्च क्रियाविपत्तेर्न भवेदेव क्रियाफलं तावत् । कर्तुरनर्थश्च भवेत्तदपरमभिधीयते
विषमम्’ ॥

कश्चित्तायिकां समाप्तोक्तिभिरनुनयति—

कठिनहृदये मुञ्च आर्न्ति व्यलीककथाश्रितां

पिशुनवचनैर्दुःखं नेतुं न युक्तमिमं जनम् ।

किमिदमथवा सत्यं मुग्धे त्वयाद्य विनिश्चितं

यदभिरुचितं तन्मे कृत्वा प्रिये सुखमास्यताम् ॥ ५३ ॥

मामनपराधमुपेक्ष्य मत्संगमं विनैव तिष्ठसीति हेतोः हे कठिनहृदये, अपराधकथावि-
षयां मिथ्यानुद्धि त्यज । व्यलीककथाश्रितां न तु व्यलीकाश्रिताम् । व्यलीकस्य कथा-

१. ‘कथाश्रया’ इति श्रद्धारदीपिका.

पि नास्तीत्यर्थः । परगृहभङ्गव्यसनिना कर्णेजपाना वचनैरिममिति त्वद्वैमुख्येनैवविधु-
 खस्य जनमतिविधेय मा दु ख प्रापयितु न ते युक्तम् । अथवा अलमनेन क्रियन्मे जी-
 वितेन प्रयोजनम् । तस्मात्तस्य कथय हे अचेतने, किमिदं त्वया ममोपरि विनिश्चित
 किं पर्याप्तम् । हे प्रिये, यत्किंचिदभिवाञ्छितं तन्मे विधाय सुखं स्वीयताम् । तवैव
 सुखार्थमहमकारणोत्पन्नं मानं त्याजयामि । ममाभावे (१) चेत्तव सुखं तर्हि मानस्या
 जनेनेत्यर्थः । युक्तमित्यत्र 'नपुंसके भावे च' । तेन 'विपश्चक्षोऽपि सर्वार्थं स्वयं छेत्तुमर्हा-
 प्रतम्' इत्यादिवत् 'प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते' इति
 न्यायेनेन जनमित्यत्र न प्रथमा । तत्र तु साप्रतमित्यत्र द्वितीया न युज्यत इति
 कर्मविवक्षा ॥

रात्रौ वारिभरालसाम्बुदरवोद्विभेन जाताश्रुणा

पान्थेनात्मवियोगदुःखपिशुन गीतं तथोत्कण्ठया ।

आस्ता जीवितहारिण प्रवसनालापस्य सङ्गीतं

मानस्यापि जलाञ्जलिः सरभस लोकेन दत्तो यथा ॥ ५४ ॥

कास्मिन्निद्रामे यामिन्यामध्वगेन मुक्ताश्रुणा तेन प्रसारेण तत्कालोचितं किंचिदुत्क-
 ण्ठया गीतम्, यथा 'कुमुदोत्था विभापेव निर्दिष्टा याटिन्न या । धैवतासप्रह्नयासा-
 ङ्गहीना मन्द्रमध्यभाक् । समस्वरा च सपूर्णां करुणे मधुर्यर्त्ता ॥' एवंप्रायम् । किं वि-
 शिष्टम् । विरहद्वेषसूचकम् । अथ वात्मशब्देन जीवात्मा । अत एवोत्तरार्थम् 'आस्तां
 जीवितहारिण' इत्यादि । कीदृशेन । वारिभरालसजलधररसितोद्विभेन । अत्र लाक्षणिके
 नालसशब्देन गर्भवेदनान्त्रान्तयुवतिस्तनितवद्गर्जितस्य नि सोमगम्भारता व्यज्यते ।
 निशाथे हि निवातनिर्भरं वपन्तो पलाहनास्तैव गजन्ति, भवन्ति च वरानाणां वियो-
 गिनामुद्वेजनादुर्ललिता । अत एवोक्तमुपाध्यायेन—'या क्रिया मानमपैर्वापि शल्यितेषु
 त्रियोगिषु । जलं ददति यत्तस्य तेनामी च लदा स्मृता ॥' तथा कथं गीतमित्याह—
 आस्ता तावत्प्राणहारिण प्रवासनालो प्रवृण्वन्तस्तेनोद्वेगवर्माभिज्ञेन लोकेनोद्वेगवर्माभिज्ञेन
 मानस्य जलाञ्जलिर्दत्तः । लक्षणया लोकान्तरं गतो गात्र इत्यर्थः । 'त्वं तावदास्व दूरे
 भृत्यावप्योऽपि ते निदित्यद्विज्ञानं' इत्यादिवदथ विपमालङ्कारः ॥

कश्चिद्विद्योमी मत्तनायिकाया प्रणयमानमनुस्मरति—

स्व दृष्ट्वा करजस्तं मधुमदक्षीणाविचार्यैर्यया

गच्छन्ती क्व नु गच्छामीति विवृता बाला पटान्ते मया ।

प्रत्यावृत्तमुगी सजाप्यनयना मौ मुञ्च मुञ्चेति सा

कोपप्रफुरिताधरा यदवदत्तत्वेन विस्मार्यते ॥ ५५ ॥

मया मुग्धा वस्त्राब्जले गृहीता । किं कुर्वती । गच्छन्ती । कया । ईर्ष्याया । किं कृत्वा ।
स्वमेव नक्षपदं दृष्ट्वा । पुनः किं कृत्वा । अविचार्य । यतो मदिरामदमत्ता । मया किं
कृत्वा विधृता । नु इति प्रश्ने । क्व गच्छसीत्युक्त्वा । अथ सा वलितवदना सासदृष्टिः
कोपकम्प्रीष्टी मां त्यज त्यजेति यद्वोचत्तत्केन विस्मर्यते । अपि तु न केनापि । अत
एव स्व करजक्षतं दृष्ट्वा न त्वन्याद्गनायाः । तस्य तदेकचित्तत्वात् । अत्र बालाशब्दो-
ऽज्ञानमात्रापेक्षया न तु वयोपेक्षया । बालानायािकाविधेयनखपदादीनामवर्ण्यमानत्वात् ।
ताः प्रत्युत संगमेषु पराङ्मुख्यो भवन्ति । निर्वन्धेन नीवीनिरसनोद्युक्ते प्रेषसि बलात्सु-
रतप्रतीपं विदधति । किं च मिथ्यानखपदारोपणेऽपि कम्पन्ते । यदुक्तं मुग्धाविसम्भगे—
'अप्रतिपद्यमानां च भीषयेत् । अहं खलु दन्तपदानि तवाधरे करिष्यामि । स्तनम-
ण्डले नखपदानि । आत्मनश्च स्वयं कृत्वा त्वया कृतमिति ते सस्तीजनस्य वक्ष्यामि ।'
यथानर्धराघवस्य अभिषेकसुमीवाङ्के(सुमीवामिषेकाङ्के)—'स्ववपुषि नखलक्ष्म स्वेन
कृत्वा भवत्या कृतमिति चतुराणां दर्शयिष्ये सखीनाम् । इति सुतनु रहस्ये भीषितायाः
स्मरामि स्मर परिमलमुद्राभङ्गसर्वसहायाः ॥' मधुमदक्षीवेति रतानसानिकम् । यदुक्तम्—
'सव्येन बाहुना परिरम्य चपकं गृहीत्वा सान्त्वयन्पाययेत् । भृष्टमांसमातुलुङ्गचुका-
शुपदंशान्मधुरमिदं मृदु विशदमिदमिति निददय तत्तुपाहरेत् । हर्म्यतलस्थितायाश्च-
न्द्रिकासेवनार्थमासनम् । तत्र चानुकूलभिः कथाभिरनुवर्तत । अङ्गसंलीनायाश्चन्द्रमसं
पश्यन्त्या नक्षत्रपङ्क्तिव्यक्तोत्तरणमरुन्धतोध्रुवसप्तर्षिमण्डलदर्शनं च ॥' इति ॥

काचिन्माविर्नी शिक्षयति—

चपलहृदये किं स्वातन्त्र्यात्तथा गृहमागत-

श्ररणपतितः प्रेमाद्रार्द्रः प्रियः समुपेक्षितः ।

तदिदमधुना यावज्जीवं निरस्तमुखोदया

रुदितशरणा दुर्जितानां सहस्व रुपां फलम् ॥ ९९ ॥

कार्यकार्यपर्यालोचनशून्यतया हे अव्यवस्थितहृदये, कुतो हेतोर्वल्लभोऽवर्धारितः ।
किं विशिष्टः । गृहमागतः । कथम् । तथा । कोऽर्थः । प्रसाद्य सगमांकाहुया । पुनः कीदृशः ।
चरणप्रणतः । पुनरपि कथंमृतः । प्रेमाद्रार्द्रः । लक्षणयातिसरसकोमल इत्यर्थः । कस्मात्स-
मुपेक्षितः, स्वातन्त्र्यात् । मामपृष्ट्वेत्यर्थः । तदिदानीं दुरत्ययानां निजकुधां फलमनु-
भय । कीदृशी सती । रुदितशरणा । किं तत्फलमित्याह—निरस्तमुखोदया । कियन्त
फालम् । यावज्जीवम् । जीवोऽपि तव क्षणत्यायीति भावः । रुपामिति बहुवचनेन बारंवारं
त्वया कोपं कृत्वा सर्वं विनाशितमिति प्रनीयते । किं स्वातन्त्र्यादित्यत्र स्वातन्त्र्यमेव
त्वया कुतः कृतमिति किशोर्द्वयार्थः । अन्यथा स्वातन्त्र्यहेतुके मियममुपेक्षणे सिद्धे
किशोर्द्वयोऽधिकः स्यात् । परिक्रोडलकारः । यदुक्तम्—'साभिप्रायैः सम्यग्विशोर्णवस्तु
यद्विशोर्णेत । द्रव्यादिभेदभिन्नं चतुर्विधः परिकरः स इति ॥' यथा—'उचिनपरिणाम-

रम्य स्वाटु सुगन्धि स्वयं करे पतितम् । फलमुत्सृज्य तदानीं ताम्यसि गुग्धे गुग्धे-
दानीम् ॥'

अत्रान्तरे बहव प्रक्षेपकश्लोका सन्ति । तत्र विचार—य कश्चित्स्वाञ्छोकान्-
चयित्वा परकाव्ये प्रक्षिपति स तावत् प्रसिद्धये । स्वनामलेखनाभावात् । तस्मादेव स
भाव्यते—यद्यस्मिन्सावैपार्यदे काव्ये मम श्लोका अर्हन्ति तदाह विशिष्ट कविरिति
प्रक्षेपकरवेराशय । तेष्वपि सन्तु यथा वितद्वशनीरलहरीलेख्यस्वराणां (१) गायनाना-
मोदवप्रयोगेनातोचलास्यानुविधानशालिनि रत्ति निर्भरगीतलास्यमानमनसा प्रविष्टा-
नामातोचनराणां तत्सुपिरघनावनद्धात्मनि वादिने मन्दमुन्मुद्रितनिनादे नायिकानां
नानाविधदृष्टिदृष्टिमिराप्यायितविदग्धचेतसा ललितहस्तकचारीचमत्कारेणाश्रितभ्रमि-
तनमितकुञ्चितस्तिमितक्षिप्तभुमितावयवानां कुचकलशनितम्बहम्बरान्तरतरङ्गितोद्ब-
लितललितवलिभागानां कचिद्विस्मयमिव कचित्स्वरितस्वरितमिव कचिद्भीतिभीतमिव
कचित्सुप्तसुप्तमिव कचिद्विद्रितोन्मिद्रितमिव सान्द्रमुखरागमनोमयमनोज्ञ नृत्यन्तीनाम-
न्तरेऽदृष्टेयकास्तथानिर्वचनीयचमत्काराणाममरुश्लोकानां मध्ये छन्दोमात्रमेलनेन हा-
सोत्पादकतया च प्रक्षेपकश्लोका । ते यथा—

‘मन्द मुद्रितपासं परिपतञ्जानारिश्चञ्चामरु-

द्वेगव्यस्तकुटीरकाग्रनिपतच्छिद्रेषु लब्धान्तरा ।

कर्मव्यग्रकुटुम्बिनीकुचभरस्वेदच्छिद प्राटप

प्रारम्भ मदयन्ति वन्दलदलोत्तासा पयोविदव ॥’

अमी चञ्चलानिला शिर्गातिमुत्पादयन्ति विदुषाम् ॥

‘इयमसौ तरलायतलोचना गुरुसमुन्नतर्षानपयोधरा ।

पृथुनितम्बभरालसगामिनी प्रियतमा मम जीवितहारिणी ॥’

जीवितहारिणी शान्तिनी ॥

‘सालत्तत्र शतदलाधिरुचान्तिरम्य रत्नौघधामनिकगरणनूपुर च ।

क्षिप्त भृश कुपितया मृगनेत्रया यत्सौभाग्यचिह्नमिव मूर्ध्नि पद विरेजे ॥’

इय सा भद्रेदेशिना सर्वस्व सांभाग्यस्योपरिमञ्जरी (१) ॥

‘ध्रुवापस्माभिर्शीथे नवघनरसित विभ्यान् पतन्त्या

शय्याया भूमिपृष्ठे करतलधृतया दुर्गितालीघनेन ।

मोतरण्ट मुनफण्ट कस्मिन्कुचतटापातशीर्षाधुविन्दु

रमुत्ता रमुत्ता प्रियस्य रत्नलिनमृदुवधो रुचते पान्धकध्या ॥’

वियोगमर्म निगूढं दुःखमेषोपरणयति । तद्विपर्ययादिय मिथ्यामर्णन गताया
यागिनो मांधारिणा (१) ॥

‘गीतो यत प्रभृति कामविपासितेन तस्या मयाधररम प्रभु प्रियाया ।

तृष्णा तत प्रभृति मे द्विगुणत्वमति लावण्यमस्ति बहु तत्र निमग्न चित्रम् ॥’

नूनं शारुभरीखनिर्मर एष महानुभाव कवि ॥

नूयमिय श्लोकान्या कुतार्जिचछा दसवैयाकरणप्रयिता । यदुक्तमुपाध्यायेन—‘सप-
र्कण कुतर्जाणा छन्दोव्याकरणस्पृशाम् । उद्गीयते रस खण्डे पावनेनेव पारद ’ ॥

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रूप रोपान्मया किं कृत

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान्सर्वेऽपराधा मयि ।

तत्किं रोदिपि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते

नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥ ५७ ॥

कश्चिमानिनीमनुनेतु सरोधयति—हे मुग्धे । नायिका वक्ति—हे नाथ । नायक—
विमुञ्च मानिनि रूपम् । नायिका—रोपान्मया किं कृतम् । अपि तु न किमपि । को-
ऽभिप्राय—न ते किञ्चिद्विरुद्धमुक्तम् । न च तादनादिन कृतम् । नापि तत्र गच्छ
न्यारितोऽस्मि । स्वशरीरेण दुरवस्थामनुभवतो तिष्ठामि । नायक—रोपात्त्वया किमपि
न कृतमित्येव न परमस्मासु खेद कृत । नायिका—खेदस्तस्योपपद्यते योऽपराधी भ-
वति । भवान्स्तु न मेऽपराध्यति । विपरीतलक्षणया विधिरत्र । सर्वेऽपराधा मयि । मया
यत्त्वमुपेक्षितस्तेनैवमुच्छृङ्खला जात । नायक—उत्तेरभिप्रायमज्ञानप्रिय, तत्किं रोदिपि
गद्गदेन वचसा । नायिका—कस्याग्रतो रुद्यते । त्वमन्याततो न मे कष्ट जानासि ।
त्वां च विहाय ममान्या गतिर्नास्तीति भाव । नायक—पूर्ववत् । नन्वेतन्ममाग्रतो रु-
द्यते । नायिका—का तवास्मि । उदासीनो मयि साग्रतं भवानित्यर्थः । नायक—व-
हमा त्व मे । नायिका—नास्मीत्यतो रुद्यते । कोऽर्थ—दयिता नास्मि यापिमवध
पुनरस्येव । प्रशोत्तरमलंकारः । न तु यथोक्तिः । शब्दभेदमात्रात् । यत्किञ्चि
दर्शांतरमग्न प्रतीक्ये तद्वाहयमेव । वभाक्तेद्वाहाण धेनव्—‘किं गीति मां प्रति दया
ननु गीरहे किं गुण्यामि कां प्रति मरीच्यनुमानतोऽहम् । जानाम्यनस्त्वहनुमानत एव स
त्वमित्थं गिरा गिरिभुजः कुटिला जयन्ति ॥’ गुह्यतरतः प्रत्यया एव हृतरं देशमुद्यतो
गद्गदम् । अतिमुल्लङ्घितलङ्घितं कथ्यति सति गुरुभित्तमोऽर्मा ॥’ धीमधीरा मया
नायिका । ‘न मेऽपराध्यति भवान्सर्वेऽपराधा मयि’ इत्यनेन धेयम् । ‘सापन्मद्विना धेय
रदृष्टिगिरित्पना’ ॥

श्लिष्ट कण्ठे किमिति न मया मृदया प्राणनाथ-

श्रुम्बत्यस्मिन्वदनविनति किं कृता किं न दृष्ट ।

नोक्तः कस्मादिति नववधूचेष्टितं चिन्तयन्ती

पश्चात्तापं वहति तरुणी प्रेम्णि जाति रसज्ञा ॥ ९८ ॥

यथा यथा मीगध्यमपगतं तथा तथा प्रियसंगमबाहुल्येनोपलब्धे प्रेम्णि आस्वादा-
मिज्ञा संश्रुता सती इत्यममुना प्रकारेण तरुणी पश्चात्तापं विभर्ति । किं कुर्वती । इति
स्वमेव नववधूचेष्टितं चिन्तयन्ती । इति क्रिम् । मया मन्दभाग्यया किमिति न प्राणेश्वरः
कण्ठे आलिङ्गितः । तस्मिन्परिरब्धमुद्यते मया भुजाभ्यां निजमुरः किं पिहितमित्यर्थः ।
अस्मिन्धुम्यति सति वदनविनतिः किमिति मया कृता । प्रतिचुम्बनं किमिति नारब्धमि-
त्यर्थः । किमिति न दृष्टः । सततं नीरह्नीलम्बनव्यप्रया सम्यक्दाचिदपि स्फारीकृतलो-
चनया नावलोकित इत्यर्थः । नोक्तः कस्मात् । तस्मिन्सविलासमालम्बित् सति प्रयु-
क्ता किं न दत्तम् । अवनतवदनया स्थितमेवेत्यर्थः । तारुण्ये संगमसुखमनुभवन्ती मी-
गध्येन तदाहं वञ्चितेति चिन्तयतीति भावः ॥

काचिदपमानितानुनया पश्चात्तापयुक्ता यदि त्वं तेन विना स्थातुं न शक्नोषि तत्कि-
मिति मानं करोषीति सख्या निर्भर्त्सिता तां प्रत्याह—

श्रुत्वा नामापि यस्य स्फुटघनपुलकं जायतेऽङ्गं समन्ता-

दृष्ट्वा यस्याननेन्दुं भवति वपुरिदं चन्द्रकान्तानुकारि ।

तस्मिन्नागत्य कण्ठग्रहणिकटपदस्थायिनि प्राणनाथे

भग्ना मानस्य चिन्ता भवति मयि पुनर्वज्रमय्यां कदाचित् ॥ ९९ ॥

नाहं सर्वदेव मानं करोमि कित्त्वत्यन्तकठिनायां मयि निन्या मानचिन्ता कदाचिदु-
त्पद्यते । क्व सति । तस्मिन्प्राणेश्वरे प्रसादनतात्पर्येणागत्य कपोलधुम्बनप्रत्यासन्नस्थानस्था-
यिन्यपि । कोऽर्थः । यस्मिन्नवमरे चुम्बनं युज्यते तस्मिन्नाहं मानं करोमि । तस्मिन्प्रा-
णेश्वरे कीदृशे । यस्य नामाप्याकर्ण्य व्यक्तसान्द्ररोमाश्च ममाङ्गं सर्वतो जायते । यस्य व-
ज्रचन्द्रमसमप्रलोकयेदं वपुर्द्विभस्वेदपिन्दुजालतया चन्द्रकान्तमणिसदृशं भवति । द-
यितमुखं दृष्ट्वा स्विद्यामीति पर्यवसितत्वाद्विन्नकर्तृकता नाशङ्कनीया । अयमपि श्लोकः
प्रक्षेपक इति संभाव्यते । परं निरदो नास्ति । एवविधा अन्येऽप्यन्तरान्तरा द्विधाः
सन्ति । तेऽप्यविद्वद्वा इति व्याख्यास्यन्ते ॥

लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले

वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।

दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनामिदं प्रातश्चिरं मेयसो

लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्ति गताः ॥ १०० ॥

१. नारादी मुणाच्छादनवस्त्रम्. २. 'यन्मन्तात्' इति श्रृङ्गारदीपिका. ३. 'मम'
इति श्रृङ्गारदीपिका. ४. 'कथञ्चित्' इति श्रृङ्गारदीपिका.

ईर्ष्याविकारसवरणार्थमात्राणच्छयना मुखप्रत्यासनीकृतस्य लीलातामरसस्योदरे कु-
रङ्गलोचनायाः श्वासा नि सृत्य निःसृत्य प्रोढापमानजन्मनाभिपेक्षेणान्तर्निहृततया समाप्ति-
गता । किं कृत्वा । अन्याङ्गनाया मण्डनं तदिदं प्रेयसः सक्रान्तमत एव कोपविधायि
प्रभाते चिर दृष्टा । इदं किम् । ललाटपट्टमभितस्तत्प्रसादनपादपतनानुमापक लाक्षा-
लक्ष्म । तदालिङ्गनशसिनी केयूरमुद्रा कण्ठे । तदोचनचुम्बनसूचनी वक्त्रे कज्जलश-
लिमा । अपरथ तत्कृतचुम्बनपिशुनी नयनयोस्तामूलरागः । अहेतुरलकारः । यदुक्तम्—
'श्लवति विकारहेतो सत्यपि नैरोपगच्छति विकारम् । यस्मिन्नर्थः स्वर्यान्मन्तव्योऽसा-
वेहेतुरिति ॥' 'ज्ञातेऽन्यासद्विवृते स्खण्डितेर्ष्या कपागिता' इत्यनेन खण्डिता नायिका ।
शृष्टो नायकः । यच्चेदं लीलातामरस तदवश्य विरहसतापप्रतिविधानोपनतसखीजनोपनी-
तशीतोपचारीयम् ।

काचित्प्राणपरित्यागकृताध्यवसाया देशान्तरं प्रस्थितं प्रियं प्रत्याह—

लोलैर्लोचनवारिभिः सशपथैः पादप्रणामैः प्रियै-

रैन्यास्ता विनिवारयन्ति कृपणाः प्राणेश्वरं प्रस्थितम् ।

पुण्याहं ब्रज मङ्गलं सुदिवसः प्रातः प्रयातस्य ते

यत्स्नेहोचितमीहितं प्रियं मया तन्निर्गतः श्रोप्यसि ॥ ६१ ॥

अन्यास्ताः प्राणलोभेन कृपणा स्त्रियः न त्वहम् । याः प्रस्थितं प्राणेश्वरं निवार-
यन्ति । कः । झलज्झलायमानेर्षाणाम्भुभिः । न केवलं तैः । किं तु यदि त्वयास्थामि
तदा तेऽमुकस्य शपथ इति सशपथेश्वरणप्रणामैः । किं विशिष्टं । अनुरागव्यञ्जकत्वा-
त्प्रियं । अहं पुनरेव वक्ष्मि—हे प्रिय, पुण्याहं कल्याणं सुदिनं ते तस्माद्यदृच्छया
गच्छ । यद्य तव प्रोषितस्य स्नेहोचितं मया किञ्चिदीप्सितमस्ति तन्निश्चयेन गतः सन् ।
स्मादपि पथिकादाकर्णयिष्यसि । अथ च यद्यहमिदानीमेव प्राणान्मुञ्चामि तदा तवाम-
ङ्गलं स्यात् । अत एव पुण्याहमित्यादि । परामर्शोऽलङ्कारः । आशीर्वचनाक्षेपश्च ।
यथा—'गच्छ गच्छसि चैरन्तः पन्थानः सन्तु ते शिवा । ममापि जन्म तत्रैव भू-
याद्यत्र गतो भवान् ॥ इत्याशीर्वचनाक्षेपो यदाशीर्वादवर्त्मना । स्वायस्या सूचयन्त्येव
कान्तयात्रा निषिध्यते' ॥

काचिन्निजसख्याः स्वरं स्थापितप्रतिष्ठासु मर्त्ययायाः स्वरूपं सिद्धममोहितत्वेनान्या-
मामग्रे कथयति—

लम्बा नांशुकपल्लवे भुनक्तु न द्वारदेशोऽर्पिता

नो वा पादयुगे स्वेयं निपतितं तिष्ठेति नोक्तं वनः ।

१. 'वान्तः' इति श्रद्धारदीपिका. २. 'अर्ण्य' इति श्रद्धारदीपिका. ३. 'धन्याह' इति श्रद्धारदीपिका. ४. 'सुदिनम्' इति श्रद्धारदीपिका. ५. 'प्रियतम त्वं निर्गतः' इति श्रद्धारदीपिका. ६. 'स्थितः' इति श्रद्धारदीपिका. ७. 'सुहृद्' इति श्रद्धारदीपिका.

काले केवलमम्बुदालिमलिने गन्तुं प्रवृत्तः शठ-

स्तन्व्या बाष्पजलौघकल्पितनदीपूरेण रुद्धः प्रियः ॥ ६२ ॥

सा वस्त्राचले प्रियस्य न लम्बा । तथा द्वारदेशेऽर्गलप्रदुजलता न न्यस्ता । नापि चरणपुमले लुठितम् । तिष्ठेति वचनमपि नोक्तम् । कथं ताँहि निवारित इत्याह—काल इत्यादि । यस्मिन्देशान्तरादागत्य मिथुनानि मिलन्ति तस्मिन्मेघमालामलीमसे समये निर्दयः साहसिको गन्तुं प्रवृत्तः सन्कृशाद्वा केवलमधुकल्लोलकल्पितनदीपूरेण वड्ढां निषिद्धः । अत्राधुनदीपूरेणेति वाच्येन रूपकेण मेघकार्यमधुभिरेव कृतमित्यनेन मेघाक्षेपेण परिपुष्टो विप्रलम्भः । औपम्यभेदः । पूर्वालंकारोऽप्यत्र प्रतीयते । यथा—‘काले जलदकुलाकुलदशदिशि पूर्वं वियोगिनीवदनम् । गलदविरलसलिलभर पश्चादुपजायते गगनम्’ ॥

काचित्परपुरुषानुरागिणी वस्याधिजरत्कुलटायाः पुरतः प्रतीकारप्रत्याशया स्वदुःख निवेदयति—

आस्तां विश्वसनं सखीसु विदिताभिप्रायसारे जने

* तत्राप्यर्पयितुं दृशं सुरचितां शक्नोमि न व्रीडया ।

लोकोऽप्येष परोपहासचतुरः सूक्ष्मेद्भित्तोऽप्यलं

मातः कं शरणं ब्रजामि हृदये जीर्णोऽनुरागानलः ॥ ६३ ॥

हे मातः, कं शरणं ब्रजामि । अपि तु न वमपि । तस्माद्दृढ एव केवल सतापहेतु-
स्वेनानुराग एवानलो जरा प्राप्तः । तत्फलं किमपि नासादितमित्यर्थः । कथमित्याह—
आस्तामित्यादि । प्रियं जन प्रति प्रेषणदानयनादिकार्यसाधके सखाजने विश्वसनं
तावदास्ताम् । ताः वस्याप्यग्रे स्फुटित्वा कथयेयुरित्यर्थः । ताँहि स्वयं दूतीविरसितं कि-
मिति नारभ्यते इत्याह— इयं मयि सर्वात्मनानुरक्तेति विदितोऽभिप्रायसारी येन त-
स्मिन्नेने दृष्टिमप्यारोपयितुं लज्जया न शक्नोमि । वा कथा गमनानयनादिकार्यस्य ।
ताँहि लज्जां परित्यज्य तदवलोकनरसास्वादं नैव किमिति कालो नातिग्राह्य इत्याह—
एष स्वगृहमधारी लोकोऽमुस्यमुनेन सह वर्तत इत्यादि परोपहासकुशलोऽप्यतिशयेन
सूक्ष्मेद्भित्तोऽपि । आंशब्दः समुच्चये । सूक्ष्मेद्भित्तोऽपि यदि मनसि धृत्वा तिष्ठति
तदा कं शङ्कते । अर्मा परोपहासचतुरोऽस्माति तात्पर्यम् । अगस्त्यमुच्योऽलंकारः ।
यथा राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य—‘दुष्टदृष्ट्यापुत्राभो लज्जा मददं परज्यसो अप्या । पिअमहि
विममं पैमं मरणं मरणं नवर एवम् ॥’

१. ‘मन्त्रिणा’ इति गृह्यार्थविषयः । २. ‘दुष्टमज्जनानुरागो लज्जा मुर्वी परज्य
आमा । प्रियमिति विममं प्रेम मरणं शरणं केवमेवम् ॥’ इति चट्टायाः ।

त्वमस्माकमप्रे परं मानस्य वार्तामेव करोषि तत्सन्धिो पुनरन्येव सपयस इति स-
खीभिः काचिदुपालब्धा स्वरोपं परिहरति—

न जाने संमुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।

सर्वाण्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतां किमु कर्णताम् ॥ ६४ ॥

अहं किं करोमि समस्तान्येव ममाङ्गानि लोचनता गच्छन्ति श्रयणतामथवेति न
जाने । क्व सति । प्रिये समुखायाते सति । न पर तथा, अभिमतालाप जल्पति च । त-
मभिमुखमागच्छन्तमुत्कृष्टया पश्यन्त्यास्तत्येकालापाणारुण्यन्त्याथ ममेन्द्रियान्त-
राणि स्वव्यापार परिहरन्तीति तात्पर्यम् । अहश्चक्षोऽन्वेन्द्रियार्थः । अन्तरङ्गमन्यनापि
दृष्टत्वात् । उत्तरसशययथास्तन्यान्यलंकाराः । ललित नाम सात्विको नायकगुणः । य-
दुक्तम्—‘शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्पर्धतेजसो । ललितोदार्यमियथै सत्त्वजाः
पाण्ड्या गुणाः ॥’ यथा—‘लावण्यमम्यविलासमिदृम्भितेन स्वाभाविकेन सुसुमारम-
नोदरेण । किं वा ममैव सखि योऽपि ममोपदेष्टा तस्यैव किं न विषमं विदधीत ता-
पम् ॥’ भावप्रगल्भा नायिका ॥

अनल्पचिन्ताभरमोहनिश्चला विलोम्यमानैव करोति साध्वसम् ।

स्वभावशोभानतिमात्रभूषणा तनुस्तवेयं वत किं नु सुन्दरि ॥ ६५ ॥

इति प्रिये एच्छति मानविह्वला कथंचिदन्तर्धृतचाप्पगद्गदम् ।

न किंचिदित्येव जगाद यद्वधूः कियन्न तेनैव तयास्य वर्णितम् ॥ ६६ ॥

(युग्मम्)

अन्तर्निहृष्टचाप्पगद्गद यथा भवत्येव यधूर्न किंचिदेवोत्तर यदगोचतेनैव तयास्य प्रि-
यस्य कियन्न स्वदुःख वर्णितम् । अपि तु मयः । किंविशिष्टा सती जगाद, बहुदेवसोप-
क्षितेन मानेन विह्वला । क्व सति । सापराधे दयिते इति पर्यनुष्ठाने सति । इति किम् ।
इयं दुर्बला शरीरलता गुरुतरचिन्तायां दुर्बलत्वेन यद्वेचित्य तेन निधन्य निरोक्ष्यमा-
णैव सती किमिति मयमुत्पादयति । कारयेन निवेष्टतया चामहत्चिन्ता प्रणिददातो-
त्यर्थः । निरोपेण दृश्यमानैव साध्वस करोति दूरत्पुनरावृत्तिविषमादेन पूर्ववत्स्वस्याय-
म्यैव प्रतिभासते । यत आभरणनिरादरतया स्वभावसामान्यतया । तया च प्राग्गोरे(१)-
णानतिस्तम्भात्र भूषण यस्याः सा तथा । ‘अङ्गानामतितानत्र पुन इदं’ इत्यादिशोभन-
दत्रापि सविधानम् ॥

काचिद्वृत्ती प्रणयापमानित नायक सशोचयति—

विरहविषमः कामो वामस्तनूकुरुने तनुं

दिवसगणनादक्षश्रायं व्यपेतवृणो यमः ।

त्वमपि वशगो मानव्याधेर्विचिन्तय नाथ हे

किसलयमृदुर्जीवेदेवं कथं प्रमदाजनः ॥ ६७ ॥

हे नाथ, विषमैर्गुण्यवयोस्तनुं दुर्बलां करोति । किंविशिष्टः । प्रतिकूलः । कीदृशः सन्प्रतिकूलः । विरहे विषमः । सभोगे पुनरनुकूल एवेत्यर्थः । शरीरकाश्र्योपन्यासेनैव प्रतिदिनोत्पद्यमानक्षीणतया कतिपयदिवसैः सभोगयोग्यतैव युवयोरस्तमेध्यतीत्यर्थः । अयमिति प्रत्यक्षनिर्देशेन पुर इव वर्तमानो निरनुक्रोशोऽन्तःकथं दिवसगणनादक्षः एवं विधानमपि दिवसाद्विखयति । सभोगे विप्रलम्भे चायुः क्षयस्तावदस्त्येव । तस्माद्विप्रलम्भे मृत्युर्वारमुतस्वित्समोग इति यमशब्दस्योपयोगः । देहदौर्बल्येन सभोगपरिहारेण च मान एव व्याधिस्तस्य त्वमपि वशगः । अथ यावन्मयैवं ज्ञातमासीद्यत्सर्व मानव्याधेर्वशमेत्यपिशब्दार्थः । तस्माद्विचिन्तय, एवमुत्पातपरम्परया प्रमदाजनं कथं जीवति । प्रस्तुतै एरुस्यामपि प्रमदाया प्रमदाजन इति जात्यपेक्षया लोकोक्तिः । अथवा प्रकृत्यो मदो रिरसाद्यक्षणी मान्मथो विकारो यस्याः सा प्रमदा । सैव विधेयत्वेन जनः । अथवा नायकस्यानेकनायिकास्पृहणीयत्वेन प्रमदासमूह एवास्तु । किंविशिष्टः । किसलयमृदुः । सिद्धदुरवस्था सोढुमक्षम इत्यर्थः । अथ च किसलयकोमल प्रमदाजनमालिङ्ग्य किमिति चरितार्थो न भवतीति । अमलमुचयोऽलङ्कारः ॥

कश्चित्प्रियामानोपशान्तिं कस्यचिद्विषमसम्भवासभावितस्याग्रे कथयति—

पादासक्ते सुचिरमिह ते वामता कैव मुग्धे

मन्दारम्भे प्रणयिनि जने कोऽपराधोपरोधः ।

इत्थं तस्याः पैरिजनकथाकोमले कोपवेगे

वाप्नोद्देहस्तदनु सहसा न स्थितं न प्रवृत्तम् ॥ ६८ ॥

तस्यास्तदनन्तरं त्वरितमेव वाप्नोत्पीडनं विलम्बितं न च स्पष्टम् । कः सति । कोपवेगे सति । किं विशिष्टे । सतीप्रायपरिजनस्येत्यसंरोधकथया सिधिले न तु दृढे । कोपवेगस्य कोमलतयाधुभिर्न स्थितम् । कोपसत्तया च न प्रवृत्तम् । स्तम्भितैरेव जातमित्यर्थः । इत्थं कथमित्याह—हे अचेतने, इह प्रणयिनि जने सुचिरं चरणलम्भे कैव तव वामता । प्राप्तिरूपं न गुज्यत इत्यर्थः । अथ च येन स्वेदरोमाश्चप्रभृतयो भवन्ति तस्मिन्प्रति दयितशरीरस्पर्शे तव कठिनायाधेतमि मानस्तिष्ठतीति भावः । ननु सापराधोऽयं वामता कथं त्यजामतीत्याह—अस्मिन्मन्दारम्भे । कोऽर्थः—दोषोद्घोषणे कृतेऽपि निरुत्साहया नम्रमुगे यवाकथयित्प्रसादमेवावाहति सति । तस्मादपराधस्य कः उपरोधः ।

१. 'नैव यान्ते' इति १२५५ादीपिका. २. 'कोपने कोऽपराधः' इति १२५५ादीपिका.

३. 'परिजननिगम कोपवेगे प्रशान्ते' इति १२५५ादीपिका.

प्रणयित्रनस्यैवोपरोधोऽस्त्विति भावः । विरोधोऽलंकारः । यदुक्तम्—‘यस्मिन्द्वयादीनां परस्परं सर्वथा विरुद्धानाम् । एकत्रावस्थानं समकालं भवति न विरोधः’ ॥

वाचिन्मनस्विनी दयितमुशालमने—

तथाभूदस्माकं प्रथममविमक्ता तनुरियं

ततो न त्वं प्रेयानहमपि हताशा प्रियतमा ।

इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं

मैयातं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥ ६९ ॥

आदौ तावादेयमस्माकं तनुस्थथानिर्वचनीयेन प्रकारेणाविमक्ता जाता । संयोगाभावः कदाचिदपि नासीदित्यर्थः । अत एवैक्यवनिपादकस्तनुरियमिति प्रयोगः, न तु तनू इमे इति । आवयोरिति वाच्ये प्रणयवहुमानादस्माकमिति । तदनन्तरं न त्वं प्रेयान् अहमपि हताशा न प्रियतमेति ज्ञानमविनायेक्ये भेदमाचष्टे । तदनिश्चानो तादात्म्येन श्री-पुरुषभेदोऽपि निवृत्त इत्यर्थः । इदानीं गवानिव त्वमस्माकं पतिः वयमप्यमिताक्षितया परिणीता इति यावज्जीव भर्तव्या इति कलत्रम् । न तु प्रेमगन्धोऽपि । तदेतस्मादपि किमन्यम् । केवलं त्वायि पराङ्मुखे येन गतोन्मूलितकोमलनृशालनालान्वायेन विशुष्का-स्तेन तेषां वज्रक्रेकानां प्राणानामिदं नाथकलत्रव्यवस्थास्य फलमानादितम् । अथ च कारणानुरूप कार्यमिति कर्करानां फलमपि कर्करामेवैत्यर्थः ।

मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमैस्तिलः कालः किमारम्यते

मानं धत्स्व धृतिं वधान् कजुतां दूरे कुरु प्रेयासि ।

सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना

नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥ ७० ॥

काचिदमुना प्रकारेण सख्या प्रतिबोधिता सर्वा प्रतिवचनमाह—नीचैः शंस । यस्मात्वन्युर्ध्वदृष्ट्या मम हृदये हतास्यदः प्राणेश्वरः श्रोष्यति । तत्रोपरि हृद्वो भविष्यतीति भावः । अथ च प्राणनायोऽयं यस्य हस्ते स जयतीति(?) ययहमनेन सह विप्रतिपद्ये तदा मे प्राणान्गृहीत्वा निवृत्तीति । अत एव भीतानना । संतुचिन्तनेन मान-मिवानन यस्याः सा तथा । इयं च मुग्धा तदेकताने हृदि प्राणेश्वरं माझादेव स्थितं मन्यते । एव कथं प्रतिबोधितेराह—हे मुग्धे, बाह्यदुर्लभेनैव सर्वैः कालोऽनिवा-दिषु कस्तदागम्यते त्वम् । केवलं मुग्धेत्याशङ्कनीया भविष्यति । तस्मादोर्ध्वाकारणं विनापि मानं धारय । माने धृते कथमवस्थातुं प्रभाविष्यामीत्याह—यतिमवस्थापय । न-

१. ‘पुरा’ इति श्रद्धारदीपिका. २. ‘अविजि(मि)ता’ इति श्रद्धारदीपिका. ३. ‘त-तोऽनु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः’ इति श्रद्धारदीपिका. ४. ‘हानानां’ इति श्रद्धारदीपिका. ५. ‘अस्ति कालः’ इति श्रद्धारदीपिका. ६. ‘सख्येदं’ इति श्रद्धारदीपिका.

नव्य विना कारणः स्यादु न शनोमि तेन सह याव्याकारेण^(१) भृति बध्नामीत्याह—प्रे-
यसि विषये प्राञ्जलता परित्यज । मोहायितं नाम नाभ्यालंकारः । 'मोहायितुं तु तद्वा-
वभावनेष्टकथादिषु' । यथा पद्मगुप्तस्य—'चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेशेन चेतमि । त्रा-
दार्धवलिन चक्रे मुखेन्दुमवशैव सा' ॥

एष प्रक्षेपकश्चोकोऽपि व्याख्यायते । काचिज्जरदभिसारिका नवनिष्पन्नस्वैरिणीं प्राद—

क प्रस्थितासि करमोरु धने निशीथे

प्राणाधिको वसति यत्र जैनः प्रियो मे । .

एकाकिनी वैत कथं न विभेपि बाले

नन्वस्ति पुद्गितशरो मदनः सहायः ॥ ७१ ॥

मणिनन्धननिष्ठोरन्तर करभः । तदाकारावूरु यस्यास्तस्याः । यथापूर्वं पीवरतया
ऊर्वोर्गौरवेण कथं गन्तु शक्यसीत्याशयेन सरोधनं हे करमोरु, निर्भरेऽर्धगात्रे क चलि-
तासि । यथा मरणाध्यवसिता यदृच्छया मनोगतमाचष्टे तथा मन्मथोन्मत्ततया दुष्करा-
भिसारप्रवृत्ता सती उत्तरमाह—जीविनादप्यधिको यत्र स्थाने मम वध्नो वसति । किं
भूतः । जनो विधेयः । इत्युभयानुरागः । पूर्वा पुनः पृच्छति—हे बाले, असहाया केन
प्रयोगेण न विभेपि । वतशब्दः खेदार्यो बालाशब्दवत् । सोऽप्युत्तरं स्वैरिण्युत्तरं ब्रूते—
ननु विद्यते सज्जितसायनो मदनः सहायः । शरप्रहारोन्मुखमन्मथहेतुरोऽयमारम्भ इ-
त्यर्थः । सहायो हि गन्तव्य स्थानं प्रापयति । ननु सहायो य सहायिनमनुगच्छति न
तु तमेव प्रहर्तुं शरं पुद्गतिं तन्मथमत्र मदनः सहायः । मत्तम् । ईदृशमेवात्र साहाय्यं
यत्पुद्गितशरमजितमेव सहायो गन्तव्य स्थानं प्राप्यते । यथा हन्यमानस्वार्थस्येव दश-
नेन्द्रियस्य तमसि नीलिमोपलम्भः । अपवा नन्वस्ति पुद्गितशरो मदनः सहाय इति सो-
ऽप्युत्तरम् । अहं किं करोमि यद्यद्विषमशरः कारयति तदेव करोमि । यथा विपरीतलक्ष-
णायाम् 'उपवृत्तं बहु तत्र हिमुच्यते सुजनना प्रथिता भयता परम् । सिद्धदोदृशमेव
सदा समे सुखिनमास्व ततः शरदा शनम् ॥' प्रश्नोत्तामलेकारः ॥

लीलातामरसाहोऽन्यवनितानिःशब्ददष्टाधरः

केश्रित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।

मुग्धा कुम्भलिताननेन्दु ददती वायुं स्थितां तत्र सा

भ्रान्त्या भूतैर्यापना नतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥ ७२ ॥

कौश्लवामुनेऽन्याहनास्वच्छन्ददृष्टौ न विषया प्रादानामरमेन तोदनः मते-

१. 'प्राणेश्वरः शनं शब्दार्थापिना. २. 'मनः प्रिय' इति शब्दार्थापिना. ३. 'यद'
इति शब्दार्थापिना. ४. 'मैशान्' इति शब्दार्थापिना. ५. 'वान्ता कुम्भलिताननेन' इति
शब्दार्थापिना. ६. 'तद' इति शब्दार्थापिना. ७. 'तेनामरम्' इति शब्दार्थापिना.

चने मुद्रयित्वा स्थितः । किं विशिष्ट इव । किंतवेन कुशेयार्कजलकूपितदृष्टिरिव । अथ
मा भुग्धा नायमधरक्षतप्रकाशापह्नवार्धमभिनयं करोति किं तु मत्प्रहारदूषितदृष्टित्वेन
व्यथित एवेति यां भ्रान्तिस्तया । अथवाभिनयं जानाति परं प्रेम्णः कुटिलस्वरूपत्वा-
लुण्ठनार्थं या धूर्तता तथा मुकुलिताननमृगाङ्गं यथा भवत्येवं वदनमारुतं निश्चला सती
तस्य लोचनयोददती तेन प्रणामोपायं विनैव सिद्धसमीहितेन वारवारं चुम्बिता । आ-
न्तिपक्षे प्रियतमस्यापराधग्रहणं ताडयित्वा एवास्त्वाम्, प्रयुक्त प्रहरणोक्तपद्वर्जकजलक-
कूपितदृष्टिरिति स्वयमपराधीनी जाता । अतः कुब्जलिताननेत्यनेनानुव्यथामुत्तमारु-
तविनरगणप्रयत्नः । अन्यथा चुम्बनार्थमभियुक्ता कोपेन पराधुस्त्री भवति । मीगध्यमप्यत-
स्मिन्नादिति प्रत्यय एव । न तु वयोमीगध्यम् । धूर्तनेत्यनुपपन्नत्वात् । धूर्ततापेक्षया च
स्थितेत्यत्र प्रियप्रत्यासत्तिजनितेन त(ह)र्षातिरेकेणापराधविस्मरणं हेतुः । अत एव प्रण-
त्युपायं विनैव तेन चुम्बिता । अत्र केचिद्वायुपदेन जुगुप्साक्षौलमिति दोषमाचक्षते ।
तद्यदि कीरदेशे कुब्जलिताननेन्दुपदमनिधात्रापि कमलपरिमलोद्गारिणी मुखमारुतस्य
प्रतीतिर्न भवति भवति चाक्षौलप्रतीतिस्तदा वाग्देवनादेश इति व्यवमितव्य एवासा ।
किं तु हृदि कमयीवरलब्धप्रमार्दी काव्यप्रकाशकारा प्रायेण दोषदृष्टी येनैवंविधेष्वपि पर-
मार्थसहृदयानन्दमन्त्रे(प्रे)षु सारसकृतिमंदर्भेषु दोषमेव साक्षादनुस्मृतम् । उक्तं च भट्ट-
वार्तिके—‘न चाप्यतीव कर्तव्यं दोषदृष्टिर्न मनः । दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां
प्रकाशने ॥’ इति ॥

काचित्मल्ली कोपनिर्धुतमर्ककाया नायिकायाः पश्चात्तापमपरस्याः प्रतिपादयति—

स्फुटतु हृदयं कामः कामं करोतु तनुं तनुं

न सखि चपलप्रेम्णा कार्यं पुनर्दयितेन मे ।

इति सरभसं मानावेशादुदीर्य वचस्तया

रमणपदवी सारङ्गाक्ष्या निरन्तरमोक्षिता ॥ ७३ ॥

तथा कुरङ्गलोचनया गतवनो रमणस्य पदवी निरन्तर निर्वर्णिता । किं कृत्वा । इ-
त्यमुता प्रकारेणापर्यालोचिनाध्यवसितत्वेन सरभसं यथा भवत्येवं मानावेशवशाद्गहनमु-
च्यते । इति कथम् । हे सखि, मततचिन्ताप्राग्भारेण हृदयं मे विदीर्यताम् । स्वेच्छया
मनमथस्तनुं दुर्बलां करोतु । क्षणिकप्रेम्णा प्रियेण न किञ्चिन्प्रयोजनम् । धूर्त्येत्युक्तं
व्यभिचारिभावात् ॥

काचित्कान्तकान्तवृत्तान्तं मरुताः कथयन्ति—

गौडाश्लेषविशीर्णचन्दनरजःपुञ्जप्रकर्षादियं

शय्या संप्रति कोमलाङ्गि परुषेत्यारोप्य मां वक्षसि ।

१. ‘कोपाटोपात्’ इति श्रद्धारदीपिका. २. ‘मशद्रिन’ इति श्रद्धारदीपिका. ३. ‘व-
र्याश्लेष’ इति श्रद्धारदीपिका.

गाढौष्ठग्रहपूर्वमाकुलतया पादाग्रसंदंशके-

नाकृप्याम्बरमात्मनो यदुचितं धूर्तेन तत्प्रस्तुतम् ॥ ७४ ॥

तेन धूर्तेन स्वच्छन्दमधरपीडनपूर्वक्रमनक्षपयाकुलतया चरणाग्रस्थाङ्गुलियन्त्रेण म-
जितम्बसिचय मोचयित्वा तत्कालयोग्यमात्मनो यत्समीहितं तत्प्रव्रान्तम् । अत्र ननि-
वेशवशेन पुरषायितम् । तथा आत्मनो यदुचितं न तु मम । तेनाग्राम्यत्व लजा च ।
किं कृत्वा । इति हृदये मामारोप्य । इति मिम् । हे सुकुमाराह्नि, इदानीमिदं तल्प वर्क-
शम् । कस्मात् । निर्भरमालिङ्गनोद्धतचन्दनरज पुञ्जप्रसजनात् । इयं च नायिका प्रो-
दत्त्वेन मनस्विनी पूर्वमामीत् । अन्यथा सात्त्विकस्वेदेन चन्दनरजौ नोपपद्यते ॥

कथमपि कृतप्रत्याख्याने प्रिये स्तलितोत्तरे

विरहकृशया कृत्वा व्याजं प्रकल्पितमश्रुतम् ।

अमहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादसंभ्रमं

विगलितदृशा मूढ्ये गेहे समुच्छ्वमित पुनः ॥ ७५ ॥

सापगाधे प्रिये कथमपि प्रणामशय्यादिभिः कृतनिराकरणे ननि । अथ तस्मै गोत्र-
स्तलितनावमरे मुषट्पुद्गलमात्रात्प्रविरहदुःखेन तया यथावर्थाचितसंगमलांघ्र्येन सप्रतिपि-
तमया परिजनव्यापारादिना व्याजं शिष्याध्रुतं नाटितम् । अथ चामहन्वराभ्यां रणे-
ऽन्याङ्गनातामप्राप्तिं मेव प्रमादस्तेन पर्याप्तुं यया भवयेत् साध्याग्निदृष्टया शन्ये वे-
दर्मानि पुनः समुच्छ्वमितम् । निवृत्ते रदिने यदि प्राणी हरितहेतुभूता दुःखस्यामनुस्मरति
तदोत्तरम्वित्तदयं पुनरुच्छ्वमिति । मगमलेभेन मेव नायिका परमोत्तमस्वल्पेन सहने न
तु सखी । तस्मात्तत्र विगलित द्येनदोषप्रसङ्गममहन्मगीरणे प्रमादात्प्रतिभवंति
तदाहमपि लज्जां कथं जीवामि । अनिष्टदुःखानमभाराणां समभ्रममिति विशेषणम् ॥

आर्द्राष्टममरात्रियस्य पदवीमुद्धीक्ष्य निर्विण्णया

विच्छिन्नेषु पणिप्लवःपरिणती ध्वान्ते समुत्तर्पति ।

ऋत्विक् सगुणा गृहं प्रति पदं पान्थस्त्रियास्मिन्क्षणे

मा भूदागत इत्यमन्दवन्तिश्रीयं पुनर्वीक्षितम् ॥ ७६ ॥

स्मिन्नेवान्तरे कदाचिदागतो मा भूदिति प्रत्याशया औत्सुक्याद्वेगविवर्तितरुधरा यथा
मन्त्रयेवं पुनः पृष्ठतो विलोकितमिति तदेतन्नेन प्रीतिप्रकर्षः । पथिष्वति बहुवचनेन
सर्वमार्गेषु प्रियस्यागमनपदवी निर्वाणितेत्यर्थः । पान्थस्त्रियेत्येकवचनेन विरहहृद्रोगभेषजा-
त्मकप्रबोधनवाक्यप्रस्तावनादिभिराश्वासदायिनी वयस्यापि तस्या नास्तीति भावः । त-
देव प्रवासात्मको विप्रलम्भोऽप्येव करुणप्राय एवेति मर्मणि स्पृशति । परमप्रेतनश्लोक-
स्याचित्येन रसिकाः सजीवन्ति । 'दूरदेशान्तरस्थे तु कार्यतः प्रोषिते प्रिये' इति प्रोषि-
तमर्तका नायिका ॥

आयाते दायिते मनोरथशतैर्नीत्वा कथंचिदिनं

वैदग्ध्यापगमाज्जडे परिभेने दीर्घा कथां कुर्वति ।

दष्टास्मीत्यभिधाय सत्वरपदं व्याधूय चीनांशुरं

तन्वद्भूया रतिकातरेण मनसा नीतः प्रदीपः शमम् ॥ ७७ ॥

कृशाक्षया रत्यर्थे कातरेण मनसा विशिष्टया प्रदीपो विव्यापितः (निर्वापितः) ।
किं कृत्वा । द्रुतपदं प्रदीपसमीपमेत्य चीनदेशोद्भव वज्र विशेषेणास्फाल्य । एतदेव किं
कृत्वा । इति मिथ्याभिधाय । इति किम् । दष्टास्मीति । दृष्टिकादिना हि दष्टो विशृङ्खल-
वत्लाञ्छलचरणविन्यासप्रक्रियोद्धान्तो दीपविध्यापनभाण्डपातनादिकमवश्यं करोति ।
क सति । दायिते मनोरथशतैरायाते सति । पुनरपि किं कृत्वा दीपः शमितः । उभयत्र सं-
वन्धान्मनोरथशतैरेवमेवमुपालम्भपरिरम्भसम्भनादिक, करिष्यामिति स्वरूपैर्महता कष्टेन
दिनमातिवाह्य । ननु व्याजेन दीपमुपशमय्य किमिति रतिमाकाङ्क्षतीत्याह—वैदग्ध्ये-
त्यादि । इदानीं कीदृशोऽवसरः । कीदृशमजन्याना चेतः । किमस्माभिः कर्तव्यमित्या-
दिवैदग्ध्याभावान्मूर्खे परिजने गृहदेशान्तररुधा दीर्घां कुर्वति । इयं च कथा संभोगान्त-
रायत्वाद्विद्विष्टा । यदुक्तम्—'या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च स्वेरविसर्पिणी । परहिता-
त्मिका या च न तामवगिरिर्दुषः ॥ नात्यन्तं सस्मृतेनैव नात्यन्तं देशमापया ॥ कथां
गोष्ठोपु वयसल्लोके बहुमतो भवेत् ॥ लोकचित्तानुवर्तिन्या प्रौढामानैरुकार्यया । गोष्ठ्या
समाचर्यल्लोके वृणां बहुमतो भवेत् ॥'

कश्चिद्विरही प्रियतमामनुध्यायति—

आलम्ब्याङ्गणवैटिकापरिसरे चूतद्रुमे मञ्जरीं

सर्पत्सान्द्रपरागलम्पटर्द्वज्जङ्गनाशोभिनीम् ।

मन्ये स्तां तनुमुत्तरीयशकलेनाच्छाद्य बाला स्फुर-

त्कण्ठध्वाननिरोधकम्पितकुचश्वासोद्रमा रोदिति ॥ ७८ ॥

१. 'गत्वा वासपट्टे जडे' इति श्रद्धारदीपिका. २. 'चैलाञ्छलम्' इति श्रद्धारदीपिका.
३. 'वापिसा' इति श्रद्धारदीपिका. ४. 'रणत्' इति श्रद्धारदीपिका.

मन्येऽवश्यमस्मिन्समये मुग्धा रोदिति । किंविशिष्टा । स्फुरणानुमेयो यः कण्ठत्वा-
नस्तस्य निरोधस्तेन कम्पिता कुची येन तादृशः श्वासोद्रमो यस्याः सा तथोक्ता । किं
कृत्वा । निजा कृशा शरीरलतामुपरितानां शुक्लशक्लेन पिधाय । पुनः किं कृत्वा । रसाल-
शाखिनि मञ्जरीमालम्ब्य । किंविशिष्टम् । सर्पस्तान्द्रपरागो येषु । ते च रजस्यसंभवा-
द्योग्यतया मधुनि मधुलम्पटा मधुरराः प्रसरन्ति । घने कुसुमरजसि परिमल्लोभेन
लम्पटा रटन्तो ये भृङ्गास्तेषामद्भुताश्च तामिः शोभत इत्येवशीला ताम् । चूतद्रुम एव
क इत्याह—यत्र मया सह क्रीडित यत्रैव च पिष्टविकाराशन^(१) शूतपण्यतिकरे जयप-
राजयव्यवस्थया विलसित तस्या अहूणवाटिकायाः प्रदेशे । स्वामित्वेन विशेषध्वनिना
सप्रति तस्यास्तनुरेवेत्यर्थः । प्राणानां गतकल्पत्वात् । यः शाखादिकमवलम्ब्य तिष्ठति
तस्याहमुद्धाटित भवति । तथापि विकलतयोत्तरीयशकलेनाच्छाद्य न तु सावधानतया
समस्तेन । चूतद्रुमालम्बनपूर्वकं संस्थानमपि प्राणजिहासया दुष्करप्रायम् । मुकुलिता-
भ्रदर्शनस्यापि विरहिणामशक्यत्वात् । यथा मालतीमाधवे—‘घत्ते चक्षुर्मुकुलिनि
रणत्कोकिले बालचूते मार्गे गात्र क्षिपति बकुलामोदगर्भस्य वायो । दाक्प्रेम्णा सरस-
विसिनीपत्रमात्रान्तरायस्ताम्यन्मूर्तिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादान् ॥’ अह्नवा-
टिका च शृङ्गारिणा मन्येव । यदुक्तम्—‘तत्र भवनमासन्नोदकं वृक्षवाटिकासहितं
द्विवासगृहं कारयेत् ॥ [अथ च मूलगृहद्वारं सहकारारोपणं सुप्रसिद्धम् । यदुक्तम्—
‘किं द्वारं देवदत्तिके सहकारकेण सर्वाभितेन विषपादप एष पापः । अस्मिन्मनागपि
विकासविचारमार्जि भीमा भवन्ति मदनञ्जरसनिपाताः ॥’ इति] ॥

काचित्प्रोषितमर्द्धकालानमधिकक्षिपति—

यास्यामीति समुद्यतस्य गदितं विस्त्रब्धमाकर्णितं

गच्छन्दूरमुपेक्षितो मुहुरसौ व्यावृत्य तिष्ठन्नपि ।

तच्छून्ये पुनरास्थितास्मि भवने प्राणास्त एते दृढाः

सख्यस्तिष्ठत जीवितव्यसनिनी दम्मादहं रोदिमि ॥ ७९ ॥

हे मन्थ , स्वस्यावस्थया तिष्ठत मद्दिपये नाश्रुतिः कार्या । यतोऽहं जीविताकाङ्क्षिणी
च्छन्नता रोदिमि । यदि च प्राणनिरपेक्षा भवामि रोदिम्येव न । किं च, दयितस्य प्र-
वासार्थमुद्यतस्य यास्यामीति वचनं मया विस्त्रब्धं यथा भक्त्येवमाकर्णितम् । गच्छन्स-
न्मदपेक्षया वारंवारमर्द्धं व्यावृत्य तिष्ठन्नपि दूरं यावदुपेतः । तदैव किल जीवितत्यागा-
यमा आसीत् । तस्याग्नेरसद्भामनिर्वृतास्मि । इदानीं पुनर्यस्मिन्नेव भवने तेन सह
विन्यसितं तन्मित्रेण यज्ञमयी आस्थितास्मि । त एते चण्डालचरिताः प्राणा अपि
दृढा एव । अथ शायमुनेरुद्धेल —पूर्वार्धे यद्यहं यास्यामीति गदिते पर्याकुलीभवामि
तदा च गच्छन्तं निवारयामि । यदि जीविताकाङ्क्षिणी भवामि । तस्माद्द्विगुणं चेष्टा
गमनोत्प्रेक्षा च किं न भवामि इत मे पूर्वं निश्चिन्तासीत् । इदानीं कस्मादपि दुर्दै-

वादेर्वविषा कर्कशा संवृत्तास्मि । गदितमिन्यत्र भावे क्तः । अत्राग्निवक्षितवाच्यस्य ध्व-
नेर्भेदोऽन्तर्गतितरस्कृतवाच्यो नाम । यथादिकवेर्बाल्मीकेः—‘निःश्वासान्ध’ इवादरीध-
न्वमा न प्रकाशते’ इति ॥

काचित्सखी नायिकां भीषयित्वा मानप्रहापस्मारान्मोचयति—

अनालोच्य प्रेम्णः परिणातिमनादृत्य मुहद-

स्त्वयाकाण्डे मानः किमिति सरले संप्रति कृतः ।

समाकृष्टा ह्येते प्रलयदहनोद्गामुरशिखाः

स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारण्यरुदितैः ॥ ८० ॥

धूर्तविदग्धानां कुटिलमनोक्षेपु चेष्टितचमत्कारेषु प्रविश्य प्रीहितुं न जानासीति हे
सरले, तस्मिन्नेवावसरे तव दयितोऽन्याद्द्वाननवरङ्गद्वेहवागुराया पतित इत्यकाले संप्रति
त्वया किमिति मानः कृतः । किं कृत्वा । प्रेम्णः परिणातिमनालोच्य । दिनानि पञ्च यया
तथास्तु । अक्षिणी निमील्य समयोर्ध्वतवाहनीयः । पानीयमवश्य पानीयवर्त्मन्यागमि-
ष्यतीत्यादि किमपि न सप्रधारितमित्यर्थः । न केवलमिदं कृत्वा, एवविधोपदेशपेशला-
नस्मादशान्नुहोऽप्यनादृत्य । इदानीं पुनः किं कर्तुं याति । यतः प्रलयदहनस्वेवोद्गा-
मुराः शिखा येरा तेऽमी स्वहस्तेनाङ्गारास्त्वया सम्यगाकृष्टाः । उपाख्यानमेतत् । अथ
च देहदाहात्मक उपन्यासः । तस्मादिदानीं पुनः पर्याप्तमारण्यरुदितैः । लोकोक्तिरि-
यम् । अथ चारण्यप्राप्य सर्वमिदानीं ते शून्यमासीत् ॥

कश्चिन्मनस्विनीमनुनयति—

कपोले पञ्चाली करतलनिरोधेन मृदिवा

निपीतो निःश्वासैरयममृतद्वयोऽधररसः ।

मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति वाष्पः स्तनतटं

प्रियो मन्थुर्जातस्त्वव निरनुरोधे न तु वयम् ॥ ८१ ॥

हे निरनुरोधे, पादोपान्तेऽपि लुठतोऽपि मे भणितं न करोषि मन्थुस्ते बलभो
जातः । किञ्चिदुपेक्षालेखेनान्तर्गमिष्येयमुक्तिः । अत एव न तु नयमित्यौदासीन्यव्यञ्जनं
बहुवचनम् । कथं मन्थुरेव प्रियकार्यं करोतीत्याह—कपोल इत्यादि । निपादानुभाव-
तया यस्मिन्सतत मुखं न्यस्त तस्य करतलस्य निरोधेन कपोले पञ्चाली प्रोञ्छिता ।
स्वेनाननुमूतत्वात् । सुधास्वादुरयमित्यनिर्वचनीय ओष्ठरसो निःश्वासः शोषितः । अ-
न्तर्निघट्टय्या कण्ठे सक्तो वाष्पः स्तनतटं कम्ययति । अपहृतिरलङ्कारः ॥

शून्यं वसगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-

निद्राव्याजमुपागतस्य मुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

विस्तब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥ ८२ ॥

श्रीदानम्रवदना बाला वल्लभेन समयमानेन चिरं चुम्बिता । किं कृत्वा लज्जानम्र-
मुखी । पत्युः कपोलस्थलीं जातपुलकामिति हेतोर्जाग्रदवस्थाशंसिनीं विलोक्य । कपो-
लावलोकनमेव किं कृत्वा कृतम् । निद्राव्याजमुपागतस्य मुखं परिचुम्ब्य । कथम् । वि-
स्तब्धम् । विलम्बचुम्बनमेव किं कृत्वा कृतम् । सुचिरं निर्वर्ण्य । मुग्धा ह्यन्यदा लज्जा-
साध्वसाभ्यां पराङ्मुखीकृताः कः दयितमुखनिर्वर्णेनचुम्बनरसमनुभवन्ति । सुचिरं निर्व-
र्णेनमेव किं कृत्वा कृतम् । शयनात्स्तोकमुत्थाय । कथम् । प्रबोधशङ्कया शनैः । स्तोकौ-
त्थानमेव किं कृत्वा कृतम् । मा कदाचिदपि कोऽपि मां पश्येदिति शङ्कया शून्यमपि
वासगृहं विशेषेण दृष्ट्वा । (अत्र भिन्नवर्तकत्वशङ्का न कार्या । लज्जाक्रियापेक्षया समान-
वर्तकत्वात् ।) नायिकायाश्च स्वाभिप्रायचुम्बनमेतत् । यदुक्तम्—‘सुप्तस्य मुखमालो-
कयन्त्याः स्वाभिप्रायेण चुम्बनं रागोदीपनम्’ इति । स्वाधीनपतिना मुग्धा नायिका ।

लोलङ्घलतया विपक्षदिगुपन्यासेऽवधूतं शिर-

स्तद्वृत्तान्तनिरीक्षणे कृतनमस्कारो विलक्षः स्थितः ।

कोपात्ताम्रकपोलभित्तिनि मुखे दृष्ट्या गतः पादयो-

रुत्सृष्टो गुरुसंनिधावपि विधिर्द्वीभ्यां न कालोचितः ॥ ८३ ॥

श्वशुरप्रायगुरुजनसत्काशेऽपि द्वाभ्यां चातुर्येण कोपप्रसादनात्मको विधिः समयोचि-
तो न मुक्तः । कथं कथमन्याह—तत्र गत्वा आगतोऽसीति सूचकं स्पन्दितया भ्रूल-
तयान्यवनितागृहेदेशोपक्षेपे नायिकया शिरोऽवधूतम् । नायकोऽपि शिरःकम्पनवृ-
त्तान्तनिरीक्षणे विलक्षः स्थितः । किं विशिष्टः । नमस्या भवती यदेवमेव निरपराधस्य
ममापराधमारोपयतीत्याशयेन कृतनमस्कारः । अथवा तस्यै दिशे मम नमस्कार एवेति
भावः । न केवलं विलक्षः स्थितः नायिकाया मुखे इदानीं किं ते कितव कर्तुं शक्नोमि
यद्येकान्ते लब्धो भवसि तदा शिक्षां प्राप्नुयामीति कोपात्ताम्रगण्डमण्डले मुखे सत्या-
भिनयेन प्रणाम सूचयन्दृष्ट्या तत्पादयोः पतितः । अत्र कोपेन पुलराधमाशक्तपोले
कर्तुं शक्नोमि साधारणधर्मो भित्तिस्त्वेन रूपितः । दृष्टिधेयं लज्जितशङ्किता । यथा—‘किंचि-
दङ्गितपद्ममात्रा पतितोर्ध्वपुटं भिया । त्रपाधोगततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते’ ॥

याचितमसौभिरुपादितं मानं स्थापयितुमक्षमा ताः प्रत्याह—

जाता नोत्कलिका स्तनौ न लुलितौ गात्रं न रोमाञ्चितं

वक्रं स्वेदकणान्वितं न सहसा यावच्छेडेनामुना ।

१. ‘बालाम्रचुम्बिता’ इति श्रद्धारदीपिका. २. ‘लोलङ्घलतया’ इति श्रद्धारदी-
पिका. ३. ‘विधुत’ इति श्रद्धारदीपिका. ४. ‘इपत्ताम्रगण्डकान्तिनि मुखे दृष्ट्या
गतः’ इति श्रद्धारदीपिका.

दृष्टेनैव मनो हृतं धृतिमुपा प्राणेश्वरेणाद्य मे

तत्केनात्र निरूप्यमाणनिपुणो मानः समाधीयताम् ॥ ८४ ॥

तस्मात्कथंयत केनोपायेनात्र संस्थानके मानः स्वेयं नोयताम्, अपि तु न केनापि ।
कथंयतः । निरूप्यमाणनिपुणः । निपुण निरूप्यमाणो निरूप्यमाणनिपुणः । सुप्नुवेति
समासः । पूर्वनिपातानियमः । यतो यन्मानात्मकविरहातिवाहनक्षममिति संभावितमा-
सीत्तदर्थं मे मनो दृष्टेनैव यावदमुना शठेन प्राणेश्वरेण सहसा लुण्ठितम् । किंवाशिष्टेन ।
एतदसंगमे कथं जीविष्यामीति मे धृतितत्स्करेण । (यदि पुनः संनिधानुपविश्य प्रणा-
मादिकमारभते तदा तस्य कथं वा । तच्चात्र न धृतमेव न । कथं ज्ञायत इत्याह—उ-
त्कण्ठा न जाता । कुर्चा न कम्पिता । अहं न पुलकितम् । मुखमपि स्वेदकणचितं न
जातम् ।) संनिधानुपविश्य यदि प्रणामादिकमारभते तदा सर्वमेव जातप्रार्थं भवती-
त्यर्थः । अहो नूनतोऽयं तत्करो यदृष्टिमात्र एव पदार्थमपहृतीत्याश्चर्यद्योतकं शठेनेति
प्रोतिवचनमेव ॥

दृष्टः कातरनेत्रया चिरतरं बद्धाञ्जलिं याचितः

पश्चादंशुकपङ्खवेन विधृतो निर्व्याजमालिङ्गितः ।

इत्याक्षिप्य यदा समस्तमधृणो गन्तुं प्रवृत्तः शठः

पूर्वं माणपरिग्रहो दयितया मुक्तस्ततो बल्लभः ॥ ८५ ॥

तदा प्रवसतो नायकस्य दयितया प्रथमं जीवितास्था मुक्ता तदनन्तरं दयितो मुक्तः ।
तदा कदा । यदेत्यादिकं सर्वमनामयित्वा गन्तुमेव कितवः प्रवृत्तः । किंवाशिष्टः । मुमु-
र्षुमपि बल्लभामपेक्षत इति निर्घृणः । इत्यादिकं किमिव्याह—स्यापनार्थं दैन्यव्यञ्जकत्वेन
कातरचक्षुषा चिरतरमवलोकितः । पश्चादंजलिं बद्ध्वा प्रार्थितः । अनन्तरं बल्लभाबलेन
विधृतः । चरमं, गाढमुपगूढः । गन्तुं प्रवृत्तो न तु गत एवेति हेतौरेकानुरागो न शङ्क-
नीयः । कर्तृदीपकमलकारः । यदुक्तम्—‘यत्रैकमनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापद भ-
वति । तद्वत्कारकपदमपि तदेतदिति दीपकं द्वेधा ॥’ अतिशयभेदः पूर्व च । यदु-
क्तम्—‘यत्रातिप्रबलतया विवक्षते पूर्वमेव जन्यस्य । प्रादुर्भावः पश्चात्जनकस्य तु तद्व-
त्पूर्वम् ॥’ यथा—‘दुर्लभजनमभिलषतामादौ ददद्यते मनो यूनाम् । गुरुरनिवारप्रसरः
पश्चात्कामानलो ज्वलति’ ॥

कश्चिद्वियोगी दयितादुरवस्थामनुस्मरति—

- तप्ते महाविरहवद्विशिखावलीभि-

रापाण्डुरस्तनतटे हृदये प्रियायाः ।

१. ‘पङ्खे च’ इति शृङ्गारदीपिका. २. ‘इत्याक्षिप्य समस्तमेवमधृणो’ इति शृङ्गार-
दीपिका.

मन्मार्गवीक्षणनिवेशितदीनदृष्टे-

नूनं छमच्छमिति बाष्पकणाः पतन्ति ॥ ८६ ॥

नूनमहमेव मन्ये—इयिताया हृदि च्छमच्छमित्यधुविमुप. पतन्ति । किंविशिष्टायाः । मदागमनपदवीगवेपथदत्तदीनदृष्टेः । किंविशिष्टे हृदये । महतीभिवियोगानलज्वालामिस्तप्ते । पुनः क्रोदशे । आपाण्डुरस्तनतटे । संतप्तवस्तुनिपतितं पयश्छमत्करोतीत्यनुकारः । रूपकमलंकारः । यदुक्तम्—‘यत्र गुणानां साम्ये सत्युपमानोपमेययोरभिधा । अविवक्षितसामान्या कल्प्यत इति रूपकं हेयम् ॥’ परं गृहीतमुक्तोऽलंकारः ॥

काचित्सखो मानिनीदृष्टान्तमपरसख्याः कथयति—

चिन्तामोहं विनिश्चलेन मनसा मौनेन पादानतः

प्रत्याख्यानपराब्मुखः प्रियतमो गन्तुं प्रवृत्तोऽधुना ।

सर्वीडैरलसैर्निरन्तरलुठद्वाप्पाकुलैरीक्षणैः

श्वासोत्कम्पिकुचं निरीक्ष्य सुचिरं जीवाशया वारितः ॥ ८७ ॥

तथा प्रियतमो निवारितः । किंविशिष्टः सन् । गन्तुं प्रवृत्तः । यतः प्रत्याख्यानेन पराब्मुखो निराकृत एव । किंविशिष्टः सन् । चरणानतः । केन विशिष्टः । विदितापराधत्वान्मौनेन । पुनरपि केन । चेतसा । कथंभूतेन । प्रसादं करिष्यति न वेति चिन्तयान्तःकरणशून्यत्वान्मोहेन च स्तिमितेन । विनिश्चलमिति भीरुत्वोक्तिः । कदा । अधुना । इदानीं यावत्प्रसादोपायांश्चकारेत्यर्थः । कथा वारितः । जीविताशया । प्रत्याख्यानं तावत्साहसेन कृतम् । गन्तुं प्रवृत्ते तस्मिन्प्राणान्धारयितुमशक्यत्वादनन्यगतिकृत्व जातमित्यर्थः । अद्याहमेव त्वया विना जीवितुं न शक्नोमि, तदा किमेवं लघ्नी भवामीत्यभिधानात् । श्वासोत्कम्पिता कुची यत्र तत्तथोक्तम् । अथ च यद्यहं जीवामि तदा प्रियसंगमं प्राप्नोमीति जीवने कृता आशा जीवाशा । किं कृत्वा वारितः । सुचिरं निरीक्ष्य । कैः । ईक्षणैः । किंविशिष्टैः । अवष्टम्भत्यागव्यञ्जकतया सर्वीडैः । दैन्यद्योतकतया लसैः । अपमानातिशयाभिरन्तरलुठद्वाप्पाकुलैः ॥

कश्चिद्देशान्तरादागतो मनोरथप्राप्तप्रियतमासमागमं प्रणिधत्ते—

म्लानं पाण्डु रुशं वियोगेविधुरं लम्बालकं सैलसं

भूयस्तत्क्षणजातकान्ति रैभसप्राप्ते मयि प्रोपिते ।

१. ‘मोहनिवध्यमानमनसा’ इति श्रृङ्गारदीपिका. २. ‘प्रत्याख्यात’ इति श्रृङ्गारदीपिका. ३. ‘प्रवृत्तः शब्दः’ इति श्रृङ्गारदीपिका. ४. ‘तन्वक्ष्णा स पुनस्तथा - तरलया तन्मान्तरे वारितः’ इति श्रृङ्गारदीपिका. ५. ‘विद्यास’ इति श्रृङ्गारदीपिका. ६. ‘चा-लमं’ इति श्रृङ्गारदीपिका. ७. ‘मधुरं प्राप्ते’ इति श्रृङ्गारदीपिका.

साटोपं रतिकौलिकालसरसं रम्यं किमप्यादरा-

द्यत्पीतं सुतनोर्मया वैदनकं वक्तुं न तत्पार्यते ॥ ८८ ॥

यन्मया सुतनोर्वैदनकमधरप्रह्वचमत्कारिचुम्बनपूर्वकत्वेन यत्नात्पीतं तदनिर्वचनीयत्वा-
द्भक्तुं न शक्यते । तस्य विशेषणान्याह—आन्तरेण मर्मस्पृशा दुःखेन दुःसुममिव म्लानम् ।
प्रत्युपशुशारिशुवत्कान्तिविगलितत्वेन पाण्डु । अर्सास्थिनाहारस्वारोचकत्वात्सुतनोरिति
[पदेन] शरीरकाश्यात्कृशम् । किंविशिष्टं सदुक्तवक्ष्यमाणविशेषणयोग्यं जातमित्याह—वि-
योगविधुरम् । इदं विशेषण हेतुत्वेन सालमं यावत्सर्वत्र संरध्यते । नहि वैधुर्यमेव केवलं
वियोगहेतुकम् । म्लानत्वादीनामपि तन्निमित्तत्वात् । प्रसाधनपरित्यागेन वर्तनान्दिरहित-
त्वम्लम्बालकम् । अन्त स्वेदेन सालमम् । अथ दर्शनात्मकसमोगसमुचितं विशेषणमा-
ह । विरमनोरप्यप्राप्त्या पुनस्तत्कालोद्भिसिक्कान्ति । क सति । मयि पथिकेऽकस्मादम-
सप्राप्ते सति । अथ चुम्बनसमयविशेषणमाह—त्वमद्य यावन्मां विहाय तत्र स्थिर इत्या-
शयेन मानाद्भूमहादिभिः साटोपम् । रतिक्रीडासमये आर्द्रमन एव किमपि रमणीयम् ।
मालसमित्यञ्चालसपद भावप्रधानम् । तेन सालस्यमित्यर्थः । मुग्धाया अल्पत्वेन मुक्तम-
प्यल्पं तेनाल्पार्थे कप्रत्ययेन वदन्वम् । भूयस्तत्क्षणजातशान्तीत्यनेन विलासः । 'ता-
त्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु' ॥

सैवाहं प्रमदा नृणामधिगतोवेतौ च तौ नूपुरा-

वेपास्माकमष्टचिरेव सहजघ्नीडाधनः स्त्रीजनः ।

इत्थं लज्जितया स्मृतेरुपगमे मत्वा तनुं मन्त्रमा-

त्पुंभावः प्रथमं रतिव्यतिकरे मुक्तस्ततो वल्लभः ॥ ८९ ॥

क्याचिद्विपरीतरतिव्यतिकरे पूर्वं पर्यागुलनया पुरुषभावस्यस्तत्तदनन्तरं वल्लभो
मुक्तः । किं कृत्वा । तनुं ज्ञात्वा । मोहनसमये शरीरपरिज्ञानमेव नामीत् । का पुनः कया
श्रीपुरुषविषयविभागस्येति भावः । किंविशिष्टया । लज्जितया । क सति । इत्थं स्मृ-
तेरुपगमे । इत्थं कथम् । सैवाहं लज्जावतो गृहलोकाया विदिता इदानीं प्रष्टुमदा
जाता । एतौ च तौ नूपुरौ संमोगामियोगेन शब्दायमानौ मयोच्चार्यलया लोकाणां धु-
निमवादेन ज्ञापितौ । एषास्माक स्त्रीगामाक्रियेव । यतः महजघ्नीदेव धनं यस्य स त-
थोक्तः स्त्रीजनः । अतिशयभेदः पूर्वमलङ्कारः । 'नि साध्वयस्व प्रागन्ध्य' इत्यनेन च
प्रागल्भ्य नाम नाट्यालङ्कारः ॥

करकिसलयं धूत्वा घूत्वा विमोर्गति वाममी

क्षिपति मुमनोमालाशेषं प्रदोपाशिखां प्रति ।

१. 'केलिदत्तमय' इति श्रद्धागदीपिका. २. 'पीत यत्' इति श्रद्धागदीपिका.
३. 'मुक्तामिदं तत्केन विस्मयेन' इति श्रद्धागदीपिका. ४. 'विलम्बितमेखला' इति
श्रद्धागदीपिका.

स्थगयति मुहुः पत्युर्नेत्रे विहस्य समाकुला

सुरतविरतौ रम्या तन्वी मुहुर्मुहुरीक्षते ॥ ९० ॥

समोगावसाने क्षामाङ्गी रमणीया पतिं वारवारमलोकने । अत एव सा स्तुत विहस्य लज्जया सभ्रान्ता भर्तुर्नेत्रे मूयोभूय समाच्छादयति । रम्यैव स्थगिम्याह—इतस्ततः पतिते वाससो पाणिपङ्कज भ्रमयित्वा परिधानार्थं मृगयति । प्रदोषविध्यापनार्थं सुतम-मर्दञ्जुटितधम्मिञ्जुसुममालाशेष क्षिपति । प्रियनयनस्थगन च घटितकुचुम्बनेऽप्युत्त-मस्ति मुग्धायाः । 'ईपत्परिगृह्य मीलिताक्षी जिह्वाग्रेण घट्टयन्ती स्त्रेण तस्य नयने छा-दयतीति घटितकम्' । मन्मथाप्यायिता छाया सैव कान्तिरिति स्मृता' इत्यनेन का-न्तिर्नाट्यालङ्कारः । यया भट्टनारायणस्य—'उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपती पाणिने-केन कृत्वा धृत्वा चान्येन वासो विगलितकररीभारमसे वहन्त्या । भूयस्तत्कालकान्ति-द्विगुणितसुरतप्रीतिना शीरिणा व शय्यामालिङ्ग्य नीत वपुरलमलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु' ॥

काचित्सखी मानिनी भीषयित्वा नावकसंप्रतिपत्तौ प्रवेशयति—

सन्त्येवात्र गृहे गृहे युवतयस्ताः पृच्छ गत्वाधुना

प्रेयासं प्रणमन्ति किं तव पुनर्दासो यथा वर्तते ।

आत्मद्रोहिणि दुर्जनैः प्रलपितं कर्णेऽनिशं मा कृथा-

श्लिघ्नस्तेहरसा भवन्ति पुरुषा दुःखानुवर्त्याः पुनः ॥ ९१ ॥

सन्त्येवात्र गृहे गृहे यौवनोद्धता स्त्रियः । ता पृच्छ गत्वा । कदा । अधुना । वि-लम्ब मा कृथा इत्यर्थः । किं पृच्छामीत्याह—प्रेयासः किं तथा प्रणमन्ति यथा तव प्रेयान्दासवत्प्रणमश्च वर्तते । प्रेयासो हि प्रणम्यन्ते । तस्मात् हे आत्मद्रोहिणि, दुर्जनै-रनर्थमभिहितं कर्णेऽप्यनिशं मा कृथा का पुन कथा हृदये । कर्णेजपवचनार्हे प्रियो-ऽपमानितः सन्वदाचित्छेदमुत्पजति । नि श्रेहे तस्मिन्सति किं भवतीत्याह—ठिनश्ले-हरसा पुण्याः पुनर्दुःखानुवर्त्या भवन्ति दुःखानुवर्तितुं शक्यन्ते । दुःखराध्या इत्यर्थः ॥ काचिन्मानसिक्षणनिर्वन्धदुर्लभताः सर्पीरुपालभते—

निश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते

निद्रा नैति न दृश्यते म्रियमुखं नक्तं दिवं रुद्यते ।

अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तदोपेक्षितः

सद्यः कं गुणमाकलय्य दायिते मानं वयं कारिताः ॥ ९२ ॥

१. 'रम्य तन्वी पुनः पुनरीक्षते' इति श्रद्धादीपिका. २. 'दुर्जनप्रलपितं कर्णे भृश' इति श्रद्धादीपिका. ३. 'दुःखानुवर्त्या यत' इति श्रद्धादीपिका. ४. 'उन्मथ्यते' इति श्रद्धादीपिका. ५. 'तथा' इति श्रद्धादीपिका.

हे सख्य', क स्कार्यमनुसंधाय दग्निं वयं मानं कारिता । वयमिति बहुवचनेन म-
सीर्षादसाध्यम् । अनर्थ एव को जात इत्याह—निश्वासा इत्यादि । अनन्तदुःखस-
वापत्तेन सततमुन्मत्तो निश्वासावारं मुखमुपगतं तन्ति । निराधामतया हृदय
निर्मूलमुन्मथ्यते । कर्मकर्तारि यत् । चिन्ताज्वरेण निद्रा नागच्छति । सनापशमन च-
न्द्रचिरं प्रियमुन्न न दृश्यते । तद्दर्शनमन्त्रेण चक्षुषो साधुत्वादहोरात्रं दृश्यते । स-
न्ध्यात्रिणायाः कमठिन्या इवाह मे गुप्यति । तदा पादपतितोऽपि पुष्पद्रगितेन प्रे-
यानवगणित । विषमालङ्कारः । यदुक्तम्—'यत्र त्रिणाविपत्तेर्न भवेदेव त्रिणाफल ता-
वत् । कर्तुं नर्थश्च भवेत्तदपरमभिधातते विषमम्' ॥

काचिन्मानिनी पुण्यसामग्र्या मनोरथशनप्राप्तप्रियतमसंप्रतिपत्तिं पुनर्विप्रतिपत्तिविषये
स्वगतेन शपथ करोति—

अद्यारम्य यदि प्रिये पुनरहं मानस्य वान्यस्य वा

पृथ्वीया शठदुर्नयेन मनसा नामापि संक्षेपतः ।

तेत्तेनैव विना शशाङ्कधैवत्याः स्पष्टादृहामा निशा

एको वा दिवमः पयोदमग्निो यायान्मम प्राश्रुपि ॥ ९३ ॥

यद्यहमद्यारम्य मानस्यान्यस्य वापि परिचरणप्रसादादेर्नामापि गृह्यायाम् । अस्तु ता-
वत्परणम् । केन । मनसा । कीदृशेन । शठदुर्नयेन । कोऽर्थः । मिथ्यवाक्यं दोषमातोषया-
मीति । तदा किं शशाङ्क इत्याह—सक्षय्य इत्यादि । सदिग्धमरणानेकप्रतिज्ञाना प-
रिहारेण नि मदेहमरणाध्यवसायतया मक्षेपतस्तेनैव प्रियेण विना मुखाशुभवला अत एव
स्पष्टादृहामा इव यामिन्यो मे यान्तु । दुःखितस्य हि हसन्कोऽपि न प्रतिमासते । अत
एव प्राश्रुपि काले समन्तत मनह्मेयमाटामन्त्रेण एकाऽपि दिवमो यायाव । एकस-
न्ध्याविशेषे चन्द्रवदनेकरात्रिण्योऽपि प्राश्रुद्विषमस्त्रातिवाहयितुमशक्नन्वमुक्तम् ॥

काचिन्सुता नूतनमानिनीमात्मप्रियदुर्नगवेदेन बोधयति—

इदं कृष्ण कृष्ण प्रियतम ननु श्वेतमथ किं

गमिष्यामो यामो भवतु गमनेनाथ भवतु ।

पुरा येनैव मे चिन्मनुसृता चित्तपदवी

म एवान्यो जानः सखि परिचिताः कस्य पुरुषाः ॥ ९४ ॥

हे सखि, कस्य परिचिता पुरुषाः । अपि तु न कस्यापि । आचार्य न भवन्ती-
त्यर्थः । अपाविनिर्वन्धमानेनोद्वेजितस्य सखि परिचयोऽपि दुर्लभः । यत्र स एवान्यो

१ 'नहि प्रिये पुनरहं मानस्य वा माननं गृहं वा विषयिणी' शठमननामापि' इति
श्लोकार्शोपिना. २. 'किं तेनैव' इति श्लोकार्शोपिना ३ 'किरणम्परा-' इति श्लो-
कार्शोपिना. ४. 'निसोऽपि' इति श्लोकार्शोपिना.

जात । एतेनात प्राग्येवाह स एवासीदित्यर्थ । तस्मात्त्वमपि सागसि प्रिये रोद मा कृया । स एव क । येन पुरा मम चित्तपदवी चिरकालमेवमनुसृता । येन येन वर्त्मना मम चित्त विलासित तेन तेन पृष्ठतो लम् । सर्ववारानुत्तिपर आसीदित्यर्थ । एव क्य मित्याह—हे प्रियतम इदं कृष्णम् । स आह—कृष्णम् । ननु श्वेतमिदम् । स आह—अथ किम् । गमिष्याम । स आह—याम । नायिकाभविष्यदुक्तौ नायकस्य वतमानो-क्त्यानुत्तरेति शय । आस्ता गमनेन । स आह—आस्ताम् ॥

काचिदन्तर्विलीनमाना स्वगतेन वितर्के सधारयति—

चरणपतनं सख्यालापा मनोहरचाटव

कृशतरतनोर्गाढाश्लेषो हठात्परिचुम्बनम् ।

इति हि चपलो मानारम्भस्तथापि हि^१ नोत्सहे

हृदयदयित कान्त काम किमत्र करोम्यहम् ॥ ९५ ॥

इत्यमुना प्रसारेण नूनं गत्वर एव मानोपक्रमः । तथापि स्फुटमीर्ष्या न मानं त्यक्तु-मुत्सहे । इतिशब्दस्यापि शब्दस्याग्रे च हिशब्दो मानारम्भचापत्यस्य मानत्यागानुसाहस्य च निश्चयं गमयति । इति किम् । चरणपतनेत्यादि । प्रियस्य मचरणे पतनम् । तदनुबद्ध-सखीनामालापाः । किंविशिष्टाः । मनोहराणि चाटूनि येषु ते तथोक्ताः । मदीयदुर्बला-ङ्गस्य प्रियकृत गाढालिङ्गनम् । बलात्कारेण सम-तात्तुम्बाम् । कृशतरतनोरित्यस्य पद-स्यायमभिप्रायः—मया तावमानं कृतो यावत्क्षीणेन्दुलेखाशेषं मम शरीरमभवत् । ननु यदि नोत्सहे तदा प्रियेण विनैव स्थास्यामीत्याह—अतिशयेन हृदयदयित कान्तश्च, तत्किमत्र प्रस्तावे करोमीति । चिन्ता व्यभिचारिभावः ॥

तन्वङ्ग्या गुरुसनिधौ नयनयोर्यद्धारि सस्तम्भित

तेनान्तर्गलितेन मन्मथाशिखी सिक्तो वियोगोद्भव ।

मन्ये तस्य निरस्यमानकिरणस्थैषा मुखेनोद्वृता

श्वासायामसमाकुटालिसराणिव्याजेन धूमावली ॥ ९६ ॥

इयं पाल्य एव प्रियं विना स्थातुं न शक्नोतीति गुरुजनेन शास्य इति लज्जया तत्स-निधौ नयनयोर्यारि स्तम्भितम् । तेनाभ्यन्तर एव व्यावृत्त्य गलितेन यो हृदय विरहो-द्भव कामानलः सितस्तस्य सस्तम्भमानज्वालस्य नूनमेषा वदनद्वारेण धूमवर्तिर-ल्लिता । येन । मुग्धनिध्यासेन य उष्णताजनित आयासस्तेन समानुलानामलीना या पद्मतिस्तद्भाजनः । जलाभिरेकेण मदिताचिपि वैधानरे हि धूमोद्गमः समुत्सति ॥

१. 'सख्यालापा' इति श्रद्धारदापिका २. 'इति चपुचलो' इति श्रद्धारदापिका
३. 'च' इति श्रद्धारदापिका

काचित्सखीभिर्मानं शिक्षितानध्यवसायगर्भं सदेहमाह—

भ्रूभेदो गुणितश्चिरं नयनयोरभ्यस्तमामीलनं

रोद्धुं शिक्षितमादरेण हसितं मौनेऽभियोगः कृतः ।

धैर्यं कर्तुमपि स्थिरीकृतमिदं चेतः कथंचिन्मया

बद्धो मानपरिग्रहे परिकरः सिद्धिंस्तु दैवे स्थिता ॥ ९७ ॥

मानस्वीकारे मया सामग्री प्रगुणीकृता सिद्धिः पुनर्देवाधीना । दैवयोगान्माननि-
र्वाहो भवति न वेत्यर्थः । कथं परिकरो बद्ध इत्याह—भ्रूभेद इत्यादि । सूत्रपाठप्राथम्य-
ल्पिकन्यायेन भ्रूमहश्चिरं गुणितः । लौचनयोः संज्ञौचनमभ्यस्तम् । प्रयत्नेन स्मितं नि-
वारयितुं शिक्षितम् । वाच्यमत्वेऽभियोगः कृतः । अक्रातरतां विद्यातुमपि कथंचिदे-
तचेतः स्थिरीकृतम् । एते प्रकारास्तस्मिन्दृष्टे निर्वाहं न गमिष्यन्तीत्यर्थः ॥

काचित्स्वीरिणी चिरमनोरयप्राप्तकामुकचौर्यरतं साधितसाध्यतया सख्याः कथयति—

अहं तेनाहूता किमपि कथयामीति विजने

समीपे चासीना सरसहृदयत्वादवहिता ।

ततः कर्णोपान्ते किमपि वदताघ्राय वदनं

गृहीता धम्मिल्ले सखि स च मया गाढमधरे ॥ ९८ ॥

हे सखि, किमपि कथयामीति व्यपदेशेन विजने तेनाहमाहूता । अहं च सखि, सा-
मिलापहृदया तस्य प्रियतमस्य समीप आसीना । अथ च तेन ध्वनोपान्ते किंचिद्गृह्यता
पर्याकुलतया मन्मुखमाघ्रायापसरणशङ्कायाहं धम्मिल्ले गृहीता । न केवलमेवम्, स च
मया गाढमधरे गृहीतः । किमपि कथयामीति विसम्मणम् । यदुक्तम्—‘विविक्ते च
किंचिदस्ति कथयितव्यमित्युक्त्वा निर्वचने भाव तत्रोपलक्ष्येत्’ ॥

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृतां काननै-

र्यत्नेनापि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।

उद्धीवश्चरणार्धरुद्धवसुधः प्रोन्मृज्य सास्त्रे दृशौ

तामाशां पथिकस्तथापि किमपि ध्यायन्पुनर्वीक्षते ॥ ९९ ॥

तथापि किमपि ध्यायन्पथिकस्तां दयितासकृद्वां दिशं वारंवारमवलोकयति । अथ
वाशामिवाशाम् । किं कृत्वा । साश्रुणी नेत्रे पदार्थोपलम्भार्थं प्रकर्षात्प्रोञ्छय । किंवि-
दिष्टः । दर्शनीयकालरुयोत्कण्ठः । पुनः कीदृशः । उन्नतो भवितुं पदार्थनावटव्यभूतिः ।

१. ‘गृहीत्वा धम्मिल्लं मम सखि निपीतोऽपररसः’ इति शृङ्गारदीपिका. २. ‘वर-
णाग्र’ इति शृङ्गारदीपिका. ३. ‘तथैव’ इति शृङ्गारदीपिका. ४. ‘मुहुः’ इति शृङ्गार-
दीपिका.

तथापि कथमित्याह—इति जानमपि । इति किम् । यत्नेनापि कान्ता नयनयोगांचर न गच्छति । किंविशिष्टा । यतोऽन्तरिता । कः । देशः । न परं तैः । नदीनां पर्वताना च शतैः । न केवलमेभि, विपिनैश्च ॥

चक्षुःप्रीतिप्रसक्ते मनसि परिचये चिन्त्यमानाम्युपाये

रागे यातेऽतिभूमिं विकसति सुतरां गोचरे दूतिकायाः ।

आस्तां दूरेण तावत्सरभसदयितालिङ्गनानन्दलाभ-

स्तद्वेहोपान्तरथ्याभ्रमणमपि परां निर्द्वैतं संतनोति ॥ १०० ॥

सामिलापप्रियाश्लेषसगमप्रातिस्तावदूरत एवास्तु । कस्तादृशः । सुवृत्तराशिर्यस्यैव स-
पद्यते । तन्मन्दिरोपान्तरथ्यासचरणमप्यनिर्वचनीय (..... अस्मिन्नपि निस्तर-
णोपाये कश्चित्परोद्भूतज्ञ प्रतिमन्धीभवर्तान्यभिप्रायः । केन । मनसा । संस्तवे चिन्त्य-
मानप्रातिवेदिमक्रमैश्रीप्रभृत्युपाये । अनुरागे प्रकर्ष गते । दूतिकायाः । सुतरा पुण्यवन्म-
नोहे.....विकसति । अनुभवी वक्ता । 'यत्रासभाव्यमावो वा' इति विषमभेदः ॥)

तव प्रियः कथं रमत इति सखाभिः पृष्टा काचिदाह—

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं वन्धना-

द्वासो विश्वथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।

एतावत्सखि वेद्वि सौंप्रतमहं तस्याद्भसङ्गे पुनः

कोऽयं कास्मि रतं नु वा कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥ १०१ ॥

हे सखि, साप्रत तावदेतावदेवाह जानामि । एतावत्किम् । कान्ते शय्या प्राप्ते सति
नितम्बसिचयवन्धनसस्पर्शनिर्द्वैतं सम्यग्विस्तारयति । स्पर्शमपि विनैव नीवीविलं-
सन जातमिति सार्विकातिशयः । विश्वलम्बमेखला तत्रावलम्बितमम्बर नितम्बे मना-
वस्थितम् । तदद्भुतस्पर्शं तु क एषः । वा वाहम् । रतमाहोस्वित्केन प्रकारेण । कापि
स्मृतिर्नास्तीत्यर्थः । अत एवोक्तम्—'धन्यासि या कथयसि प्रियसगमेऽपि विश्ववन्ध-
चाटुकशतानि रतान्तरेषु । नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्य शपामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामि ॥' इति ॥

कश्चिद्वियोगी स्वगत वितर्कयति—

प्रासदे सा दिशि दिशि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा

पर्यङ्गे सा पथि पथि च सा तद्वियोगातुरस्य ।

१. 'चक्षुःप्रीत्या निषण्णे मनसि परिचयाचिन्त्यमाने' इति शृङ्गारदीपिका. २. 'या-
ते रागे निर्वृद्ध प्रविमरनि गिरा विस्तरे' इति शृङ्गारदीपिका. ३. 'दूरे स' इति शृङ्गा-
रदीपिका. ४. 'तत्क्षणात्तद्वाच शय-' इति शृङ्गारदीपिका. ५. 'केचन' इति शृङ्गा-
रदीपिका. ६. 'कोऽसौ' इति शृङ्गारदीपिका. ७. 'तु किं कथमपि' इति शृङ्गारदीपिका.

हहो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति मे कापि सा सा

सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः ॥ १०२ ॥

तद्विरहातुरस्य ममान्या कापि प्रकृतिर्नास्ति । तर्हि किमस्तीत्याह—प्रासादादिषु सैव । तस्मादहो आश्चर्यम् । सा सेति सकले जगति कोऽयमद्वैतवादः । आत्मनोऽप्य लेखितत्वेन तस्या तादात्म्यम् । विशेषोऽलंकारः । यदुक्तम्—‘यत्रैरमनेकस्मिन्नाधारे वस्तु विद्यमानतया । युगपदभिधीयतेऽसावन्नान्य स्याद्विशेष इति ॥’ यथा—‘हृदये चक्षुषि वाचि च तत्र सैवाभिनवयौवना वसति । वयमत्र निरवकाशा विरम कृत पादपतनेन ॥’ पूर्वाध यावन्त एव साशब्दा प्रयुक्तास्तावन्त एवोत्तरार्धेऽनूदिताः ॥

समाप्तेय रसिकसंजीविनी टीका ।

कृतिमंहाराजाधिरानवीरचूडामणिश्रीमदजुनवर्मदेवस्य ।

समाप्तमिदं रसिकसंजीविनीटीकासमेतममरुशतकम् ।

१ परिशिष्टम् ।

वेमंभूपालविरचितभृङ्गारदीपिकाख्यटीकाया केचन श्लोका अधिका सन्ति, तेऽत्र संगीकास्तत एवोद्घ्रियन्ते । यथा—

नायकोक्ति —

नभसि जलदलक्ष्मी साखया वीक्ष्य दृष्ट्वा

प्रवससि यदि कान्तेत्यर्धमुक्त्वा कथंचित् ।

मम पटमवलम्ब्य प्रोल्लिखन्ती धरित्री

यदनु कृतवती सा तत्र वाचो निवृत्ता ॥ १०३ ॥

नभस्याकाशे जलदलक्ष्मीं मेघसामग्रीं साखया राधाख्या दृष्ट्वा दृष्ट्वा वीक्ष्यावलोक्य ‘हे कान्त हे प्रिय, प्रवससि यदि प्रवास करोषि चेत्’ इति कथंचित्कृच्छ्रेणार्थमावशेषम् । वाक्यमिति शेषः । उक्त्वा मम पटमभ्रकमवलम्ब्य गृहीत्वा धारत्रौ भुवः प्रोल्लिखन्ती कर्पन्ती अनु पश्चात्मा यत्कर्म कृतवती तत्र तास्मन्वर्मणि वाच उक्तयो निवृत्ता व्यावृत्ता इति सवन्धः । यत्कृतवतीत्यत्र यच्छब्दाच्चैधित्तानि श्वासवैवर्ण्यवाष्पगद्गादिकादिभिरनुमावृत्त्वा विना क्षणमपि जीवितुमह न शक्नोमीत्यमर्थे प्रवसामि यदीत्यस्य वाक्यस्य शेषत्वनावगन्तव्यः । तत्र वाचो निवृत्ता इत्यनेन नायकायाश्चिन्ता नि श्वासादीनामनुमावाना दशाविशेषः पश्यता मनोगोचर एव न वागगोचर इत्यमर्थोऽवगम्यते । दैन्यं नाम सचारिभावः । अत्र नायिका स्वीया मुग्धा च । नायकोऽनुकूलः । भविष्यत्प्रवासविप्रलम्भभृङ्गारः । तत्र नर्मस्फोटः । जातिरलंकारः । मालिनी वृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

स्मररसनदीपूरेणोदाः पुनर्गुरुसेतुभि

र्येदपि विधृतास्तिष्ठन्त्यारादपूर्णमनोरथाः ।

तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गेः परस्परमुन्मुखा

नयननलिनीनालानीत पिबन्ति रस प्रियाः ॥ १०४ ॥

प्रिया । ‘पुमान्निष्कया’ इत्येकशेष । प्रियश्च प्रियाश्चेत्यर्थः । स्मररसनदीपूरेणोदा स्मरेण कामेन कृतो रसो राग स एव नदीपूस्तेनोदा उद्धृता । बलानोता इत्यर्थः । पुनर्भूयो गुरुसेतुभिर्गुरुवो गुरुजनास्त एव सेतवः प्रवाहजन्यास्तैर्यद्यस्मात्कारणाद्विधृता अपि निवारिताश्च भवन्ति । तस्मादारात्समीपेऽपूर्णमनोरथा अपर्याप्तनामास्तिष्ठन्ति आसने । तदपि तथापि लिखितप्रख्यैश्चित्रसदृशैरङ्गैः शरीरैरुपलक्षिता परस्परमन्योन्यमुन्मुखा अभिमुखा सन्तो नयननलिनीनालानीत नयनानि दर्शनान्येव नलिनीनालानि पद्मकाण्डानि तैरानीतमाहृत रस पिबन्ति आस्वादयन्तीति सनन्धः । अत्र स्मररसनदीपूरेणोदा इत्यनेनात्यन्ताभिलाषपरतन्त्रा इति गम्यते । लिखितप्रख्यैरङ्गैरित्यनेन कृतम्भ नाम सात्त्विकभाव गता इति गम्यते । अत्रास्तुक्य नाम सचारी भावः । समोगश्चक्षारः । यथोक्तं दशरूपे—‘अनुमूर्त्ता निषेवेते यत्रान्यान्य विलासिनी । दर्शनस्पर्शनादीनि स समोग उदाहृतः ॥’ इति । अत्र चेष्टाकृत समोगेच्छारूपश्चक्षारिनर्म जातिरलङ्कारः । हरिणीवृत्तम् ॥

नायकमानितुं गत्वा समागता लक्ष्यमाणसमोगचिदा दूतीं नायिका प्राह—

नि शेषच्युतचन्दन स्नततट निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनज्जने पुलकिता तन्वी तवेय तनु

मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजननस्पाज्ञातपीडागमे

वार्पां स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ १०५ ॥

स्नततट कुचतट नि शेषच्युतचन्दन नि शेष यथा भवति तथा च्युत गलित चन्दनं यस्मात्तथोक्तम् । अधरो दशनच्छदो निर्मृष्टरागोऽपगतलक्ष्मोऽपगतताम्रललागा वा । नेत्रे दूरमन्यर्मनज्जने यत्रलरहिते । तन्वी तवेय तनु पुलकिता सरोमात्रा । मिथ्यावादिन्यम्यप्रलपिनि बान्धवजननस्य मुहूर्त्तस्याज्ञातपीडागमे । अज्ञातोऽनवगत पीडागमो दुःखप्रतिर्ययो सा तथोक्ता तस्या सधुद्धि । अज्ञातबान्धवजननपीडागमे इत्यर्थः । हे दूति मुदेनहरे, अतोऽस्मात्प्रदेशाद्वार्पां दीर्घिका स्नातु जलपक्वाहनं कर्तुं गतामि यातामि तस्याधमस्य निवृत्तस्य नायकस्यान्तिकं पुनः समीपं तु न गतासानि सवन्धः । अत्र वार्पास्नानविषयनव्याजेन समोगचिद्व्ययनाप्रायकस्याधमत्वकथनाच्च तदन्तिकं भवन्तु गतासीत्यमर्षो व्यज्यते । अत्र नायिका स्वीया प्रगल्भा च । नायकः शठः ।

योक्तुम्—‘भूगतस्तनभुजास्पमस्तकामुनतस्फिजमधोमुखीं त्रियम् । प्रामति स्वर-
कृष्टमेहने वलमे करिपदं तदुच्यते ॥’ इति । कचिच्चूर्णोद्गारीत्यनेन धेनुक नाम कर्णं
सूच्यते । यथोक्तम्—‘न्यस्तदेस्तयुगला भुवस्तले योषिदेति कटिरुद्वज्जमा । अप्रनो
यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ॥’ इति । कचिदपि च सालत्कारपद इत्यनेन
पुरुषायित सूच्यते । तत्स्पष्टमेव । वलीमङ्गभोगेरित्यनेनालरूपतितः शीर्षकुसुमेरित्यनेन
च रत्युपमर्दातिशय सूच्यते । जातिरलंकारः । भिन्नारिणीवृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

पुष्पोद्भेदमवाप्य केलिशयनादूरस्थया चुम्बने
कान्तेन स्फुरिताधरेण निभृतं भ्रूसंज्ञया याचिते ।
आच्छाद्य स्मितपूर्णगण्डफलकं चेलाञ्चलेनाननं

मन्दान्दोलितकुण्डलस्तवकया तन्व्यावधूतं शिरः ॥ १०८ ॥

पुष्पोद्भेद रजःप्रादुर्भाक्मवाप्य प्राप्य केलिशयनादूरस्थया क्रीडातल्प विहाय विप्र-
कृष्टया । लम्बलोपे पञ्चमी । स्फुरिताधरेण स्पन्दिताधरेण कान्तेन प्रियेण भ्रूसंज्ञया सा-
धनेन निभृतं निगूढ चुम्बने याचिते प्रार्थिते सति स्मितपूर्णगण्डफलकं मन्दहासम-
रितकपोलतलमाननं चेलाञ्चलेनांशुरूपल्लवेनाच्छाद्य पिधाय मन्दान्दोलितकुण्डलस्त-
वकया मन्द शनैरान्दोलिते आलोलिते कुण्डले कर्णवेष्टने एव स्तवसौ गुच्छौ यस्याः सा
तथोक्ता तथा ‘तन्व्या कान्तया शिरोऽवधूतं तिर्यग्बकितमिति सवन्धः । शिरोऽवधूत-
मित्यनेन प्रतिषेधः सूचितः । औत्सुक्यं नाम सचारी भावः । नायिका स्वीया
मध्याप्रगल्भयोरन्यतरा स्वाधीनपतिका च । नायकोऽनुकूलः । सभोगश्चह्वारः ।
अत्र क्षेत्रकृतं समोपेच्छारूपं शृङ्गारिनर्म । सूक्ष्मोऽलङ्कारः । यथोक्तं काव्यादर्शे—
‘द्विक्ताकारलक्ष्यार्थमोक्ष्म्यारसूक्ष्म इति स्मृत’ इति । शार्दूलविक्रीडितम् ॥

नायिका नायकमुपालभते—

शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा

यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।

तदेतत्काचक्षे घृतमधुमयत्वद्बहुवचो-

विपेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥ १०९ ॥

हे शठ धूर्त, अन्यस्या इतरनायिकायाः काञ्चीमणिरणित मेरालारत्नशिञ्जितमाकर्ण्य-
श्लिष्यन्नेवादिदमेव सहसा नोप्रे प्रशिथिलभुजग्रन्थिविध्वङ्गबाहुपन्थनोऽभव आमोरिति
यत्तदेतच्छाब्दं काचक्षे कुत्र प्रेतिमि । यतो घृतमधुमयत्वद्बहुवचोविपेण घृतमधुमयं स-
पि क्षाद्रस्य त्वद्बहुवचस्त्व भूतिवचनं घृतमधुमयं च तत्तद्बहुवचस्य तदेव विप्र तेना-
घूर्णन्ती धाम्यन्ती मे सखी किमपि न गणयति न विचारयति । न विश्वसितीत्यर्थः ।

वचनमिति शेषः । इति सन्धः । अत्र नायकवचसा घृतमधुमयत्वस्थनेन तदानीं हित-
तत्त्व पथादहितत्वं च गम्यते । यतो घृतं मधुमिश्रितं विपाके विपलमापद्यते । यथोक्तं
वाग्मटे—‘मधुसर्पिर्वसार्तलपानीयानि द्विशालिशः । एकरं वा समाशानि विरुध्यन्ते
परस्परम् ॥’ इति । तदेतत्काचक्षे इत्यनेन सखी त्वया वञ्चिता कस्याप्रतो मम दुःखं
वययामीति स्वनिर्वेदं सूचितं । अत्र नायिका स्वीया प्रगल्भा च । नायकः शठः ।
विप्रलम्भश्चकार । अत्र सोपालम्भवचनं नमः । आक्षेपालकारः । शिखरिणीकृतम् ॥

दूती नायकमुपालभते—

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुरुष्वपिता

दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्वहितः ।

अथ श्वः परनिर्गृतिं भजति सा श्वासैः परं विद्यते

विस्त्रब्धो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तया ॥ ११० ॥

अच्छिन्नं सततं नयनाम्बु अधु बन्धुषु कृतमपितम् । चिन्ता विचारा गुरुषु जनन्या-
दिष्वपि न्यस्ताः । दैन्यं दीनत्वं परिजनेऽशेषतः सर्वस्मिन्परिचारकरणे । सतम्यं
तसिल् । दत्तं निहितम् । तापः सञ्जरः सखीषु वयस्यास्वाहितो निक्षिप्तः । एवमनेन
प्रसारेण तया विप्रयोगजनितं विरहोत्पादितं दुःखं विभक्तं विभागं प्रापितम् । ना
यतः श्वासैः श्वासितैः परमन्वर्थं स्थितं खिन्ना भवति । तस्मादशास्मिन्द्विषते श्वः
परस्मिन्द्विषते वा परनिर्गृतिमत्यन्तसौख्यं भजति प्राप्नोति । अतो विस्त्रब्धो निश्चिन्तो
भवेति सवन्धः । परनिर्गृतिं भजतीत्यनेन मरणं मूच्यते । विस्त्रब्धो भवेत्यनेनोपालम्भो
गम्यते । अत्र मूर्च्छा नाम दशाविशेषः । नायिका परकीया वन्द्या च । अयोगविप्र-
लम्भश्चकार । अत्र सोपालम्भवचनं नमः । आक्षेपालकारः । शार्ङ्गलक्ष्मीकृतं कृतम् ॥

पूर्वं कृतपरिचयेन नायकेन पश्चात्परित्यक्ता नायिका स्वकाटिनाया यदच्छागतं प्रियं
दृष्ट्वा तमुपालभते—

रोहन्तौ प्रथमं ममोरमि तत्र प्राप्ते विवृद्धिं स्तनौ

संछापास्तव वाक्यमङ्गिमिदनाम्नौगम्यं परं त्याजिना ।

धात्रीकण्ठमपास्य बाहुलतिके कण्ठे तसामञ्जिते

निर्दाक्षिण्यं करोमि किं नु विशिङ्गाप्येषा न पन्थास्तव ॥ १११ ॥

प्रथमं ममोरमि रोहन्तव्युद्भवंतौ स्तनौ तत्रोत्तमं विवृद्धिं प्राप्ते गता । मम मन्था-
ममावगतां तत्र वाक्यमङ्गिमिदनाम्नौगम्यं परमं परमौगम्यं मुदतां त्याजिना ।
मम बाहुलतिके धात्रीकण्ठमुपमाकण्ठमपास्य विदार तत्र कण्ठे आमन्त्रिते आमन्त्र-
माणे । हे निर्दाक्षिण्यं अज्ञातपरिचयेनोत्तरं, एषा विशिङ्गापि इव स्थगतिं तत्र पन्था
मार्गे न भवति । एव सति किं नु करोमि किं कर्तव्यम् । नु कृच्छाशम् । भवन्त

किमुपालभे इत्यर्थः । इति सन्धः । अत्र नायिका साधारणा । सोपालम्भवचनं नर्मः ।
आक्षेपालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

पराची कोपेन स्फुटकपटमुद्रामुकुलिता

प्रविद्याङ्गेनाङ्गं प्रणयिनि परीरम्भचतुरे ।

शनेर्नवीवन्धं स्पृशति समयव्याकुलकर

विधत्ते सकोचग्लपितमवलग्नं वरतनुः ॥ ११२ ॥

कोपेन प्रणयकोपेन पराची पराङ्मुखी । स्फुटरूपदन्दिद्रामुकुलिता । स्फुटं प्रव्युत्ता ।
तथैव मासमानेत्यर्थः । कपटेन कृता निद्रा तथा मुकुलिता निमीलिताक्षी सती वरतनु-
स्तन्वी अङ्गेन शस्त्रेणाद्वं स्वस्य गात्रं प्रविद्यासाय परीरम्भचतुरे आलिङ्गनदक्षे प्रण-
यिनि प्रिये नवीवन्धं बध्नन्निधं समयव्याकुलकरं समग्रे भयसहितो व्याकुलस्तरल-
करो यस्मिन्वर्मणि तत्तथोक्तं शनैर्मन्दं स्पृशति समयवलग्नं मध्यं सकोचग्लपितमम्बरा-
पश्यन्निशितं विधत्ते करोतीति सन्धः । अत्र कपटनिद्रावलग्नसकोचेन च नायिकाया
विरहासहिष्णुत्वं व्यज्यते । आत्सुक्यं नाम सचारी भावः । नायिका स्वीया मध्या स्वा-
धानपतिना च । नायकोऽनुकूलं सम्भोगशृङ्गारः । वंशीक्रीडत्तेरङ्गं नर्मः । युत्तिरल-
ङ्कारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

नायकमानेतुं प्रेषिताया लक्ष्यमाणसंभोगचिन्ताया दत्त्वा नायिकायाश्च प्रशोत्तररूपा
वाक्यमाला—

स्त्रिङ्गं केन मुखं दिवाकरकरैस्ते रागिणी लोचने

रौपाक्षद्वचनोदिताद्विलुलिता नीलालका वायुना ।

भ्रष्टं उद्धममुत्तरीयरूपणात्तान्तासि गत्यागतै-

रक्तं तत्समलं किमत्र वद हे दृति क्षतस्याधरे ॥ ११३ ॥

सर्वं समोगचिद्रमपहुतमपरक्षतं कथमपहुयेनेत्ययमर्थो गम्यते । नायिका स्वीया प्रगल्भा च । नायकः शठः । विप्रलम्भशृङ्गारः । वाक्योत्तरमलङ्कारः । शार्दूलविनीरितवृत्तम् ॥

अन्यन्तापराभिनि प्रिये समागते सति उपविताया नायिकाया आचारगोपनप्रकारविवराद—

नान्तं प्रवेशमरुणद्विमुखी न चासी-

दाचट्ट रोपपरुपाणि न चाक्षराणि ।

सा केवलं सरलपद्मभिरक्षिपाते.

कान्तं विलोकितावती जननिर्विशेषम् ॥ ११४ ॥

सा नायिका नायकस्यान्तः प्रवेशं स्वच्छान्तं प्रवेशं नारुणतन्त्रं निवारयति स्म । किं च त्रिमुखी परास्त्रुखी नासीत् । किं च रोपपरुपाणि कोपमरुशान्यक्षराणि वचनानि नाचष्ट नाभाषत । किं तु सरलपद्मभिः सरलानि ऋजूनि पक्ष्माण्यक्षरोन्माणि येषु ते तयोस्तास्तरक्षिपातं सदृशं कान्तं प्रियं जननिर्विशेषं सर्वजनसामान्यं यथा भवति तथा केवलं विलोकितावती दृश्यन्ती । एवेति शेषः । इति सप्तमः । जननिर्विशेषं विलोकितावतीत्यनेनापराभिनि प्रियस्यासाधारणं दण्डनं कृतमित्यवगम्यते । अत्र हित्य नाम संचारी भावः । अत्र नायिका स्वीया घोरा प्रगल्भा च । नायकः शठः । ईर्ष्यामान-कृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । ईर्ष्यात्रोपप्रायः नर्मः । आक्षेपालङ्कारः । वमन्तविलङ्कारवृत्तम् ॥

कोर्वाक्यम्—

प्रियकृतपटस्तेयप्रीडाविलम्बनविद्वला

किमपि करणालापा तन्वीमुदीक्ष्य ससंभ्रमम् ।

अपि विगलिते स्फुट्यावारे गते सुरताहवे

त्रिभुवनमहाधन्वी स्थाने न्यवर्तनं मन्यते ॥ ११५ ॥

प्रियकृतपटस्तेयप्रीडाविलम्बनविद्वला प्रियेण कृता प्रियकृता पटस्तेयप्रीडा पटस्य वस्त्रस्य स्तेयं चौर्यं तदेव प्रीडा प्रियौदस्तस्या विलम्बनं बालक्षेपस्तेन शिदन्त्या व्याकुलताम् । किमपि करणालापामनिर्वाच्यादीनभाषिता तन्वीं शान्तामुदीक्षावन्त्रोपप्रायः त्रिभुवनमहाधन्वा प्रियेर्कथयामो मन्यते कामः सुरताहवे समोगमगरे गते निरुक्ते मति स्फुट्यावारे शिशिरे शिगलिते च्युते सत्यपि समभ्रमं मत्वरं यथा भवति तथा न्यवर्तनं निरुक्तो-ष्मरुगने युक्तमिति सप्तमः । अत्र पटस्तेयप्रीडा समोगावसाने कृतेति वेदितव्यम् । गते सुरताहवे इत्युक्तत्वात् । सुरतस्याहवत्स्वभावा पक्ष्माण्यमर्दस्य विद्यमानत्वात् । अत्र स्फुट्यावाराशब्देन छन्दोन्नादिप्रमाधनहायेत्यन्त्याधामरणालाविन्यामविभ्रमादिचेष्टा-स्वभ्यादीपनगामप्राप्यने । शिगलिते इत्यनेन सुरतान्ते दृश्यमानं सामर्थ्यं शिष्य-
य-

सर्वे सभोगविह्वलपद्ममधुरक्षत कथमपहृयेतेत्ययमर्थो गम्यते । नायिका स्वीया प्रग-
ल्भा च । नायक शठ । विप्रलम्भशृङ्गार । वाक्योत्तरमलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं
दृष्टम् ॥

अत्यन्तापराधिनं प्रिये समागते सति कुपिताया नायिकाया आकारगोपनप्रधानं
कविराह—

नान्त प्रवेशमरुणद्विमुक्ती न चासी-

दानष्ट रोपपरुषाणि न चाक्षराणि ।

सा केवलं सरलपक्ष्मभिरक्षिपाते

कान्त विलोकितवती जननिर्विशेषम् ॥ ११४ ॥

सा नायिका नायकस्यान्त प्रवेश रम्यद्वान्त प्रवेश नारुणश्च विचारयति रम । किं
च विमुक्ती पराव्युक्ती नासीत् । किं च रोपपरुषाणि कोपकर्मज्ञान्यक्षराणि यवनानि
नायक नाभाषत । किं तु सरलपक्ष्मभिः सरलानि ऋजूनि पक्ष्माण्यक्षिरोमाणि येषु ते
तथोत्तास्तैरक्षिपाते सदृशैः कान्त प्रिय जननिर्विशेष सर्वजनसामान्य यथा भवति
तथा केवलं विलोकितवती दृष्टवती । एतेति शेषः । इति सप्तमः । जननिर्विशेषे विलो-
कितवतीत्यनेनापराधिनं प्रियस्यासाधारण दण्डनं कृतमित्यवगम्यते । अवहित्य नाम
संचारी भावः । अत्र नायिका स्वीया धीरा प्रगल्भा च । नायक शठः । ईर्ष्यामा-
कृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । ईर्ष्याशोधप्राप्यं नर्मः । आक्षेपालंकारः । वसन्ततिलकादृष्टम् ॥

कोर्वाक्यम्—

प्रियकृतपटस्तेयश्रीशायिलम्पनविह्वला

किमपि करुणालापा तन्वीमुदीक्ष्य सप्तभ्रमम् ।

अपि विगलिते स्कन्धावारे गते सुरताह्वे

त्रिभुवनमहाधन्वी स्थाने न्यवर्तत मन्मथ ॥ ११५ ॥

प्रियकृतपटस्तेयश्रीशायिलम्पनविह्वला प्रियेण कृता प्रियकृता पटस्तेयश्रीशायिलम्पनविह्वला
यद्यस्य स्तेयं चौर्यं तदेव श्रीशायिलम्पनविह्वला विह्वला व्याकुला
ताम् । किमपि करुणालापानिर्वाच्यादीनभाषितां तन्वीं कान्तामुदीक्ष्यालोकय त्रिभुवन-
महाधन्वी त्रैलोक्येश्वरीरो मन्मथ कामः सुरताह्वे सभोगसमरे गते निवृत्ते सति स्त-
नधावारे विगलिते विगलिते च्युते सलपि सप्तभ्रमे सलपि यथा भवति तथा न्यवर्तत निवृत्तो-
ऽभूत्स्थाने युक्तमिति सप्तमः । अत्र पटस्तेयश्रीशायिलम्पनविह्वला समोपासने कृतेति वेदितव्यम् ।
गते सुरताह्वे इत्युक्तत्वात् । सुरतस्यादन्तरूपेण परस्परतोऽपमर्दस्य विद्यमानत्वात् । अत्र
स्तनधावारशब्देन स्तनन्दनादिप्रसाधनहारमेखलायाभरणलीलायिलासप्रभमादिचेष्टा-
स्वरूपोदीपनसामग्री कथ्यते । विगलित इत्यनेन सुरतान्ते लक्ष्यमाण सामग्रीशीलित्व-
क-

प्यते । न्यवर्तते मन्मथ इत्यनेन पुनः सुरतारम्भो गम्यते । यथा लोके नृगः पुरुषः पराध्विर्जिन्य
गलितसनाहः प्रयातः सन्पश्चात्परैरभिभूतानां स्वर्गीयानामार्तनाद ध्रुत्वा तत्प्रशमनाय
पुनर्न्यवर्तते तद्वदयमपीत्यभिप्रायः । अत्र ब्रीडा नाम सचारी भावः । नायिका स्वीया
मध्या स्वापीनपतिका च । नायकोऽनुकूल । संभोगश्चद्वारः । चेष्टाकृत सहास श्चद्वारि
नर्म । हेतुरलङ्कारः । हरिणी वृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

सालक्तकेन नवपल्लवकोमलेन
पादेन नूपुरवता मदनालसेन ।
यस्ताड्यते दयितया प्रणयापराधा-
त्सोऽङ्गीकृतो भगवता मकरध्वजेन ॥ ११६ ॥

स्यष्टोऽर्थः । अत्र दयितया पादेन ताडितोऽपि भगवता मकरध्वजेन सोऽङ्गीकृत
इत्यनेन नानाविधैरुपचारैरुपलालितः किमुनेत्ययमर्थः सूचितः । एतावता कामपुरुषार्थ-
स्योपादेयत्वमुक्तं भवति ॥

२ परिशिष्टम् ।

रुदमदेवकुमारप्रणीतटीकायां केचनाधिका. श्लोकाः । यथा—

प्रयच्छाहारं मे यदि तव रहोवृत्तमखिलं
मया वाच्यं योच्चैरिति गृहशुके जल्पति शनैः ।
वधूर्वक्रं ब्रीडाभरनमितमन्नाविहसितं
हरत्यर्धोन्मीलन्नलिनमनिलावर्जितमिव ॥ ११७ ॥

वाचन नायिका गृहशुके शनैर्मन्दमिति वदति सति मुख वक्र करोति । कथ ज-
ल्पति, हे नायिके मध्यमाहारं देहि यदि न दास्यसि तदा तवैरान्तवृत्तान्तं समम्भ
मयोर्धं कथनोद्यम् । व्रीडा नाम सचारी भावः । गृहशुके जल्पति शनैः । इदानीमुत्प्रेक्षते—
अर्धविरमगच्छ वायुवक्त्रीकृतमिव ॥

किञ्चिन्मुद्रितपांसवः शिखिगणैरुत्पक्ष(रुध्वाक्ष)मालोकिता
नीणीवासरुद्धरिद्रगृहिणीश्चासानिर्द्वर्जराः ।

एते ते निपतन्ति नूतनयनाल्लावृद्धुरानन्दिनो

विच्छायाकृतविप्रयुक्तवनिता पञ्चेन्दवो विन्दवः ॥ ११८ ॥

त एते नूतनयनाल्लावृद्धुरानन्दिनः पतन्ति । कथमूताः । शिखिगणैरुत्प्रेक्षितः । मयूरै-
रुत्प्रेक्षितः यथा व्यादेवं दृष्टा । गुणमयनरद्विद्वान्तानि श्याममादृतानेति यथा कृताः ।
वर्णमयवर्णः । मलिनीकृतप्रियोगिन्यनिता वक्त्रगणः ॥

नीत्वोच्चैर्विक्षिपन्त* कृततुहिनकणामारमङ्गान्परागा-

नामोदानन्दितालीनतितरसुरभीन्भृग्शिो द्विष्मृषेपु ।

एते ते कुङ्कुमाङ्गस्तनकलशमराम्फालनादुच्छलन्तः

पीत्वा सीत्कारिवक्रं हरिणशिशुदृशा हेमना वान्ति वाताः॥११९॥

एते ते प्रसिद्धा हेमन्तसवन्निनो वाता वहन्ति । मृगाक्षोना सीत्कारयुक्तं मुखं
पृष्ट्वा । किं कुर्वन्त* । कुङ्कुमेषु युक्तस्वनकलशवाद्नादूर्ध्वं गच्छन्तः । पुन किं कुर्वन्त ।

अनेफान्परागानुर्ध्वनीत्वा दिशामुक्तेषु निक्षिपन्त । नितितनुषाररूपगृष्टिभ्रमान् । पुनः
नथमूतान् । परिमडनोपितभ्रमरान् । अतिशयमुगन्तान् ॥

पीतमुषारकिरणो मधुनत्र भार्ध-

मन्नः प्रविदय चपकग्रनिविम्बवर्ता ।

मौनाकरं मनसि मानवनीजनन्य

नून विभेद यदसौ प्रसमाद सद्यः ॥ १२० ॥

कविरुल्लेखते—निधयेनाय चन्द्रो मधुपाने प्रनिविम्बितः । मन्मथेनैव सद्य पीतः ।
सन्मानिनीसमूहस्य चित्तेऽन्तः प्रविदयः मानोन्मत्तिमान् चूर्णशामान् । नथमेतज्जा-
यते—यदसौ मानिनीलोकस्तत्क्षणान्मानरहितो बभूव ॥

ललनालोलगम्भिष्टमल्लिकामोदवामिता* ।

वान्ति रात्रौ रतहान्तरामिनीसुहृदोऽनिलाः ॥ १२१ ॥

एवविधा वायवो रात्रौ प्रीप्ते वहन्ति । नथमूता । अङ्गनाचपलकेशशशमश्रिफ-
रिमलमुगन्तयः । समोगन्धितरामिनीप्रिया* ॥

वान्ति कहारमुभगा* मत्तच्छदमुगन्तयः ।

वाता नवरतिम्लानश्रूसंगममन्यराः ॥ १२२ ॥

शरत्काले एवविधा वाता वहन्ति । कीदृशा । मोगन्धितरामोत्रा । निषमच्छदमु-
रभय । नवसमोगन्धितरामिनीसुखोत्पादनमन्दाः ॥

रामाणां रमणीयवक्रशशिनः स्वेदोदविन्दुगुनो

व्यालोलमलकावली प्रचत्यश्रुम्वर्जितम्बाशुक्लम् ।

१. 'क्षिप्तोर्ध्व' इति पाठ . २. 'रान्दानानन्दितालीनतितर' इति पाठः . ३. 'मा-
नान्धकारमय' इति पाठ . ४. 'मृगलानवभूगमन' इति पाठ . ५. 'नितम्बाम्बरम्'
इति पाठ .

प्रातर्वाति मधो विहृष्टविक्रसद्राजीवराजीरजो-

जालमोदमनोहरो रतिरसग्लानिं हरन्मारुत ॥ १२३ ॥

मधो वसन्ते प्रभात एवविधा वातो वहति । कीदृश । रमणीना मनोहरमुखचन्द्रस्य
स्वेदजलविन्दुयुक्त । तथा तासा चञ्चला कुटिलकेशपाङ्क्तिं कम्पयन् । तथा तासा कनी-
वन्न स्पृशन् । तथा तासा समोगसत्तिथ्रम स्पेयन् । कीदृश । अपहृतकमलपङ्क्ति-
परागसमूहसंगन्ध्यह्व ॥

अङ्ग चन्दनपाण्डु पङ्कजमृदुस्त्वाम्बूलताम्रोऽधरो

धारायन्त्रजलाभिपेक्कलुषे धोताज्जने लोचने ।

अन्त पुष्पसुगन्धिराजिकवरी सर्वाङ्गलभ्राम्बर

कान्ताना कमनीयता विदैधते ग्रीष्मेऽपराह्णागमे ॥ १२४ ॥

ग्रीष्मस्य सध्यासमये नारीणामेतानि वस्तूनि रमणीयता कुर्वन्ति । एतानि कानि ।
च दनगुध्रमङ्गम् । न केवलमङ्गम् । त्रिसलयसोमलस्ताम्बूलरक्तोऽधरश्च । तथा प्रक्षा-
लितकनले नयने च । कथमूते । धारागृहजलप्रानाशणते । तथा अशुष्क केशपा-
नश्च । कीदृश । मध्यस्थितजुसुमसुरानि । तथा निर्मलमूक्षमवन्न च ॥

वरमसो दिवसो न पुननिशा ननु निशेव पर न पुनर्दिनम् ।

उभयमेतदपि नजतु क्षय प्रियतमेन न यत्र समागम ॥ १२५ ॥

एका सखी एव सूते—इ सखि, असां दिवसो वर न पुन रात्रि । तनो द्वितीया
प्रवीनि—दे सखि, रात्रिरेव श्रेष्ठा न पुनर्दिन वरम् । ततस्त्रतीया वदति—यत्र दिने
यस्या रात्रौ च प्रियतमेन सह मेलापको नास्ति तद्विषयमपि नात्र यातु ॥

मैन्द मुद्रितपासव परिपतद्भौतान्धकारा मर

द्वेगध्वस्तकुटीरकाग्रनिपतच्छिद्रेषु लब्धान्तरा ।

वर्मव्यग्रकुटुम्बिनीकुचभरस्वेदच्छिद प्रावृष

प्रारम्भे मैदयन्ति कन्दलदलोष्टासा पयोविन्दव ॥ १२६ ॥

वपाया प्रारम्भे एवविधा जलविन्दवा दृश्यन्ति । कथमूता । मन्द यया स्यादेव
निवारितफल्य । सर्वदागच्छजाततमम् । वायुवेगापसारितवृणकुटीरज्जातच्छिद्रेषु
प्राप्तप्रश्ला । तथा गृहसामुल्लगृहस्पर्शमिनीकुचयुगस्वदापहारिण । कन्दलपत्रा-
णामन ॥

* 'प्रक्षाम' इति पाठ २ 'प्रवृत्त ग्रीष्मापराह्णागम' इति पाठ ३ इत प्रभृ-
तिशोऽप्यपरमनुवचनदेवन प्रक्षिप्तमित्युक्त्वा पृथक्शाश्लोकावन्तरमुद्धत(४६ पृष्ठ)-
मन्ति ४ 'क्षारास्त्रिह्वलामहत्' इति पाठ ५. 'निपतन्ति' इति पाठ

कोऽपि नायकः कामपि नायिकां दृष्ट्वानुगतिमयात्पुनरुक्त दोषमगमयित्वा इदमाह—

इयमसौ तरलायतलोचना गुरुसमुन्नतपीनपयोधरा ।

पृथुनितम्बरालसगामिनी प्रियतमा मम जीवितहारिणी ॥ १२७ ॥

इयमसौ प्रियतमा मम जीवितमानन्दयति । चञ्चलदीर्घनयना । पृथुलोन्नतमासल-
स्तनी । विस्तीर्णकटिप्रदेशभारमन्यरगामिनी ॥

सालककं शतदलाधिककान्तिरम्यं

रात्रौ स्वधामनिकरारुणनूपुराङ्कम् ।

क्षिप्तं भृशं कुपितया तरलायतास्या

सौभाग्यचिह्नमिव मूर्ध्नि पदं विरेजे ॥ १२८ ॥

कस्यचिन्नायकस्य मस्तके चञ्चलदीर्घलोचनया प्रियया कुपितया रात्रौ पदं दत्त
विरेजे शुभे । किमिव । सौभाग्यचिह्नमिव । कीदृशम् । सप्तावकम् । कमलाधिकदी-
प्तिमनोज्ञम् । निजायतनसमूहस्तोद्धतपादकटकचिह्नम् ॥

श्रुत्वाकसान्निशीये नववनरक्षितं विश्वथाङ्गं पतन्त्या

शय्याया भूमिपृष्ठे करतलधृतया दुःखितालीजनेन ।

सोत्कण्ठं मुक्तकण्ठं कठिनकुचतटोपान्तदीर्णाश्रुविन्दु

स्मृत्वा स्मृत्वा प्रियस्य स्खलितमृदुवचो रुच्यते पान्यवध्वा ॥ १२९ ॥

कयाचन पयिकलियार्धरात्रे नवमेषगर्जितमचिन्तितमेव श्रुत्वा रुच्यते । शयनान्मन्द-
शरीरं ययामव्येवं भूमौ पतन्त्या । दुःखिनसखीजनेन प्रसारितहस्त धृतया । कथं
रुच्यते । उत्कण्ठायुक्तम् । तथा मुक्तकण्ठम् । किं कृत्वा । वदमं स्मृत्वा स्मृत्वा । क-
ठिनस्तनोपरिपतितविदीर्णाश्रुविन्दु अव्यक्तमृदुवचनं च यथा भवत्येवमनुरुच्यते ॥

कोऽपि नायको दूर्तां प्रति श्रूते—

पीतो यतः प्रभृति कामपिपासितेन

तस्या मयाधररसः प्रचुरः प्रियायाः ।

तृष्णा ततः प्रभृति मे द्विगुणत्वमेति

लावण्यमस्ति बहु तत्र किमत्र चित्रम् ॥ १३० ॥

यतः प्रभृति केदप्यधि तेन मया तस्या अधररसः प्रचुरः पीतस्तदादि मम तृष्णा-
भिलाषो द्विगुणतामेति । अत्र किमाश्चर्यम् । यतस्तत्र लावण्यं सौन्दर्यमस्ति ॥

३ परिशिष्टम् ।

मूलपुस्तकध्वनिना श्लोका —

ग्रामेऽसिन्धुधिकाय पान्थ वसतिर्नैवाधुना दीयते

रान्नावत्र विवाहमण्डपतले पान्थ प्रसुप्तो युवा ।

तेनोत्थाय खलेन गर्जति घने स्मृत्वा प्रिया तत्कृत

येनाद्यापि करङ्कदण्डपतनाशङ्की जनस्तिष्ठति ॥ १३१ ॥

कान्ते कत्यपि वासराणि गमय त्व मीलयित्वा दृशौ

म्वस्ति स्वस्ति निमीलयामि नयने यावन्न शून्या दिश ।

आयाता वयमागमिष्यसि सुहृद्वर्गस्य भाग्योदये

सदेशो वद कस्तवाभिलपितस्तीर्थेषु तोयाञ्जलि ॥ १३२ ॥

कोपस्त्वया हृदि कृतो यदि पङ्कजाक्षि

सोऽस्तु प्रियस्तव विमत्र विधेयमन्यत् ।

आश्लेषमर्पय मदपितपूर्वमुच्चे

मैह्य समर्पय मदपितचुम्बन च ॥ १३३ ॥

हारो जलाद्रवसन नलिनीदलानि

प्रात्यशीकरमुचस्तुहिनाशुभास ।

यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि

निर्वाणमेप्यति कथं स मनोभवाग्नि ॥ १३४ ॥

तन्वी शरद्विपथगा पुष्पिणे कपोले

लेले दृशौ रचिरचञ्चलमञ्जरीयौ ।

तद्वन्धनाय मुचिरार्पितउधुचाप

चाण्डात्पाशयुगलावित्र शून्यकर्णौ ॥ १३५ ॥

पादाहुष्ठेन भूमिं किमप्यरचिना सापदेशं गिगन्ती

भूयो भूय स्तिपन्ती मयि शितशरत् लेचने लेङ्गारे ।

यत्र दीनघर्मापस्फुरदधरपुट वाक्गगर्भं दधाना

यन्मा नोवाच विनिवृत्तिस्थनमपि हृदये मानसं तद्वनोति ॥ १३६ ॥

ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ

मध्यं च वेदिरतुलं स्तनयुग्ममस्माः ।

लावण्यवारिपरिपूरितशातकुम्भ-

कुम्भौ मनोजनृपतेरभिषेचनाय ॥ १३७ ॥

हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।

मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिकराः ॥ १३८ ॥

४ परिशिष्टम् ।

सुभाषितावलावमकरनाम्ना समुद्धृता पूर्वागतश्लोकाधिकाः श्लोकाः । यथा—

अन्योन्यप्रयितारुणाङ्गुलि नमत्पाणिद्वयस्योपरि

न्यस्योच्छ्वासविकम्पिताधरदलं निर्वेदशून्यं मुखम् ।

आमीलन्नयनान्तवान्तसलिलं श्लान्यस्य निन्द्यस्य वा

कम्येदं दृढसौहृदं प्रतिदिनं दीनं त्वया स्मर्यते ॥ १३९ ॥

असद्वृत्तो नायं न च ग्लु गुणैरेप रहितः

प्रियो मुक्ताहारस्तव चरणमूले निपतितः ।

गृहाणेमं मुग्धे व्रजतु निजकण्ठप्रणयिता-

मुपायो नास्त्यन्यस्तव हृदयसंतापशमने ॥ १४० ॥

आलोकयति पयोधरमुपमन्दिरमभिनवान्धुभरनीलम् ।

दयितारचितचितानलधूमोद्गमशङ्कया पथिकः ॥ १४१ ॥

आश्लिष्टा रमसाद्विलीयत इवाक्रान्ताप्यनङ्गेन या

यस्याः कृत्रिमचण्डवस्तुकरणाकूतेषु खिन्नं मनः ।

कोऽयं काहमिति प्रवृत्तसुरता जानाति या नान्तरं

रन्तुः सा रमणी स एव रमणः शेषौ तु जायापती ॥ १४२ ॥

किं बाले मुग्धतेयं प्रकृतिरियमयो रौद्रता किं नु कोपः

किं वा चापत्यमुच्चैर्व्रतमुत किमु ते यावनारम्भदर्पः ।

यत्केशालापवक्रसितललितकुचभ्रूविलासावलग्नैः

स्वस्थो लोकस्त्वदीयैर्मनसि विनिहितैर्दह्यतेऽमीमिरार्यः ॥ १४३ ॥

गच्छेत्युन्नतया भ्रुवैव गदितं मन्दं बलन्त्या तया
 तेनाप्यञ्चितलोचनद्वयपुटेनाज्ञा गृहीता शनैः ।
 संकेताय बलदृशा पिशुनिता ज्ञाता च दिक्प्रेयसा
 गूढः संगमनिश्चयो गुरुपुरोऽप्येवं युवम्यां कृतः ॥ १४४ ॥
 चटुलनयने शून्या दृष्टि कृता खलु केन ते
 क इह सुकृती द्रष्टव्यानामुवाह धुरं पराम् ।
 यमभिलिखितप्रसूयैरङ्गैर्न मुञ्चसि चेतसा
 वदनकमलं पाणौ कृत्वा निर्मीलितलोचना ॥ १४५ ॥
 चलतु तरला धृष्टा दृष्टिः खला सखि मेखला
 स्खलतु कुचयोरुत्कम्पान्मे विदीर्यतु कबुकम् ।
 तदपि न मया संभाव्योऽसौ पुनर्दीयितः शठः
 स्फुटति हृदयं मानेनान्तर्न मे यदि तत्क्षणम् ॥ १४६ ॥
 तैस्तैश्चाटुभिराज्ञया किल तया वृत्ते रतिव्यत्यये
 लज्जामन्थरया तया निगसिते भ्रान्त्या मदीयांशुके ।
 तत्पट्टांशुकमुद्वहन्नहमपि स्थित्वा यदुक्तोऽधुना
 वेपो युज्यत एष एव हि तवेत्येतन्न विसर्गते ॥ १४७ ॥
 पत्रं न श्रवणेऽस्ति वाष्पगुरुणोर्नो नेत्रयोः कज्जलं
 रागः पूर्वं इवाधरे चरणयोस्तन्व्या न चालक्तकः ।
 वार्तोच्छित्तिपुनिमृगति भवता मिथ्यैव संभाव्यते
 मा लेखं लिखतु च्युतोपकरणा न्यायेन केनाधुना ॥ १४८ ॥
 यदि विनिहिता शून्या दृष्टिः किमु स्थिरवर्तुसा
 यदि विरगिनो माने यत्रः किमु स्फुरितोऽधरः ।
 यदि नियमितं ध्याने चेतः कथं पुन्योद्गमः
 कृतमभिनयैर्दृष्टो मानः प्रमीद विमुच्यताम् ॥ १४९ ॥
 यद्रात्रौ रहसि व्यपेतयिनयं घृत्तं रसात्कामिनो-
 रन्योन्यं शयनीयमीहितरमायामिप्रवृत्तमृहम् ।

तत्सानन्दमिलदृशोः कथमपि स्मृत्वा गुरुणां पुरो

हासोद्भेदनिरोधमन्थरमिलत्तारं कथंचित्स्थितम् ॥ १९० ॥

याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथं शय्यागतायाश्चिरं

निध्यातं परिवर्तनं हृदि पुनः प्रारब्धमङ्गीकृतम् ।

भूयस्तत्प्रकृतं कृतं च बलितक्षिप्तकदोर्लेखया

मानिन्या न तु पारितः स्तनभरां नेतुं प्रियस्योरसः ॥ १९१ ॥

सा यौवनमदोन्मत्ता वयमस्वस्यचेतसः ।

तस्या लावण्यभङ्गेषु दाहोऽस्मासु विनृम्भते ॥ १९२ ॥

सति प्रदीपे सत्यज्ञौ सत्सु तारामर्णान्दुषु ।

विरामे मृगशावाध्यासमोभूतमिदं जगत् ॥ १९३ ॥

सुरतविरतौ प्रीडावेशश्रमश्चयहस्तया

रहसि गलितं तन्या प्राप्तुं न पारितमंशुक्म् ।

रतिरसजडैरङ्गरङ्गं पिधातुमशक्तया

प्रियतमनौ सर्वाङ्गीणं प्रविष्टमवृष्टया ॥ १९४ ॥

सस्यस्तानि वचांसि यानि बहुशोऽधीतानि युष्मन्मुखा-

द्वक्ष्येऽहं बहुशिक्षिता क्षणमिति ध्यात्वापि मौनं श्रिता ।

धूर्तेनैत्य च मण्डलीकृतकुचं गाढं परिष्वज्य मां

पीतान्येव महाधरेण हसता वक्रास्थितान्येव मे ॥ १९५ ॥

उत्कम्पो हृदये स्खलन्ति वचनान्यावेगलोले मनो

गात्रं सीदति चक्षुरश्रुकलुपं चिन्ता मुग्धं शुष्यति ।

यस्यैषा सखि पूर्वैरङ्गरचना मानः स मुक्तो मया

बन्ध्यास्ता अपि योषितः सितितले यासामयं संमतः ॥ १९६ ॥

मानव्याधिनिपीडिताहमधुना शक्नोमि तस्यान्तिकं

नो गन्तुं न सखीजनोऽस्ति चतुरो यो मां बलाशैष्यति ।

मानी सोऽपि जनो न लावण्यमयादभ्येति मातः स्वयं

कालो याति चलं च जीवितमिति क्षुण्णं मनश्चिन्तया ॥ १९७ ॥

५ परिशिष्टम् ।

सूक्तिमुक्तावलम्बमरुक्तात्रा समुद्धृताः पूर्वश्लोकातिरिक्ताः श्लोकाः । यथा—
 कान्ते कथंचिद्भदितप्रयाणे क्षणं विनम्रा विरहादिताङ्गी ।
 ततस्तमालोक्य कदा गतोऽसीत्यालिङ्ग्य मुग्धा मुदमाससाद ॥ १९८ ॥
 यद्गम्यं गुरुगौरवस्य सुहृदो यस्मिंश्चमन्तेऽन्तरं
 यद्वाक्षिण्यवशाद्भयाच्च सहते मन्दोपचारानपि ।
 यल्लज्जा निरुणद्धि यत्र शपथैरुत्पाद्यते प्रत्यय-
 स्तार्त्तिक प्रेम स उच्यते परिचयस्तत्रापि मानेन किम् ॥ १९९ ॥
 दृष्टे लोचनवन्मनाल्लुक्कुलितं पार्श्वस्थिते वक्रव-
 द्यग्भूतं बहिरासितं पुलकवत्स्पर्शं समातन्वति ।
 नीवीवन्धवदागतं शिथिलतां संभाषमाणे क्षणा-
 न्मानेनापसृतं द्वियेव मुदशः पादस्पृशि प्रेयसि ॥ १९० ॥
 ललितमुरसा तरन्ती तरलतरङ्गौघचालितनितम्बा ।
 विपरितरक्तासक्तेव दृश्यते सरसि सा सख्या ॥ १९१ ॥

६ परिशिष्टम् ।

शार्दूलपद्धता पूर्वश्लोकाधिकः श्लोकः । यथा—
 कान्तामुखं सुरतकेलिविमर्दखेद-
 संजातवर्मकणाविच्छुरितं रतान्ते ।
 आपाण्डुरं विलसदर्धनिमीलिताक्षं
 संस्पृश्य हे हृदय किं शतधा न यासि ॥ १९२ ॥

७ परिशिष्टम् ।

श्रीचर्याचर्याचर्यायां पूर्वश्लोकातिरिक्तः श्लोकः । यथा—
 गन्तव्यं यदि नाम निश्चितमहो गन्तामि केयं त्वरा
 द्वित्राण्येव पदानि तिष्ठतु भवान्पश्यामि यावन्मुगम् ।
 संसारे गटिकाप्रणालयिगलद्वारा समे जीविते
 को जानानि पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न वा मंगमः ॥ १९३ ॥

अमरुशतकश्लोकानुक्रमणी ।

श्लोकारम्भः	श्लोकाङ्कः	श्लोकारम्भः	श्लोकाङ्कः
अङ्गं चन्दनपाण्डु ...	१२४	एकस्मिञ्चायने पराङ्मुख ...	२३
अद्धानामतितानवं ...	५०	एकस्मिञ्चायने निपक्ष ...	२२
अहुल्यमनस्वेन ...	५	कठिनबुद्धये ...	५३
अच्छिन्नं नयनान्मु ...	११०	कथमपि शृते ...	७५
अज्ञानेन पराङ्मुखी ...	१७	कथमपि सखि ...	१५
अक्षरम्य यदि ...	९३	कपोले पञ्चाली ...	८१
अनन्तचिन्ता ...	६५	करकिसलयं ...	९०
अनालोच्य प्रेम्णः ...	८०	काक्ष्या गाढतरा ...	२१
अन्योन्यमथिता ...	१३९	कान्तामुखं सुख ...	१६२
अलसवल्लिः ...	४	कान्ते कस्यपि ...	१३२
असद्वृत्तो नायं ...	१४०	कान्ते कस्यचि ...	१५८
अहं तेनाहूता ...	९८	कान्ते तल्पमुपागते ...	१०१
आदृष्टिप्रसरात् ...	७६	कान्ते सागसि ...	४६
आयम्ना कलह ...	१०६	किञ्चिन्मुद्रितपासवः ...	११८
आयाते दयिते ...	७७	किं माछे मुग्धतेयं ...	१४३
आलम्ब्याङ्गण ...	७८	हृतो दूरदेव ...	१४
आलोकयति ...	१४१	कोपरत्विषा यदि ...	१३३
आलोलामलका ...	३	कोपाश्चोमल ...	९
आशङ्क्य प्रणति ...	४७	कोपो यत्र भुङ्कति ...	३८
आश्रिता रमसा ...	१४२	क्षचित्तान्मूलोक्तः ...	१०७
आम्नां विशसनं ...	६३	क्व प्रस्थितासि ...	७१
इति प्रिये ...	६६	क्षितो हस्तावलग्नः ...	२
इदं कृष्णं कृष्णं ...	९४	गच्छेत्पुनतया ...	१४४
इयमसी तरला ...	१२७	गते प्रेमावधे ...	४३
उत्कम्पो बुद्धये ...	१५६	गन्तव्यं यदि नाम ...	१६३
उरसि निहितस्तारो ...	३१	गाढालिङ्गनवामनी ...	४०
कुरुद्वयं मृगदृष्टः ...	१३७	गाढाशेषविशीर्ण ...	७४
एकत्रासनसंस्थितिः ...	१८	मामेऽस्मिन्पथिकाय ...	१३१

१. शङ्कारदीपिकाया नास्ति. २. सुभाषितावली अहुतपुण्डस. शार्ङ्गधरपद्धती अहुतपुण्यस्य.
 ३. सुभाषितावली भीमस. ४. शङ्कारदीपिकाया नास्ति. ५. शङ्कारदीपिकाया नाम्नि.
 ६. सुभाषितावली शार्ङ्गधरपद्धती च अर्गटस. ७. सुभाषितावली पुलिनस. ८. सृत्ति-
 मुचावली शार्ङ्गधरपद्धती च वामनस. ९. सुभाषितावली विज्जिकायाः.

श्रीकारम्भः	श्रीकाङ्कः	श्रीकारम्भः	श्रीकाङ्कः
चक्षुः प्रीतिप्रसक्ते ...	१००	दृष्टेः सात्तनसस्थिते ...	१९
चट्टलनयने ...	१४५	देशैरन्तरिता ...	१९
चपलहृदये ...	५६	धीरं वारिधरस्य ...	१३
चरणपवनं सख्यालापा ...	९५	नै जाने समुक्ता ...	६४
चरणपतनप्रत्याख्यान ...	२०	नभसि जलदलदमी ...	१०३
चैलतु तरला ...	१४६	नान्तः प्रवेश ...	११४
चिन्तामोह ...	८७	नापेतोऽनुनयेन ...	४२
चिरविरहिणो ...	४४	नायो मुग्धशठा ...	८
जाता नोत्कलिका ...	८४	निःशेषच्युतचन्दन ...	१०५
ज्याहृष्टिबद्ध ...	१	निःश्वासा हृदयं ...	९२
ततथाभिज्ञाय ...	५२	नीत्वोच्चैर्विशिपन्तः ...	११९
तथाभूदस्माकं ...	६९	पटालमे पत्न्यो ...	४१
तद्वक्त्राभिमुख ...	११	यत्र न धवणेऽस्ति ...	१४८
तैन्वद्गया शरसनिधौ ...	९६	पराची कोपेन ...	११२
तन्वी शरत्रिपथगा ...	१३५	परिम्लाने माने ...	२५
तन्मे महानिरह ...	८६	पश्यामो मयि ...	३४
तस्याः सान्द्रविलेपन ...	२६	पादाबुधेन भूमि ...	१३६
तैस्तीक्ष्णभि ...	१४७	पादासक्ते मुचिर ...	६८
त्व मुग्धाधि निर्नय ...	२७	पीनैरेतुषारनिरणो ...	१२०
दपत्योर्निशि ...	१६	पीतो यतः प्रभृति ...	१३०
दत्तोऽस्याः प्रणयः ...	६	पुंस्तन्व्या गोत्र ...	५१
दीर्घा वन्दनमालिका ...	४५	पुष्पोद्भेदमनाप्य ...	१०८
दूषदुत्सुकमागते ...	४९	प्रयच्छाहार ...	११७
दृष्टः कातरनेत्रया ...	८५	प्रस्थान बलयैः ...	३५
दृष्टे लोचनरन्मनाह ...	१६०	महैरनिरता ...	१२
		मातः प्रातरुपागतेन ...	३३

१. सुभाषितावली पुण्ड्रकस्य. २. सृतिमुत्तावलावप्यमरुनाञ्चैवोद्धृतः. ३. शृङ्गारदी-
पिकायां नास्ति. ४. शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. सुभाषितावली दुर्वहस्य. ५. शृङ्गारदी-
पिकायां नास्ति. ६. शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. सुभाषितावली शार्ङ्गधरपद्धती च छमच्छ-
मिसारवस्य. ७. सृतिमुत्तावलावप्यमरुनाञ्चैवोद्धृतः. ८. सुभाषितावली नरमहस्य.
९. शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. १०. शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. ११. सृतिमुत्तावली
सुभाषितावली शार्ङ्गधरपद्धती च नामरहितः. १२. सृतिमुत्तावलावप्यमरुनाञ्चैवोद्धृतः.
१३. हरविनयस्योऽयं (२६।६२) श्लोकः. १४. शृङ्गारदीपिकायां नास्ति. एतमुग्धं दत्त-
स्मात्तन्निऽप्यमरुनाञ्चैवोद्धृतम्. सुभाषितावलीतेतमुग्धं दुर्वहस्य. १५. सृतिमुत्तावली
सुभाषितावली शलज्जलविधावापुदेवस्य. शार्ङ्गधरपद्धती गलज्जलविधावुदेवस्य.

श्लोकारम्भः	श्लोकाङ्कः	श्लोकारम्भः	श्लोकाङ्कः
प्राप्तादे मा विधिः ...	१०२	लोललोचनसारिभिः ...	६१
मियच्छतपट ...	११५	वरमनी दिवसो ...	१२५
बाले नाथ विमुञ्च ...	५७	वान्ति कृहार ...	१२२
भयतु विदितं ...	३०	निर्द्विषमः ...	६७
भ्रमहे रत्नितेऽपि ...	२८	शैलान्यस्याः सार्था ...	१०५
भ्रमेदो युगितः ...	९७	शून्य वामगृह ...	८३
भृन्द मन्त्रिणपांसवः ...	१२७	धुत्वा तस्माच्चिर्नाथं ...	१२५
मेलयमरुता ...	३२	धुत्वा नामानि ...	५५
मानव्याधि ...	१५७	प्रिष्टः रुष्टे ...	५८
मुग्धे मुग्धतयैव ...	७०	मदयेऽपरपट्टौ ...	३६
मृगानं पाण्डुरांशं ...	८८	मत्प्यन्तानि ...	१५५
यदि विनिहिता ...	१४५	मति प्रदीपे ...	१५३
यदस्य गुरु ...	१५५	सन्त्येकान गृहे ...	९१
यदानीं रहसि ...	१५०	मौ पन्थुः प्रथमे ...	२५
याताः किं न मिलन्ति ...	१०	मौ बाण वयमग्र ...	३६
याने गोत्रविपर्यये ...	१५१	मा यौवनमदो ...	१५२
यौवन्येन पदा ...	४८	माउनक शव ...	१२८
यौव्यार्थानि ममु ...	७९	मात्रकसेन ...	११६
युधौ वारिमय ...	५४	सुतनु जहिहि ...	३५
यमाया स्मयीय ...	१२३	सुनारिखी ...	१५४
रोहन्ती प्रथम ...	१११	सुतोऽय मति ...	३७
लटनालोल ...	१२१	मंशोह प्रमदा ...	८९
रैडितपुरमा ...	१६१	रुद्रतु हृदयं ...	७३
लगा नासुर ...	६२	स्मरगमनदागैर्गोदा ...	१०८
लौकालक्ष्म ललाट ...	६०	स्य दृष्टा करजध्व ...	७५
लिंगनाम्ने भूमि ...	७	मिन्न केन मुने ...	११३
लाल्यावामरमाहवो ...	७२	हंषि जयार्द्रमन ...	१३८
लोदङ्गुतया ...	८३	हामोऽयं हरिणा ...	१३८

१. शङ्करदीपिकाया नाम्नि. २. सुनिमुत्तायौ शार्ङ्ग रण्डनी कृमाग्नदामस्य. सुभाषिता-
यौ भद्रकृमास्य. ३. सुभाषितारयौ भद्रन्दर्मरतिः. सुनिमुत्तायौ धर्मरतिः. ४. सू-
निमुत्तायौ सुभाषितारयौ च भद्रन्ताग्रेष्वन्य. शार्ङ्ग रण्डनी भद्रन्दर्मरतिः. ५. श-
ङ्करदीपिकाया नाम्नि. ६. सुनिमुत्तायौ शार्ङ्ग रण्डनी च भद्रेष्टुस्यस्य. ७. शङ्करदा-
पिकाया नाम्नि. ८. सुभाषितारयौ अर्धस्य. ९. शार्ङ्ग रण्डन्तारयमयच्छमैर १०. सुभा-
षितारयौ दाक्षिणात्यस्य कृमापि. ११. सुभाषितारयौ शार्ङ्ग रण्डनी च शीयमक्षारिकाः.
१२. अर्धेनधर्मदेने दाक्षिणधोरुज्याग्न्यादा प्रमाणेनोपगन्तः. १३. सुभाषितारयौ मं-
नानन्दस्य. १४. शङ्करदीपिकाया नाम्नि. १५. सुनिमुत्तायौ शार्ङ्ग रण्डनी नामरह-
नार्थोद्भूतः. १६. शङ्करदीपिकाया नाम्नि. १७. सुभाषितारयौ नादकरो.